

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА**

Л. М. ЖВАНКО

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

КРАЄЗНАВСТВО

(для студентів усіх курсів денної і заочної форм навчання напрямів підготовки:
6.030504 «Економіка підприємства», 6.030509 «Облік і аудит», 6.030601 «Менеджмент»)

Харків ХНАМГ 2010

Жванко Л. М. КРАЄЗНАВСТВО: Конспект лекцій (для студентів усіх курсів денної і заочної форм навчання напрямів підготовки: 6.030504 «Економіка підприємства», 6. 030509 «Облік і аудит», 6.030601 «Менеджмент») /Авт.: Жванко Л. М.; Харк. нац.. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2010. – 163 с.

Автор: Л. М. Жванко, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і культурології Харківської національної академії міського господарства

*Рецензент: О. О. Нестуля – доктор історичних, професор, ректор
Полтавського університету економіки та торгівлі*

Рекомендовано кафедрою історії і культурології,
протокол № 12 від 14 червня 2010 р.

© Жванко Л. М., 2010

© ХНАМГ, 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
ТЕМА 1. <i>Краєзнавчі дисципліни в системі гуманітарних наук.....</i>	7
..... 1.1. Мета і предмет курсу.	
1.2. Напрямки, форми та завдання краєзнавчих досліджень.	
1.3. Становлення і розвиток краєзнавства як науки.	
1.4. Доля краєзнавства у ХХ столітті.	
ТЕМА 2. <i>Витоки історії краю.....</i>	21
2.1. Поняття «археологічна культура».	
2.2. Харківщина первісної доби.	
2.3. Кочовий світ і Харківщина.	
2.4. Харківщина в часи раннього середньовіччя.	
2.5. Стародавнє місто Донець.	
ТЕМА 3. <i>Заселення і розвиток Слобожанщини (XVII – XVIII ст.).....</i>	37
3.1. Дике Поле.	
3.2. Причини, етапи, напрямки заселення Слобідської України.....	
3.3. Адміністративно-територіальний устрій і соціальна структура Слобожанщини у другій половині XVII – кінці XVIII століття.	
ТЕМА 4. <i>Заснування міста Харкова.....</i>	51
4.1. Теорії про дату заснування міста.	
4.2. Теорії про походження назви міста.	
4.3. Будівництво Харківської фортеці.	
4.4. Герб міста Харкова і повітових міст Харківського намісництва.	
ТЕМА 5. <i>Економічний розвиток Слобожанщини.....</i>	64
5.1. Промисли і ремесла слобожан.	
5.2. Торгівля на Слобожанщині.	
5.3. Економічні процеси на Слобожанщині у ХІХ ст.	
ТЕМА 6. <i>Літературне краєзнавство.....</i>	78
6.1. Витоки літератури Харківщини.	
6.2. Література Слобожанщини у ХІХ - на початку ХХ ст.	
6.3. Літературний процес 20 – 30 рр. ХХ ст.	
ТЕМА 7. <i>Мистецтво Слобожанщини.....</i>	96
7.1. Розвиток живопису.	
7.2. Театральне мистецтво.	

7.3. Музичне мистецтво.

ТЕМА 8. <i>Освіта на Слобожанщині</i>	111
8.1. Освіта слобожан у другій половині XVII - XVIII століттях.	
8.2. Відкриття Харківського університету.	
8.3. Розвиток освіти в Харківській губернії у XIX столітті.	
8.4. Освіта на Слобожанщині в часи Української революції.	
ТЕМА 9. <i>Етнографічне краєзнавство</i>	131
9.1. Світогляд і риси характеру слобожан.	
9.2. Свята і обряди слобожан.	
9.3. Житло і одяг слобожан.	
9.4. Народні страви.	
Бібліографія з курсу.....	150
Термінологічний словник.....	153

*...Слобожанщина дала багато
щирих культурних робітників у
всіх галузях життя, як то
Каразін, дякуючи котрому виник
в Харкові університет,
письменників – Артемовського-
Гулака, Квітку-Основ'яненка,
Щоголева, Олександрова, Олеся,
Алчевську, громадських діячів –
Гордієнка, Погорілка, вчених –
Матушинського, Дм.Міллера,
художників-майстрів –
Васильківського, Рєпина і др.*

М. Ф.Сумцов

ВСТУП

Для молодії людини в сучасному глобалізованому світі все важче ідентифікувати себе як частину окремої етнічної спільноти. Все частіше здається, що поняття «Батьківщина», «національна свідомість», «рідна земля» – це щось таке старовинне із музейних схованок. І все ж кожен із нас має незримий зв'язок з тим місцем, де народився, зростав, де пройшло дитинство. Це місце – рідний край з його з мелодією народної пісні, багатоголоссям рідної мови, материнськими колісковими. Його багатоманіття проявів і вивчає наукова дисципліна КРАЄЗНАВСТВО. Осмислення історії, культури рідного краю збагачують людину духовно, виховують відданість Батьківщині, вчать шанувати свій народ та інші народи, що здавна проживають на території України.

Практичний досвід викладання краєзнавства доводить, що студенти прагнуть вивчати минуле свого краю, причому незаангажоване чи штучно протиставлене решті українських земель. Цікавість до минувшини можна пояснити тим, що ніколи не вичерпається допитливість людини, котра прагне дізнатися, що відбувалося на землі, де вона народилася, живе, що було тут до неї, якими були її предки, з яким труднощами вони стикалися, як їх переборювали; про одяг, свята і будні – всю різнобарвну палітру життя рідного краю.

Запропонований курс «Краєзнавство» – надзвичайно цікавий, несхожий на інші навчальні дисципліни, оскільки предметом його вивчення є Слобожанщина. У її минулому багато героїчного і багато трагічного, але поза всяким сумнівом – Слобожанщина є частиною єдиного українського контексту, її витворили українські переселенці, принісши на Дике Поле українське слово, українську пісню, українську ікону і, нарешті, – український дух!

Основні завдання курсу «Краєзнавство»:

- ✓ вивчення теоретичних засад курсу;
- ✓ висвітлення головних етапів розвитку Слобожанщини в давні часи;
- ✓ дослідження різних теорій щодо заснування міста Харкова, його головні етапи розвитку;
- ✓ вивчення напрямків етнографічних студій – свята, традиції, народний одяг і побут слобожан;
- ✓ визначення особливостей літературного життя на Слобожанщині, його здобутки та втрати;
- ✓ осмислення історичного розвитку мистецтва краю та освітніх процесів у другій половині XVII – XX ст.

ЛЕКЦІЯ 1 КРАЄЗНАВЧІ ДИСЦИПЛІНИ В СИСТЕМІ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

✓

1.1. Мета і предмет курсу.

1.2. Напрямки, форми та завдання краєзнавчих досліджень.

1.3. Становлення і розвиток краєзнавства як науки.

1.4. Доля краєзнавства у ХХ ст.

1.1. Мета і предмет курсу

Високі поняття «батьківщина», «національна гідність», «патріотизм» починаються зі знання рідного краю, історії села чи міста, вулиці, домівки та власне, свого роду, тобто місця, де людина народилася, зросла, де пройшло її дитинство. Вони (знання) передаються із покоління в покоління з молоком матері мелодією народної пісні, багатоголоссям рідної мови. Ми тільки тоді стаємо частиною народу, коли маємо глибокі почуття до землі, де проживаємо, глибоку повагу до вікових народних традицій – невичерпні джерела духовності, моральності та культури сучасної молодої людини. Знання рідного краю збагачує її, виховує нездоланну відданість Вітчизні, вчить шанувати свій народ та інші народи, що здавна проживали в Україні. Саме краєзнавство є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом у сфері матеріальної та духовної культури України. Отже, що ж таке курс «Краєзнавство»?

Краєзнавство – це комплекс наукових дисциплін, різних за змістом та методами дослідження, які здійснюють наукове та всебічне пізнання краю.

Предметом дослідження краєзнавства є конкретний регіон, а ***об'єктом*** – природа, населення, господарство, історичне минуле, пам'ятки матеріальної та духовної культури. Усі ці складові є об'єктами різних наук, мають різні методи вивчення, але у всіх напрямках краєзнавчої діяльності є загальний (спільний) предмет вивчення – край. Поняття «край» – умовне і залежить від того, хто і з якою метою його вивчає. У даному випадку край – це Харківщина – частина Слобожанщини, Слобідської України.

Краєзнавчі дослідження дають можливість вивчити матеріал за безпосередніми слідами подій, із застосуванням суміжних дисциплін – географії, екології, демографії, статистики, топоніміки, на широкий джерельний базі з пріоритетом місцевих джерел, зокрема багатючих зібрань фондів Державного архіву Харківської області. Матеріали фондів використовуються для підтвердження або спростування вже усталених точок зору, руйнації хибних стереотипів, які ще до цього часу викривляють нашу історію.

Методологічні засади національного краєзнавства розробляли декілька поколінь вчених, але найбільш фундаментальне відображення вони знайшли і

працях видатних вчених епохи українського відродження початку ХХ ст. Зокрема, історичний аспект української державності всебічно обґрунтували **Михайло Сергійович Грушевський**, етнографічний – **Федір Кіндратович Вовк**, територіально-географічний – **Степан Левкович Рудницький**.

З поняттям «**Слобожанищина**» пов'язано поняття «**мала батьківщина**», що уособлює певну територію, від якої кожна людина починає своє свідоме життя і розширює власний світогляд в плані практичного освоєння простору, від того, де живе і до того простору, який починає розуміти, включаючи поняття села, міста, області, держави, планети Земля, Всесвіту. Знання про свій край є такими, до яких людина часто повертається впродовж свого життя, оцінюючи і порівнюючи інші краї та землі.

На теоретичному рівні наукове краєзнавство має найбільш спільні ознаки з країнознавством. Відмінність між ними полягає не в теорії, а в масштабах об'єкта території. Якщо країнознавство досліджує територію усієї держави, то наукове краєзнавство обмежується лише територією її певної частини – окремих населених пунктів (хутір, село, селище, місто), адміністративно-територіальних одиниць, країв тощо. За образними визначеннями відомого мандрівника В. П. Семенова-Тянь-Шанського, **«географія дивиться в телескоп, краєзнавство – в мікроскоп»**.

Слобідська Україна – історико-географічна область на північному-сході України. Займає територію Харківської, Сумської, північ Донецької та Луганської областей, а також південно-східну частину Воронізької, південь Курської та більшість Білгородської областей Російської федерації.

Найхарактернішими ознаками краєзнавства є його багатогалузевість, багатопроBLEMність. При цьому кожна з проблем має свою специфіку, яка впливає не тільки з особливостей досліджуваної території, скільки з особливостей даної проблеми. За таких умов у краєзнавстві часто втрачаються індивідуальні риси території, навіть при широкому висвітленні якоїсь із проблем. Це властиве практично всім галузевим напрямкам краєзнавства. Тому об'єктивно постає завдання вивести краєзнавство з вузьких галузевих рамок. Від цього виграє і саме краєзнавство і об'єкт вивчення – територія.

Сьогодні, коли послабилися зв'язки поколінь, знецінено моральні принципи, особливо гостро постає необхідність переосмислення позицій щодо традиційної культури. Ця необхідність диктується духовною потребою українського народу. Тому відродження регіональних традицій – одне із основоположних завдань відродження України. І у вирішенні цих важливих проблем роль наукового краєзнавства важко переоцінити.

Отже, національне краєзнавство – це цілісна, динамічна, нерозривна і відкрита система, яка функціонує в світі тривимірних системних моделей: простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство). Останнє включає літературне, мистецьке, архітектурне, етнографічне, екологічне, релігійне краєзнавство.

1.2. Напрямки, форми та завдання краєзнавчих досліджень

Краєзнавство за змістовим наповненням має кілька напрямків. При цьому, даний поділ досить умовний, оскільки домоглися згрупування його на «чисті» складові (напрямки) – справа непроста. Тому всілякий поділ на практиці – досить умовний. П. Т. Тронько, голова Національної спілки краєзнавців України, як незаперечний авторитет краєзнавчої науки, серед інших виділяє такі напрямки краєзнавчих досліджень:

Зупинимося на характеристиці деяких краєзнавчих напрямків:

✓ **Історичне краєзнавство** вивчає історію окремо взятої місцевості та розмаїтого кола об'єктів історії міст, сіл, фабрик і заводів, навчальних закладів, наукових установ, суспільно-політичних рухів, родоводів видатних осіб та ін., які об'єднані територіальною спільністю – краєм. Водночас на історичне краєзнавство покладається надзвичайно важливе завдання – дослідження маловідомих сторінок історії України, позбавлення хибних нашарування на значні пласти нашої історії, сприяння відродження національної гідності українців та формування історичної пам'яті народу, тобто генетичної пам'яті цілих поколінь та кожної людини.

Багато харків'ян під впливом ідеології колишнього СРСР та сучасної інформаційної експансії з боку Російської Федерації у спотвореному вигляді сприймають факт голодомору 1932 - 1933 рр. – геноциду українського народу. У той же час, варто пам'ятати, що саме Харківська область стала епіцентром голодомору, що саме з Харкова поширювалися кремлівські директиви щодо вилучення продовольства та коштів у голодуючого населення.

- ✓ **Етнографічне краєзнавство** досліджує народну матеріальну й духовну культуру – звичаї та обряди, побут, одяг, усну народну творчість.

Завдання цього напрямку – відродження і збереження традицій народу в його регіональному багатоманітті; відродження та популяризація народних свят, звичаїв і обрядів, народних ремесел тощо.

П.Т.Тронько зазначає: «...мало приділяється уваги дослідженню проблем етнографічного краєзнавства в Україні. Між тим, ця галузь краєзнавства – одна з визначальних ланок вивчення історії та культури краю, що повинна посісти належне місце у діяльності краєзнавців... Це важливий напрямок краєзнавства, що передбачає широкий спектр студій матеріальної і духовної культури».

- ✓ **Літературне краєзнавство** вивчає літературний процес рідного краю, досліджує життя видатних земляків-письменників і поетів та ін.

Надзвичайно важливе завдання літературного краєзнавства – відродження забутих імен репресованих поетів і письменників доби «Розстріляного відродження», плеяда яких у 20 - поч. 30-х рр. ХХ ст. творили саме у Харкові – столиці радянської України. Імена таких світочів української літератури як Микола Хвильовий, Валеріан Підмогильний, Майк Йогансон, Сергій Пилипенко і багато інших лише зі здобуттям незалежності України стали відомі широкому загалу і це при тому, що саме вони творили новітню українську літературу ХХ ст. в умовах радянської тоталітарної системи. Крім того, необхідно відродити всю повноту розвитку українського національного письменства, оскільки багато з них «приписувалися» російській літературі, а також встановити місця поховання літераторів.

- ✓ **Географічне краєзнавство** досліджує рідний край, керуючись основами географічних знань.

До важливих його завдань належить повернення історичних, власне автентичних українських географічних назв вулиць, міст та ін. Ще й досі в Харкові є вулиці Косіора і Постишева, проспекти роковин радянської історії, у той же час імена визначних діячів України названі малесенькі вулички або взагалі забуті. Де проспекти Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, Івана Сірка, В. Н. Каразіна? Питання більш ніж риторичне.

Відкритою залишається й проблема належного догляду могил видатних харків'ян, які принесли місту всесвітню славу. На місці поховання архітектора О. М. Бекетова, істориків Д. І. Міллера та Д. І. Багалія, театрального корифея М. Л. Кропивницького, просвітниці Х. Алчевської, ректора університету П. П. Гулака-Артемівського, всесвітньо відомого мовознавця О. О. Потебні, М. Ф. Сумцова, С. І. Васильківського та інших у 70-ті рр. ХХ ст. керівництво Політехнічного інституту спорудило спорткомплекс та молодіжний парк.

Краєзнавчі дослідження ведуть на **державному** та **громадському** рівні, тобто мають дві форми реалізації своїх завдань. **Громадське** краєзнавство охоплює широкий суспільний загал, який, у свою чергу, об'єднується навколо Всеукраїнської спілки краєзнавців. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, історико-краєзнавчих музеїв, що діють на громадських засадах. Як наприклад, можна назвати музейний комплекс ХНАМГ, працівники якого проводять для студентства виховні заходи саме з краєзнавчої тематики.

16 жовтня 2008 р. Постановою Кабінету Міністрів України Спілці краєзнавців України було надано статус національної.

У ХНАМГ працює **Іван Юхимович Саратов**, кандидат технічних наук, лауреат премії Ради міністрів СРСР, Заслужений працівник культури України, голова Харківської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, який багато років займається краєзнавчими дослідженнями. Їх результатом стали понад 50 праць з краєзнавства Слобожанщини у вітчизняних та закордонних виданнях, з них – монографії «Харкове, звідки ім'я твоє?», «Іван Сірко». За книгу «Історія Харківських гербів» І. Ю. Саратов отримав премію ім. Д. І. Багалія Харківського міськвиконкому (2000 р.), а у 2004 р. нагороджений відзнакою міського голови «За старанність. 350 років заснування Харкова. 1654 - 2004». У 2005 р. світ побачила нова праця краєзнавця – «Харкове, звідки ім'я твоє?», у 2008 р. – «Харківський полковник Іван Дмитрович Сірко».

На **державному рівні** краєзнавчі дослідження здійснюють науковці Інституту історії України НАН України.

Зараз в Україні діє державна «Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року». Її завдання:

- удосконалення науково – методичної бази краєзнавства, посилення наукової обґрунтованості, забезпечення неупередженості краєзнавчої літератури;
- сприяння формуванню у громадян усвідомлення своєї відповідальності за збереження і примноження духовних скарбів;
- перевидання багатотомної енциклопедії «Історія міст і сіл України», енциклопедичного довідника «Історичні міста України, інших довідників, путівників у цій сфері».

25 листопада 2002 р. на виконання положень «Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 р.» постановою Президії Національної академії наук України було створено Міжвідомчу координаційну раду з питань краєзнавства, яку очолив академік П. Т. Тронька. У її складі – С. І. Посохов, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Харківського

національного університету ім. В. Н. Каразіна, знаний історик та краєзнавець. **Основним завданням Ради є координація наукових досліджень та громадської діяльності у галузі краєзнавства, краєзнавчої роботи навчальних закладів, архівів, музеїв і бібліотек, інших державних установ та громадських організацій.**

Викладачі вищих навчальних закладів, співробітники архівів, бібліотек, музеїв також займаються краєзнавчими дослідженнями, оприлюднюючи результати роботи на різних конференціях, семінарах, круглих столах, у численних публікаціях. Так, надзвичайно цікавою стала монографія кандидата історичних наук, доцента ХНУ ім. В. Н. Каразіна А. В. Скоробагатова «Харків у часи німецької окупації (1941-1943)» (Х., 2004), на сторінках якої постає життя харків'ян у страшні роки фашистської окупації.

Таким чином, лише комплексне вивчення різних напрямків краєзнавства із залученням вчених та аматорів-краєзнавців дозволить відтворити неповторну картину життя, історії, матеріальної й духовної культури краю.

1.3. Становлення краєзнавства як науки

Становлення краєзнавства як науки, розробка його теоретичних та методологічних принципів відбувалося впродовж XIX століття.

Український краєзнавчий рух веде свій славетний родовід від легендарних літописців часів могутньої Київської Русі та героїчної доби козаччини, від наукових товариств, археологічних з'їздів, комісій, видатних діячів літератури і мистецтва, багатьох меценатів, шанувальників культури, аматорських гуртків, які започаткували ретельне вивчення та дбайливе збереження для прийдешніх поколінь історичних, мистецьких, фольклорно-етнографічних надбань та побутово-господарських традицій рідного народу.

У 40 рр. XIX ст. виникла ідея створення інституції, яка б займалася дослідженнями регіональної історії. У 1843 р. у Києві було створено **Тимчасову комісію для розгляду давніх актів**, яку частіше називають **Археографічною комісією**. Вона займалася виявленням документів в архівах державних установ, магістратів, монастирів та їх виданням. Серед членів комісії були М. Костомаров, О. Лазаревський, О. Левицький, М. Максимович, В. Іконников та ін. Брав участь у її роботі Т. Шевченко, який здійснив три науково-пошукові подорожі по Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Поділля та Волині. Протягом 40-50-х рр. Комісією було опубліковано 4 томи «Памятников», літописи Григорія Грабянки, Самійла Величка. З 1859 р. почав виходити «Архив Юго-Западной России». До 1914 р. було видано 35 його томів.

Величезне значення для становлення українського краєзнавства мала велика та плідна діяльність **історичного товариства Нестора-Літописця**,

заснованого у 1874 р. при Київському університеті ім. Св. Володимира. Воно фактично стало науковим центром дослідження історії України XVI-XVIII ст. Активними діячами товариства були В. Антонович, І. Срезневський, В. Іконников, О. Лазаревський, Д. Багалій, М. Костомаров, М. Сумцов та ін. З 1879 р. по 1914 р. товариство видало 24 випуски збірника наукових праць – «Чтения в обществе Нестора-Летописца». Головними напрямками досліджень Товариства були студії з історії України, археології, історичної географії.

Одеське наукове товариство історії і старожитностей (ОТІС), створене у квітні *1839 р.*, займалося дослідженням пам'яток археології та історії Південної України, етнографічними та статистичними дослідженнями краю. Його діяльність тривала 83 роки. В роботі товариства брали участь Д. Княжевич, М. Кір'яков, А. Скальковський, Д. Яворницький та ін. Згідно статусу ОТІС мало на меті поширення історичних та археологічних відомостей про південь Росії. Його головними завданнями були: збирання, опис та збереження залишків старовини, відкритих на півдні Росії; пошук, упорядкування і роз'яснення документів і актів, що стосуються історії краю; критичне дослідження свідчень древніх письменників про місцевості краю; підготовка записів для майбутньої історії краю, збір відомостей про його теперішній стан; публікація результатів досліджень у «Записках», які виходили протягом 1844 – 1919 рр.

У *1887 р.* при Харківському університеті було утворено *Харківське наукове історико-філологічне товариство*. Воно займалося вивченням етнографії та історії Слобідської та Лівобережної України, української філології. Товариство видавало «Сборники» (1886-1914), «Труды» (1893-1902), «Вестник» (1911-1914). В його роботі брали участь Д. Багалій, М. Дринов, М. Сумцов, О. Потребня та ін. З 1880 р. при товаристві почали функціонувати архів, етнографічний музей, дві бібліотеки.

У *1880 р.* було засновано *Наукове товариство ім. Т.Шевченка Львові (НТШ)*, яке стало головною ареною для розгортання українознавчих досліджень на західноукраїнських землях. Членами НТШ у різний час були видатні діячі науки та літератури – І. Нечуй-Левицький, І. Франко, Ф. Вовк, В. Антонович, М. Грушевський, А. Шептицький. Найважливішим завданням НТШ було вивчення історії, археології, культури України. Регіональними дослідженнями займалась етнографічна комісія, створена

В. Вернадський, перший президент майбутньої Академії Наук, вважав, що НТШ «...намагалася своєю діяльністю наблизитися до тих завдань, які виконує Національна академія наук, і на деяких ділянках наукової праці – в дослідженні українського народу – вона з честю мала рівнятися до академії інших націй».

1898 р., комісії мови, літератури, археографічна. З 1884 р. почали створюватися *губернські вчені архіви і комісії (ВАК)*. В Україні діяло 7 комісій, які працювали до 1919 р. – Таврійська (1887), Чернігівська (1896), Херсонська (1898), Катеринославська та Полтавська (1903), Київська (1914), Харківська (1915). Комісії, до складу яких входили гредстваники місцевої громадськості, займалися збиранням архівних матеріалів, свідоцтв про пам'ятки старовини, створення архівів, музейних колекцій тощо.

Протягом 1882-1906 рр. головною трибуною краєзнавчого руху в Україні став друкований орган Київської Старої Громади – історико-філологічний часопис «Киевская старовина», заснований Володимиром Антоновичем. На його сторінках неодноразово публікувалися праці видатних дослідників історії та етнографії Слобожанщини – Д. І. Багалія та М. Ф. Сумцова. Проте в умовах црської реакції часопис було заборонено.

У 1917 р. у Києві під головуванням М. С. Грушевського розпочав роботу Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва. У листопаді 1918 р. гетьман П.П.Скоропадський підписав закон про створення Всеукраїнської академії наук (ВУАН), яка відіграла провідну роль у розвитку та організації краєзнавчої роботи.

XIX століття заклало основи наукових знань про заселення України, її міста і села, культуру та побут її мешканців. У вкрай несприятливих умовах бездержавності і розчленованості українських земель історики київської, харківської, львівської, одеської наукових шкіл формували уявлення про Україну, специфіку розвитку її регіонів, про подвиги й звершення наших далеких предків.

1.4. Доля краєзнавства у ХХ ст.

Доля українського краєзнавства як і української історії та українського народу була трагічна й позначена великими втратами, наслідки яких це й досі відлунюються на нашій духовності. Наче в калейдоскопі змінювалися десятиріччя для українських краєзнавців: від глибоких наукових досліджень до повного ігнорування історії «малої батьківщини», від всесвітнього визнання їх пошуків до замовчування цілих пластів минувшини.

20 – ті роки

Цей час по праву називається «*золотим періодом*» краєзнавства, яке завдяки зусиллям ентузіастів та за сприяння республіканської влади було підняте до рівня державної справи. В цей час закладено підвали подальшого розвитку краєзнавства. У 1923 р. у Харкові було утворено *Харківську слобожанську комісію* під керівництвом Д. Зеленіна та О. Федоровського. У її

роботі брали участь патріархи харківського краєзнавства академіки Д. Багалій і Д. Яворницький. Такі ж комісії були створені в Києві та Одесі, а у Чернігові – інститут. Саме Харківська Слобожанська комісія виступила ініціатором проведення *Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції 25-28 травня 1925 р.*, на яку зібралися 75 делегатів - представників 22 місцевих осередків з усіх, регіонів України в будинку Ветеринарного інституту (вул. Сумська, 37 – нині будинок дитячої творчості). У доповіді секретаря Всеукраїнського ЦВК О. Буценка зазначалося, що *«краєзнавство – це одне з найважливіших завдань нашого господарства, яке може відбуватися лише при новому і точному облікові природних багатств і всіх продуктивних сил країни»*.

У складі Всеукраїнської Академії Наук з 20-х рр. діяли комісії краєзнавчого профілю:

Широку дискусію викликала тоді інформація одного доповідача про стан краєзнавства. Поряд із визначенням основних шляхів діяльності, він фактично закликав знищити всю роботу старих краєзнавців-дослідників та вчених. Проти таких хибних тверджень рішуче виступили Д. Багалій, М. Яворський, О. Яната. Конференція прийняла звертання до всіх краєзнавчих організацій, в якому, зокрема, говорилося:

«Перша Всеукраїнська конференція з краєзнавства була першою спробою виявити краєзнавчі сили УСРР, зробити перший підсумок досягнень, здобуток уже в краєзнавчій роботі, з'ясувати умови роботи та перспективи її, об'єднати краєзнавчі сили України. Конференція показала силу і життєдайність краєзнавчого руху».

У грудні 1925 р. в Харкові було створено *Український краєзнавчий комітет(УКК)*, який очолив *Матвій Яворський*. Про досвід та ефективність роботи комітету в ті часи свідчить реальне зростання краєзнавчих організацій та осередків. Так, якщо в 1925 р. в УСРР нараховувалося 5 товариств та 11 гуртків, то на 1 січня 1929 р. – відповідно 51 товариство та 658 гуртків.

У 1927 р., не зважаючи на певні труднощі, здебільшого матеріального характеру, співробітникам УКК вдалося налагодити у Харкові випуск науково-методичного часопису *«Краєзнавство»*. Він був розрахований і на науковців, і

на широкий краєзнавчий актив. Матеріали, опубліковані на його сторінках в 1927-1930-х рр., дають яскраве уявлення про основні напрямки краєзнавчої роботи, реальні здобутки місцевих організацій, окремих краєзнавців. Часопис мав 7 розділів: Загальний (теоретичні основи та загальні питання краєзнавства); Методика краєзнавчої роботи; Шкільне краєзнавство; Наш край; Життя краєзнавчих організацій (відомості про діяльність краєзнавчих товариств); Бібліографія (рекомендовані списки краєзнавчої літератури з анотаціями, оглядами новинок, рецензії на книги, краєзнавча бібліографія).

30-ті роки

На початку 30-х рр. в Україні було 30 тис. краєзнавців, які своєю кропіткою працею поповнювали знання українців про свій край. Проте, в умовах масових репресій «буржуазних націоналістів» краєзнавство не вписувалося за характером і формами роботи в структуру командно-адміністративної системи та надмірної централізації. Краєзнавство як наука, було винищено, часопис «Краєзнавство» закрито, а тисячі краєзнавців як вороги народу за сфабрикованими звинуваченнями розстріляні. У 1937 р. були розстріляні академіки **Матвій Яворський** та **Степан Рудницький** – «батько української географії». **Бориса Пимененка** розстріляно в одному із таборів Ленінградської області. **Олександр Яната** помер у бухті «Нагаєві» Далекого Сходу, там ж безслідно зник і основний доповідач Першої Всеукраїнської конференції краєзнавців – **Опанас Буценко**.

Особливо безглуздо в цьому кривавому сталінському місиві виглядає смерть Олександра Алоїзовича Янати, талановитого вченого-природознавця, блискучого організатора науки, краєзнавця, з ім'ям якого пов'язана діяльність Харківського товариства любителів природи (1908-1912 рр.) невтомного керівника Харківською крайовою дослідно-сільськогосподарською станцією (1914-1917 рр.), під керівництвом якого були отримані вагомі результати в дослідженні бур'янів у Харківській губернії. Він працював серйозно, одержимо, копітко і педантично. У спілкуванні і поведінці був людиною скромною, привітною, але неговіркою, урівноваженою, спокійною, доброзичливо настроєною до людей. Репресивні заходи були застосовані і до його дружини Наталії Тихонівни, яку незабаром «вичистили» з радянських установ як націоналістку.

40-50-ті роки

Після визволення України від фашистських загарбників РНК УРСР і ЦК КП(б)У в постанові від 1 квітня 1944 р., надаючи значення увічненню пам'яті воїнів і партизанів, які загинули в боях за визволення Батьківщини, зобов'язали

місцеві органи взяти на облік всі військові цвинтарі, занести їх до Книги пам'яті, упорядкувати їх, встановити пам'ятники на братських могилах. З часу «відлиги» з'явилася потреба не лише у правдивому висвітленні історичних процесів, а й у зображенні їх у всій складності та різноманітті. В Україні активізувалася робота над працями з історії міст і сіл, фабрик, заводів, колгоспів, музеїв по збереженню пам'яток історії й культури.

У 50-х рр. в республіці було організовано сотні громадських формувань, клубів, гуртків. У цей період вийшли документальні збірки, пов'язані з боротьбою проти гітлерівських окупантів в роки Великої Вітчизняної війни. З 1957 р. почав виходити *«Український історичний журнал»*. У 1966 р. було створено *Всеукраїнське товариство охорони пам'яток історії та культури*, яке нині носить ім'я видатного письменника, громадського діяча *Олеся Терентійовича Гончара*.

60-70-ті роки

Новий етап, пов'язаний із виданням багатотомної *«Історії міст і сіл Української РСР»*, яка й досі **немає аналогів у світі**. У написанні 26 томів протягом 12 років брали участь понад 100 тис. літописців-дослідників. Вчителі й науковці, краєзнавці-аматори та працівники культури, створивши біографію великих міст, містечок, селищ та сіл. Один з її томів – «Харківська область» – демонструвався на Міжнародній виставці в Монреалі – ЕКСПО-67. Проте всі матеріали цього монументального видання були відредаговані відповідно тогочасних ідеологічних настанов. Цікавою і часом драматичною була доля цього видання як і його головного ініціатора та духовного натхненника П. Т. Тронька.

Не зважаючи на досить активну діяльність громадських організацій і перш за все Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, в республіці не існувало науково-дослідницького центру з історичного краєзнавства. Творча громадськість пропонувала створити такий осередок. Враховуючи ці пропозиції, у 1979 р. в Інституті історії Академії наук УРСР був створений відділ історико-краєзнавчих досліджень. На відділ покладалися завдання розробки теоретичних проблем історичного краєзнавства, науково-методичного керівництва підготовкою праць з історії міст і сіл, фабрик, заводів, колгоспів, радгоспів, вивченням пам'яток історії й культури України, складанням їх багатотомного «Зводу», узагальненням досвіду діяльності історичних музеїв, виробленням рекомендацій щодо видання історико-краєзнавчої та туристичної літератури. Ініціатором створення відділу історико-краєзнавчих досліджень і першим його завідувачем став відомий державний та громадський діяч, академік АН УРСР, голова Українського товариства охорони пам'яток історії й культури П. Т. Тронько.

Друга половина 80-х рр.

На цей час припадає відродження краєзнавчих досліджень в їх першочерговому вигляді, розробка планів досліджень; було проведено чотири Республіканські конференції з історичного краєзнавства. У Полтаві пройшла Перша Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства.

90-ті роки та сучасність

27 березня 1990 р. у Києві відбувся Перший Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який проголосив утворення Всеукраїнської спілки краєзнавців – благодійної громадської організації, яка об'єднала активних учасників краєзнавчого руху. На них покладалася організація цілеспрямованої роботи з краєзнавства. Головою було обрано академіка НАН України П. Т. Тронька.

У 90-х р. оновлена Спілка краєзнавців здійснила ряд важливих заходів: провела низку республіканських та регіональних конференцій, заснувала Всеукраїнську краєзнавчу премію імені Д. Яворницького, започаткувала довгострокові програми «Пам'ять втрачених сіл» випустила збірник матеріалів «Репресоване краєзнавство», багатотомне видання «Реабілітовані історією», в якому на матеріалах кожної області було розкрито жахіття сталінського керівництва та ін.

З 1992 р. відроджено часопис «Київська старовина», з 1995 р. – Історичне товариство Нестора-Літописця.

З 1993 р. почав виходити науково-популярний часопис «Краєзнавство». У різних регіонах виходять нариси історії окремих міст і сіл. У грудні 1996 р. відбувся другий з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. Прикметно, що через 70 років у вересні 1997 р. в Харкові пройшла Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура».

На Харківщині змістовну краєзнавчу роботу проводить обласна спілка краєзнавців, клуби «Краєзнавець» при бібліотеці імені В.Г.Короленка і харківському Будинку вчених, обласній станції юнацького туризму й краєзнавства, при школах Харкова й області, зокрема в Будах, Бабаях, Валках, Чугуєві, Люботині, Барвінковому. Клуб «Краєзнавець» є справжнім флагманом краєзнавчої роботи на Харківщині. Він об'єднує більше 100 краєзнавців, різних за фахом, рівнем освіти, віком, закоханих в історію Слобожанщини. На

З 10 жовтня 2008 р. в Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна функціонує перший в Україні Центр краєзнавства, який очолює професор С. М. Куделко. Мета його діяльності – проведення історико-краєзнавчих досліджень, пов'язаних з історією Слобідського краю та Харківського університету.

щомісячних засіданнях (читаннях), яких з 1978 р. відбулося близько 300, розглядалися найрізноманітніші теми: історія минулого краю, охорона пам'яток історії та культури, діяльність і життя видатних земляків тощо. Значною подією стало видання *«Валківської енциклопедії»* (автор І. М. Лисенко), яка вміщує 1200 термінів, а також монументальне видання *«Реабілітовані історією. Харківська область»*.

Висновок: на початку ХХІ ст. наукове краєзнавство набуває конструктивних рис, пов'язаних з вирішенням важливих глобальних проблем розвитку держави. Головними з них є: участь у проведенні ефективної регіональної політики та адміністративно-територіальної реформи, перевидання з нових методологічних засад *«Історії міст і сіл України»*, відтворення історико-географічної пам'яті народу, деідеологізація краєзнавчих досліджень, створення *«Червоної книги»* топонімів України та реалізація програми *«Пам'яті втрачених сіл»*, повернення в науковий обіг спадщини видатних дослідників, формування краєзнавчого світогляду українців на засадах загальнолюдської моралі.

Запитання для самоконтролю

1. Визначити предмет дослідження курсу *«Краєзнавство»*.
2. Проаналізувати напрямки краєзнавчих досліджень.
3. Коли відбувається становлення краєзнавства як науки?
4. Коли і якою метою було засновано Товариство Нестора Літописця?
5. Чому у 30-ті рр. ХХ ст. краєзнавчий рух зазнав переслідувань, а краєзнавці – репресій?
6. Яка краєзнавча спілка діяла у Харкові у ХІХ ст., визначити напрямки її діяльності.

Рекомендована література

- ✓ Дем'янчук Г. С. Українське краєзнавство: сторінки історії. – К.: Просвіта 2006. – 293 с.
- ✓ Історія міст і сіл України. Харківська область. – К.: УРЕ, 1967. – 876 с.
- ✓ Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – 478 с.
- ✓ Петранівський В. Л. Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посібник. – К.: Знання, 2006. – 246 с.
- ✓ Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). К.: Інститут історії України, 2001. – 271 с.

ЛЕКЦІЯ 2 ВИТОКИ ІСТОРІЇ КРАЮ

- 2.1. Поняття «археологічна культура».**
- 2.2. Первісна історія Харківщини.**
- 2.3. Кочовий світ і Харківщина.**
- 2.4. Харківщина в часи раннього середньовіччя.**
- 2.5. Стародавнє місто Донець.**

2.1. Поняття «археологічна культура»

Первісна історія сягає тих далеких часів, коли ще не було винайдено письма. Вона є анонімною, певно тому, назавжди залишаться невідомі імена людей, їх населених пунктів, богів, дати важливих подій, самоназви тих народів, які в давні часи населяли нашу землю. Такі народи чи їх спільноти **археологи**, а саме вони займаються найдавнішою історією, виявляють на ґрунті схожості матеріальних залишків, здобутих у процесі давніх поселень,

могильників. Таку схожість можна встановити на підставі схожості – посуду, прикрас, поховальних обрядів. Ареал поширення схожих пам'яток окреслює територію розселення їх творців і складає наукове поняття **«археологічна культура»**.

Назви археологічних культур умовні й залежать від характеру поховання (зрубна, ямна) від назви місцевості, де виявлені (трипілля, бондарихінська) від техніки кераміки (шнурова кераміка, багатоваликівська кераміка) та ін. Отже, первісна культура набуває певної конкретизації на рівні життєдіяльності окремих етносів та угруповань. Це дозволяє встановити напрямки міграцій народів, їх походження, стосунки з навколишнім світом. Говорячи **«давня історія»** ми ототожнюємо **«первісна історія»**. Відтак, виникає логічне запитання – що ж таке **«первісність»**. Доба первісності – це кам'яний вік, найдавніший період в історії людства, який тривав від появи людини до початку поширення перших металів: 5,5 або 3-2,6 млн р. тому – IV-III тис. до н.

е. Одним із визначальних здобутків первісності було приручення людиною вогню. Дійсно холодний клімат мустьєрської епохи, (від 150 тис. р. до 40-35 тис. років тому), на яку припало два наступи зледеніння, спонукав тогочасне населення Європи – неандерталців щиро користуватися вогнем. **На Харківщині про ті далекі часи свідчить стоянка Деркул на Сіверському Дінці.**

Наприкінці цього періоду відбулася знаменита, за висловом англійського археолога Г.Чайлда неолітична революція, яка ознаменувала перехід від привласнюваного господарства до відтворюваного.

Специфічні риси цього поняття:

Протяжність у часі – гігантський період, зміст – формування людини і суспільства, в результаті – поява людини сучасного типу. В цей час закладено витoki науки, моралі, мистецтва, релігії.

Первісність – це панування привласнювальних форм господарства через освоєння природи – перехід до відтворювального господарства та відтворення штучних матеріалів (кераміка, метал і т.д.).

Первісність — своєрідна організація соціального життя, головною рисою якої був колективізм, що знайшло вираження у родовій общині.

2.2 Первісна історія Харківщини

«На просторах Харківської губернії людина живе з давніх часів. Проте писемні відомості про ті численні народи, які змінювали один одного протягом віків належать тільки до незначного відтинку часу – всього одна - дві тисячі років. Стосовно ж тисячоліть, що передували цьому періоду то від нього до нас дійшли тільки речові пам'ятки, різні залишки древності, що нерідко зустрічаються у нашій губернії». Так писали про давню історію Харківщини автори краєзнавчого видання «Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния» у далекому 1918 році.

Археологічні знахідки умовно можна поділити на такі групи:

- ✓ Найпоширеніші – **стоянки доісторичної людини**, місця, де первісна людина жила тимчасово у пошуках дичини та риби. Як правило вони були розташовані поблизу річок.
- ✓ **Кургани** – досить звичні для дописемної історії пам'ятки, місця поховання досить високі могильні насипи, як називали їх українці **«могили»**.

- ✓ Так звані **майдани** – це округлі насипи іноді оточені валами, скоріш за все то – **«розкопані могили»**.
- ✓ **«Кам'яні баби»** – фігури з м'якого каменю, що зображали здебільшого жінок, які і ставилися на курганах. На початку 20 ст. на Харківщині нараховувалося понад 100 таких витворів первісної історії, знайдених найбільше в тогочасному Ізюмському повіті.
- ✓ **Городища** – укріплені місця по берегах річок, часто при впаданні однієї в іншу, обнесені земляними валами і обкопані ровами.
- ✓ **Могильники** – древні кладовища, де зберігається багато поховань, розташованих один побіля одного.
- ✓ **Скарби** – залишки древності, найчастіше – монети і коштовності, які знайдені випадково.

Археологічні знахідки свідчать, що на території сучасної Харківщини давня людина – архантроп – з'явилася вже у добу раннього палеоліту, в так звану ашельську епоху (1,5-1,1 – 150 тис. р. до н.е.). Про це свідчать окремі крем'яні знаряддя, знайдені біля міста Ізюм на Сіверському Дінці. Природні умови та зовнішній вигляд Харківщини в означену добу дещо відрізнялися від сучасних. Спочатку клімат був вологим і теплим. Температура повітря не сягала нижче 8 °С, що зумовлювало бурхливий розвиток рослинного та тваринного світу. Згодом Слобожанщина почала перетворюватися на малопридатну для людського життя територію. Температура стала на 10-12 °С нижчою за сучасну, з лісостепової зони територія перетворилася на зону степової тундри з бідною рослинністю, озерами і болотами. Ця зміна в природі була зумовлена впливом зледенінь, які відбувалися близько 300-110 тис. та 70-10 тис. років тому. Теплолюбиві тварини вимерли, а розповсюдилися покриті довгою шерстю мамонти, шерстисті носороги, печерні ведмеді, зайці, північні олені. Знахідки двох перших видів відомі у багатьох місцях на території Харкова. Зокрема, кістки трьох мамонтів виявлено в 1926 р. під час будівництва Держпрому, кістки шерстистого носорога відкриті при прокладанні другої лінії метрополітену в районі станції «Університет».

У добу **пізнього палеоліту, яка датується 10-35 тис. років тому**, починається заселення території Харківщини. В цей період формується **людина сучасного типу – Homo Sapiens (людина розумна)**. У пізньому палеоліті людина почине вдосконалювати обробку каменя, рогу, кісті, з'являються складні знаряддя праці з кремнієвими вкладишами.

Учені вважають, що залюднення Харківщини відбулося з районів Подніпров'я, Подоння, південних степових районів Приазов'я та Сіверського Дінця. Однак, цей процес відбувався повільно, бо холодне коротке літо, довга безсніжна зима, холодні вітри й незначна рослинність стримували освоєння

нашої території первісною людиною. Територія Харківщини в первісні часи можна сказати була густо заселена представниками різних археологічних культур, про що свідчать ті ж таки археологічні знахідки. У 1935 р. біля міста Богодухова було знайдено залишки стоянки первісної людини, кістки мамонта, сибірського носорога та ін. Подібні знахідки виявлені також біля с. Яремівки, Сухої Кам'янки та в урочищі Прістен Ізюмського району. Саме в цьому районі розташована гора Крем'янець, яка приваблювала первісну людину значними покладами сировини для створення знарядь праці.

Археологічні культури краю:

Дніпро-донецька культура V - III тис. до н. е.
Середньостогівська культура давніх скотарів - друга половина IV - початок III тис. до н. е.
Ямна культура – XXII-XIX ст. до н. е.
Катакомбна культура – XX- XVII ст. до н. е.
Культура багатоваликової кераміки – друга половина XVII - XV ст. до н.
Зрубна культура – XVII -X III ст. до н. е.
Бондарихінська культура –X -VIII ст. до н. е.
Черняхівська культура –II- V ст. до н. е.

Дніпро - донецька культура

Племена неоліту V-III тис. до н. е. басейну Сіверського Дінця спеціалісти належать до ***дніпро-донецької археологічної культури***. Поселення людей цієї культури відомі й на території Харкова та Харківської області.

Залишки таких поселень археологи розкопали на північно-західній околиці с. Жихар, біля станції Основа, с. Васищево, сіл Липці та Циркуни Харківського району, біля м. Ізюма, сіл Студенок та Яремівна, Черкаський Бишкін Зміївського району, Огурцово Вовчанського району, Андріївка Балаклійського району та в інших місцях. Зараз відомо 30 поселень епохи неоліту на Харківщині.

Відтак неолітична людина охоче селилася на території теперішньої Харківщини. Серед знахідок слід виділити наявність гостродонних глечиків, зрідка мисочок. Основні заняття – мисливство і рибальство. Одночасно з дніпро-донецькою існувала культура ямково-гребінцевої кераміки, пам'ятки

якої склали окрему територіальну групу і знайдені в Чернігівській, Сумській, Харківській і частково Полтавській області.

Середньостогівська культура

Зараз майже кожна людина знає про існування на території України в період енеоліту високорозвиненої трипільської культури. Проте, на Харківщині носіїв цієї культури не було. На території нашого краю в цей час проживали племена ***середньостогівської*** культури давніх скотарів. Перші пам'ятки її знайдені на острові Середній Стог на півдні України і датуються ***друга половина IV - початок III тис. до н. е.*** Їм притаманні рухливий спосіб життя, більш примітивний, ніж у землеробів, посуд, найчастіше гостродонний. Поселення середньостогівської культури не були укріпленими. Житло було трохи заглиблене в ґрунт і мало прямокутну форму.

На території Харківщини пам'ятки середньостогівської культури відомі біля села Завгороднє Балаклійського району, села Лиман Зміївського району, села Янохино Борівського району, села Олександрівна Банківського району. Найвідомішим пам'ятником середньостогівської культури на Харківщині, як загалом в Україні, є поселення біля хутора Олександрія Куп'янського району, яке було розташоване на лівому березі річки Оскол.

На місці цього поселення знайдені кременеві ножі, наконечники стріл, кістяний гачок, фрагменти глиняного гостродонного посуду. Біля поселення був знайдений та досліджений ґрунтовий могильник. Небіжчики в похованнях лежали на спині із зігнутими в колінах ногами, посипані вохрою. У кераміці виділяється такий посуд, як горщики, миски, кубки, амфори і т. ін. Майже весь він гостродонний. Орнамент, що покривав лише верхню частину посуду, наносився гребінчастим штампом. Пізніше з'являються гусеничний орнамент та відбитки шнура. ***Середньостогівська культура була першою в Україні, де виник шнуровий орнамент, який пізніше відіграв важливу роль у культурах мідного та бронзового віків України.***

Виняткова роль середньостогівців в історії населення мезоліту України полягає в тому, що вони вперше у Європі, а окремі дослідники доводять, що й у світі, приручили коня, диким предком якого був – тарпан.

Харківський дослідник І. М. Рассоха ототожнює представників цієї культури із індоєвропейцями, а територію її поширення – лісостепову та степову зону межиріччя Дніпра й Дону, куди входить і територія Слобожанщини з їх прабатьківщиною.

Дослідник зазначає: ***«Пленема середньостогівської культури здійснили якісний стрибок в технологічному розвитку всього людства, винайшовши верхову їзду»***

та колісний транспорт. Крім того аналіз археологічних знахідок доводить що ця культура мала високий рівень розвитку, з яскравовираженою суспільною нерівністю та наявністю представників військової аристократії».

Ямна культура

Цю археологічна культура відкрив відомий археолог **Василь Олексійович Городцов (1860-1945)** на початку ХХ ст. в результаті проведених розкопок курганів у басейні Сіверського Дінця біля міста Ізюма та на річці Бахмут, датована **XXII-XIX ст.до н.е.** Свою назву культура отримала за обрядом поховання небіжчиків, яких вони ховали в підкурганних ямах, часто перекритих великими плахами, іноді обпаленими. У результаті досліджень учені зробили висновок, що давньоямні племена своїх небіжчиків звичайно розміщували на дні ями в скорченому положенні та часто посипали червоною вохрою. Племена ямної культури, як і всі степовики періоду міді – бронзи, займалися переважно скотарством. Вони розводили велику рогату худобу, коней, овець, кіз. Скотарі ямної культури вели дуже рухливий спосіб життя, переміщаючись за своїми стадами. Увесь домашній скарб вони перевозили на гарбах, запряжених биками.

На території Харківщини пам'ятки ямної культури було досліджено в Барвінківському (Велика Камишеваха, Мечебилово, Миколаївка), Ізюмському (Кам'янка, Мала Камишеваха, Шпаківка), Близнюківському (Верхня Самара), Краснокутському (Пархомівка) та Первомайському (Отрадово) районах.

З появою ямних племен в степах Східної Європи масового характеру набуває курганний обряд поховання. Спочатку кургани були невисокі, але згодом досягли висоти понад 10 метрів. У таких курганах нерідко містилося до 20 й більше могил.

Завершальний етап існування ямної культури належить до нового етапу розвитку – **бронзового віку**. Цей час – останній великий період первісного суспільства. На його завершальному етапі починається формування класових суспільств.

Катакомбна культура

Цю археологічну культуру теж відкрив на поч. ХХ ст. В. О. Городцов. **Катакомбна культура отримала свою назву від обряду поховання.** Замість звичайної ями під насипом кургану споруджували спеціальну камеру-катакомбу. На Харківщині відомо 20 поселень та 10 могильників катакомбної культури. Найбільшу кількість – 5 поселень виявлено на території Зміївського

району. Два поселення розташовані на кордоні сучасного Харкова (Велика та Мала Данилівка).

Курганні поховання було досліджено в Лозівському (Бунаково, Рождественка), Близнюківському (Богданівка, Верхня Самара), Борівському (Піски Радьківські) районах.

У похованнях археологи знаходили вохру, глиняний та дерев'яний посуд. У деяких похованнях зустрічаються курильниці у вигляді глиняних мисочок на трьох-чотирьох ніжках, за допомогою яких, вірогідно, проводився обряд очищення камери. Інший інвентар зустрічається рідше (наприклад, кам'яні та бронзові сокири, бронзові ножі, прикраси). Кераміка характеризується розмаїттям форм і орнаментів. Панівною формою є високі та низькі горщики. Яскраву самобутність кераміці катакомбної культури нашої території надає особлива орнаментация. На кераміці пізнього етапу з'являється валик, а також багатоваликові візерунки.

Найпоширеніший тип кераміки – банкоподібний горщик, на якому були нанесені різні сюжетні композиції – хрестики, прямокутники, свастики, схематизовані зображення тварин (вважається, що то прояви примітивного піктографічного письма).

Культура багатоваликової (багатопружкової) кераміки

Цікавою й самобутньою археологічною культурою нашого краю можна назвати цю культуру, що датується **другою половиною XVII-XV ст. до н. е.**

Поселення цієї культури досліджено недостатньо. Частково розкопаним є поселення Поляни 1 Харківської області, яке розташоване на високому березі Сіверського Дінця. У межах Харкова відомо понад 30 поховань.

Для поховань характерні такі ознаки: великі ями прямокутної форми середніх розмірів (1,5x2 м); вставлені в них дерев'яні зруби; положення небіжчиків на спині з розворотом на лівий або правий бік, одна рука витягнута вздовж тіла, а друга – зігнута в лікті й покладена впоперек тулуба; інвентар відсутній або дуже незначний. **Особливістю поховань культури багатоваликової кераміки є супроводжувальна їжа та сліди тризни у вигляді черепів та кісток тварин.**

Унікальною рисою цієї культури є покриття обличчя померлого глиною спеціального замісу, в результаті чого виникали так звані маски.

Особливістю поховань культури багатоваликової кераміки є супроводжувальна їжа та сліди тризни у вигляді черепів та кісток тварин. Залишками тризни, вочевидь, слід вважати й уламки товстостінного посуду із багатоваликовою орнаментациєю, які зустрічаються в могильних ямах та в насипах курганів. Кераміка представлена посудом, прикрашеним валиками, відтисками шнура, зубчастого штампу.

Зрубна культура

Значно щільніше територія сучасного Харкова і Харківської області залюднюється в кінці бронзового віку (*XVII - X III ст. до н. е.*). Ця культура отримала свою назву за **особливою формою поховальних споруд – зрубів**.

Селища, які належать до цієї культури в Харкові знайдені в районі Олексіївки, Основи, Великої Данилівки, Жихаря. У 1956 р. біля села Карачівки було знайдено скарб бронзових речей, до складу якого входили серпи, наконечник списа, мотика.

Важливу роль у господарстві племен зрубної культури відігравало скотарство. Основними свійськими тваринами були: корови, коні, вівці, свині. Поступово серед місцевого населення поширилося землеробство. Землю обробляли дерев'яним ралом та мотикою. Із зернових культур вирощували просо та пшеницю. Врожай збирали кременевими та бронзовими серпами, який потім мололи кам'яними зернотерками. Поширювався обмін продуктів землеробства та скотарства. Місцеве населення займалося прядінням, про це свідчать знахідки пряслиць.

Поряд із небіжчиком у поховання клали їжу (частини туш корів та овець). Крім того, в могилах зустрічаються різноманітні речі: глиняний посуд, кам'яні та бронзові сокири, бронзові ножі, шила та інші предмети домашнього вжитку. Люди вірили в потойбічне життя і вважали, що ці речі знадобляться їм в іншому світі. Після завершення обряду поховання одноплемінники насипали над могилою померлого високий земляний пагорб – **курган**. Ці кургани до наших часів здійснюються над поверхнею землі в багатьох місцях Харківщини, нагадуючи про далеких пращурів.

Типовим є орнамент у вигляді «бантика» або «виноградного грона», нанесеного такими ж ямками. Окрім звичайного посуду зустрічається мініатюрний посуд, глиняні ложки та пряслиця.

Бондарихінська культура

Назву культура, яка **дається X-VIII ст. до н.е.** отримала від урочища Бондариха поблизу міста Ізюм, де було досліджено одне з перших поселень.

На території Харківщини відомо понад 50 поселень даної культури. Найбільша кількість їх відома у Зміївському (15), Чугуївському (7), Харківському (8) та інших районах. Поселення бондарихінської культури є і на території міста Харкова. Вони розташовані біля станції Основа, Залютино та у Великій Данилівці.

Основним регіоном поширення бондарихінських пам'яток є середня течія Сіверського Дінця. Найбільш поширеним посудом бондарихінської

культури були високі горщики з тулубом, яке різко розширюється посередині, і з маленьким дном. Стінки посуду зазвичай орнаментовані ямками круглої, овальної або трикутної форми. Основним заняттям носіїв бондарихінської культури було розведення великої та малої рогатої худоби, свиней, а також землеробство.

2.3. Кочовий світ і Харківщина

На зміну бронзовому віку прийшов **залізний**. Це був надзвичайно важливий крок в історії людства. Яскравим прикладом переходу від доби бронзи до доби заліза є археологічні пам'ятки, залишені кіммерійцями. *Кіммерійці – перший народ, назва якого достовірно відома з писемних джерел. Проте, на території Харківської області археологічних пам'яток, які можна було б пов'язати з кіммерійцями, не виявлено. Доба скіфського панування на українських землях тривала впродовж VII-III ст. до н.е.* На території сучасної Харківщини власне скіфи не мешкали, але місцеве населення, яких «*батько історії*» **Геродот** (484-425 р. до н. е) назвав «*меланхлени*», перейняли їх звичаї.

Він писав: «*Вище скіфів на північ мешкають меланхлени, це вже інша народність не скіфська. Меланхлени одягаються в чорне, звідси і назва, а звичаї скіфські*».

Навіть українські назви річок *Донець, Дніпро, Дністер, Дунай* мають іранський за походженням корінь «*don*». Дійсно, на території Харківщини, у ранньому залізному віці, існував сіверськодонецький локальний варіант скіфської культури лісостепової України. Саме з ним зв'язують більшість археологів місце проживання **меланхленів**. Гадають, що саме курганний могильник скіфського періоду, який знаходиться у с. Пісочин Харківської області на південній околиці, на правім березі р. Лучка (права притока р. Уди), котрий нараховував понад 40 насипів, витягнутих ланцюгом із заходу на схід на 2 км, належав аристократичній знаті місцевого населення. Ось чому Пісочинські кургани виділяються розмірами й складною структурою могильників. Знайдені в них цікаві, а інколи навіть неповторні речі доповнюють цю теорію.

Досліджував скіфські поховання на території Харківщини Борис Андрійович Шрамко, доктор історичних наук, професор Харківського Національного університету, член комісії ЮНЕСКО по вивченню давньої металургії та заліза – один з провідних скіфологів в Україні.

Сучасні українські археологи свідчать, що меланхлени – один з найперших етнонімів, що дійшов до нас і означав частину давнього населення, яке проживало у Східній Європі.

Залишки поселень лісостепових землеробів – меланхленів було знайдено в межах Харкова районі Олексіївки, Жихаря, Нової Баварії, Верещаківки. Археологічні дослідження про поселення і могильники раннього заліза (в басейні Сіверського Дінця – Геродот назвав його Іргіс) описані Б.А.Шрамком в монографії «Древности Северского Донца». **Сарматські пам'ятки на території Харківщини**, як і взагалі в Україні, представлені знахідками поховань, які виявлені головними чином у степових районах Харківської області. Такі пам'ятки або окремі сарматські речі досліджувалися біля сіл Бунаково та Рождественки (Лозівського району), міста Балаклії (Балаклійського району), сіл Великі Проходи та Шовкопляси (Дергачівського району), Любовки (Краснокутського району), сіл Воскресенівки та Колки (Богодухівського району), села Яремівка (Ізюмського району).

Перші поховання сарматів на нашій території були досліджені на початку ХХ ст. Так, сарматське поховання було під час розкопок О. М. Мельником у 1901 р. і в кургані поблизу села Воронцовки. У поховальній ямі із скелетом було знайдено фрагменти двох посудин, зроблених на гончарному крузі, 14 дрібних намистин синього скла та бронзові: невелика фібула (застібка), мініатюрна пряжечка, тонка згорнута в трубочку пластина та інші речі.

Історики та сучасники відзначали важливу роль жінок у сарматів. Геродот пише, що й скіфи називали сарматів «підвладними жінкам». У середовищі сарматів існували значні загони жінок-воїнів, яких греки називали амазонками. У багатьох жіночих похованнях I тис. до н. е. на півдні Східної Європи під час археологічних розкопок виявлено предмети озброєння, зокрема наконечники стріл.

Майже 600 років сармати наводили жах на античний світ, але у III ст. н. е. їхньому володарюванню в українських

*Погасли кострища стоянок.
У землю пішли племена.
Забрали в холодні кургани
сокири, мечі й письмена.
Стъмяніли браслети і
гребені,
Розпались намиста разки,
Що їх одягали древні
Смагляві юні жінки.
І келихи срібні, і чаші,
Що йшли по колу колись,
Покрилися порохом часу
І холодом тліну взялись...
Та, може, мені здалося –
А час не все переміг.
На чашах тепло збереглося
Тих вуст, що торкалися їх.
І в пута тяжкі клинописні
Закована з давніх-давен,
В степу оживає пісня
Давно занімілих племен.*

Ліна КОСТЕНКО

*Особливу роль у сарматів
відігравали коні, з якими був
пов'язаний один з основних
релігійних культів. Часто
сармати, шкочуючи
своїх чотириногих друзів, клали
до могили хазяїна не коня, як
скіфи, а його символ – вуздечку.*

землях настав кінець. Історія повторилася: спершу нищівного удару їм завдали готи – германські племена, що просунулися з Північного Заходу, а в другій половині IV ст. н. е. їх добили гуни, названі середньовічними хроністами «карою божою». Сармати зійшли з історичної арени, й лише степові кургани зберігають пам'ять про народ, за висловом греків, «оперезаний мечем».

2.4. Харківщина в часи раннього середньовіччя

На території Харківщини перші пам'ятки **черняхівської культури**, яку археологи вважають етнокультурною спільнотою, сформованою на ґрунті українських етнічних груп II – V ст. н.е., постають **в другій половині III ст. н.е.** Селища черняхівської культури було зафіксовано як на території сучасного Харкова (майдан Конституції, майдан Соборності, станція Основа, селище Велика Данилівка, селище Жихар), так і на території області – в Дергачівському районі (село Пересічна), Зміївському (село Соколово).

Великі землеробські поселення назвемо цих людей умовно – черняхівцями – розташовувалися на сонячних берегах малих річок. Населення таких поселень мешкало в напівземлянках або наземних житлах, стіни яких обмазувалися глиною. Для опалення жител влаштовувалися відкриті вогнища, глинобитні печі й печі-кам'янки.

Про грошову торгівлю між черняхівськими племенами і Римською імперією свідчать численні знахідки римських монет на території України. На Харківщині вченими зареєстровано понад 70 знахідок римських монет I-IV ст. н. е. Переважна частина монет знайдена поблизу малих річок, таких як Уди, Мжа, Лопань, Харків, Мерчик. Під час розкопок черняхівських поселень були знайдені знаряддя землеробської праці – сошники, плужні ножі, коси, серпи тощо. Черняхівцям були відомі всі головні польові культури: жито, пшениця, ячмінь, просо, овес, віка, гречка, горох, коноплі. Окрім землеробства, черняхівське населення займалося скотарством (розводили свиней, коней, велику та малу рогату худобу), рибальством, полюванням, збиральництвом.

Знайдені різноманітні монети яскраво підтверджують думку, що навіть найвіддаленіша частина населення черняхівської культури, яка мешкала в басейні Сіверського Дінця, була втягнена в інтенсивну грошову торгівлю.

Про грошову торгівлю між черняхівськими племенами та Римською імперією свідчать численні знахідки римських монет на території України. На Харківщині вченими зареєстровано понад 70 знахідок римських монет I-IV ст. н. е. Переважну частину монет знайдено поблизу малих річок, таких як Уди, Мжа, Лопань, Харків, Мерчик.

Власне слов'янські племена з'являються на території сучасної Харківщини у VII ст. Це – сіверяни, представники роменської археологічної культури – один з 12 племінних союзів, з яких і постанала Київська Русь. Територію їх розміщення можна окреслити басейном Десни, Сули, Псла, Ворскли, Сіверського Дінця.

На території області знайдено селища й городища – біля міст Ізюма, Чугуїва, у Зміївському районі. На території Харкова знаходилося легендарне Донецьке городище (розкопав Б.А.Шрамко), від якого дослідник виводить заснування міста Харкова. Жителі городища мали широкі торгові зв'язки із Персією, Хозарією, Арабським Халіфатом. На Донецькому городищі було знайдено залишки амфор, в яких колись зберігалося вино і масло, жіночі прикраси. Тогочасне населення Донецького городища, яке належало до роменської археологічної культури, було знищено на початку X ст. печенігами, які вторглися з Північного Причорномор'я.

*У VIII-X ст. частина сучасної Харківщини звоював Хозарський каганат, про що свідчать пам'ятки, знайдені біля міст Балаклія, Ізюм, залізничної станції Борова, на території Харкова. У 1900 р. місцевий вчитель **Василь Олексійович Бабенко (1877–1955)** у слободі Верхній Салтів відкрив і розпочав дослідження катакомбного могильника, матеріали якого демонструвалися на XII археологічному з'їзді у Харкові (1902 р.). Старожитності було виділено в окрему археологічну культуру, яка отримала назву **салтівська або салтово-маяцька (VIII - X ст.)**.*

У всьому ареалі культури трапляються написи, виконані рунічним письмом, малюнки-графіті на цеглі, обробленому камені, кераміці, кістці. У похованнях Нетайлівського, Дмитрієвського та Верхньосалтівського могильника знайдено арабські дирхеми, причому з останнього походить близько 100 монет.

Протягом 1900-1915 рр. В.О. Бабенко дослідив 255 катакомбних поховань на Салтівському могильнику, вирахував його загальну площу, описав Салтівське городище та розпочав дослідження сусідніх з Салтівським могильником городищ – Вовчанського і Таволжанського. У 70 - 90 рр. цю культуру досліджували харківські археологи, зокрема Б.А.Шрамко. Питання етнічної належності носіїв салтівської культури досить складне. На думку дослідників салтівську культуру залишили народи, які входили до складу Хозарського каганату: алани (лісостепове Подоння), болгари (Приазов'я, Крим, степове Подоння) і хозари (Дагестан).

Археологічними дослідженнями встановлено, що в районі с. Верхній Салтів на правому високому березі Сіверського Дінця у VIII-X ст. існувало

велике місто площею 120 га. У південно-східній частині міста знаходилася міцна фортеця з кам'яною цитаделлю.

Територіально і за змістом пам'яток матеріальної та духовної культури вона відповідає єдиній державній політичній організації – Хозарському каганату. *Процес формування державницької культури Хозарії було перервано печенізькими вторгненнями та походами київського князя Святослава 964-966 рр. З розпадом Хозарського каганату в X ст. зникає і салтівська культура. У 60-ті рр. X ст. Святослав завдав Хазарському каганату жорстокого удару, після чого ця територія увійшла до складу Київської Русі.*

2.5. Стародавнє місто Донець

Донецьке городище – найбільше із 40 городищ, знайдених в Харківській області. Воно знаходиться між Пилипівкою і Карачівкою і належить до археологічних пам'яток республіканського значення.

Д. І. Багалій писав: *«Його слід було б взяти під особливу охорону як найважливіший і майже єдиний пам'ятник XII століття, як доказ широкого поширення населення в половецьких степах».*

Потрібно зазначити, що розкопки на місці городища були проведені археологом В. О. Городцовим у 1902 р., О. С. Федоровським в кінці 20-х рр. XX ст., Б. А. Шрамком у 50-ті рр., в результаті чого було виділено його три культурні рівні. Загалом, культурний шар в районі Донецького городища формувався більше 1,7 тис. років. *На березі річки Уди існувало ранньослав'янське поселення, яке одержало назву Донецьке городище.* Залишки його були виявлені на околиці міста Харкова, неподалік від станції Карачівка.

Нижній	Не пізніше V ст. до н.е.	Поселення землеробсько-скотарських племен, відомих Геродоту під іменем меланхлени.
Середній	V – X ст.	Поселення ранньослов'янської роменської археологічної культури, спаленої печенігами у X ст.
Верхній	3 др.. пол. X ст.	Укріплене поселення часів Київської Русі

Залишки його були виявлені на околиці міста Харкова, неподалік від станції Карачівка. Його жителі вирощували зерно, льон, з якого, з якого робили найбільш розповсюджену тканину – полотно. Місцеве населення підтримувало торговельні зв'язки із східними купцями. Торгували зерном, шкірою, хутром, воском, медом. В обмін отримували прикраси, срібні монети, вино. Ранньослов'янське поселення на Донецькому городищі було зруйновано на початку X ст. кочівниками печенігами. *Після зруйнування ранньослов'янського поселення Донецьке городище ненадовго спустіло.* У той же час, київські князі, побоюючись нападу з боку степових кочівників, почали ставити на окраїнах

держави сторожові міста. Таким містом став Донець, яке було не тільки містом-фортецею на шляху кочівників, а й великим економічним центром, чому сприяло його зручне географічне положення. Очевидно, в Дінці жив посадник князя або боярин, який збирав з підлеглого населення данину. Місто Донець проіснувало, як стверджують історики, трохи більше 100 років і у 1239 р. було спалене монголо-татарами.

«І край, благодатний край,
запустів, перетворився на
дикий, безлюдний степ.
Навіть Кліо на своїх
Скрижелях
надовго перестала про нього
говорити».

Євген АЛЬБОВСЬКИЙ
«Харьковские казаки.
Вторая половина XVII ст.

Висновок: давня історія Харківщини представлена різноманітним спектром археологічних культур – землеробських, кочових племен, які органічно вписуються у тло давньої історії України. Донецьке городище стало форпостом Київської Русі у боротьбі з найстрашнішим ворогом слов'янського світу доби середньовіччя – монголо-татарською ордою. Випалена земля, винищене населення давньоруських городищ і на кілька століть територія сучасної Слобожанщини перетворилася на Дике Поле.

Запитання для самоконтролю

1. Дати визначення поняття «археологічна культура».
2. Пояснити причини значного заселення Харківщини первісними людьми.
3. Проаналізувати кочовий період історії Харківщини.
4. З якими подіями пов'язано входження території сучасної Харківщини до складу Київської Русі?
5. Яким було господарське життя населення Донецького городища?

Рекомендована література

- ✓ Археологія України: Курс лекцій. – К.: Либідь, 2005. – 503 с.
- ✓ Білоусько О. Україна давня: євразійський цивілізаційний контекст. – К.: Генеза, 2002. – 272 с.
- ✓ Бунятян К. П. На світанку історії: Навч. посібн. – К.: Либідь, 1998. – 228 с.
- ✓ Зайцев Б. П., Скирда В. В. та ін. Історія рідного краю. Ч. 1. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2001. – 87 с.
- ✓ Древности римского времени на Слобожанщине: Сб. статей. – Х.: Курсор, 2006. – 196 с.
- ✓ Рассоха И. Н. Украинская прародина индоевропейцев. – Х.: ХНАМГ, 2007. – 391 с.

- ✓ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. – Х.: Харьк. гос. ун-т, 1962. – 404 с.
- ✓ Шрамко Б. А., Михеев В. К. и др. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – К.: Наукова думка, 1974. – 374 с.
- ✓ Шрамко Б. А., Скирда В. В. Рождение Харькова. – Х.: Вост.-регион. центр гуманитар.-образоват. инициатив, 2004. – 117 с.

ЛЕКЦІЯ З ЗАСЕЛЕННЯ І РОЗВИТОК СЛОБОЖАНЩИНИ (XVII – XVIII СТ.)

3.1. Дике Поле.

3.2. Причини, етапи, напрямки заселення Слобідської України.

3.3. Адміністративно-територіальний устрій Слобожанщини і соціальна структура у другій половині XVII – кінці XVIII століття.

3.1. Дике Поле

Після того, як полчища татар Чингізхана у 1238 р. знищили Переяславське князівство, ця місцевість з другої половини XIII ст. і до кінця XVI ст. була майже пустельною територією. «Пустельне Поле» називали ці землі західноєвропейські середньовічні географи, Степ – влучно, як постріл стріли називали ці землі татари, Дике Поле – по-слов'янському. У цей час територія мала статус «нейтральної сфери впливу» без чітко окресленого кордону, яка з 13 ст. услалася між землями руських князівств і територією власне Одри і яку використовували у господарських потребах обидві сторони. Щорічно навесні, коли степи вкривалися травою, татари виступали в черговий похід. Через територію Дикого Поля пролягли шляхи, якими татари робили свої набіги. Вони добре знали шляхи у заселену Московщину і вибирали такі, щоб не треба було переправлятися через глибокі й широкі річки. Коли все ж таки траплялася їм на дорозі якась річка, то на ній робили свої особні броди або перелази. *«Книга Великого Чертежа»*, складена в 1627 р. у Розрядному приказі Московської держави, називає одинадцять таких бродів або перелазів – *Каганський, Абашкин, Шебелинський, Ізюмський, Татарський та інші*; крім цих було ще багато інших, які не мали назви. Були татарські перелази і на інших річках – на річках Сеймі, Коломаку, Вовчій, Мерчику, Торчі, Осколі; на Тихій Сосні було 14 перелазів, на яких були зроблені башти і палі.

Славетний *Муравський шлях* простував по межиріччю Дніпрового й Донського водозборів від Перекопу до Тули верхів'ями багатьох річок, але не пересікав жодної з них. З Перекопу цей шлях ішов до верхів'я Молочних Вод, проходив поміж верхів'ями Молочних і Кінських Вод, по річці Бик, ішов між річками Вовчими Водами і Торочю і далі по Харківщині і Курщині, потім по межиріччю водозборів Дона й Оки до Тули. *Він, як писав Д. І. Багалій, проходив по Таврійській, Катеринославській, Харківській, Курській і Орловській губерніях.*

Відгалуженнями Муравського були *Ізюмський й Кальміуський*. Перший починався у самої верховини Орелі в Катеринославщині і ішов по Ізюмському й інших повітах Харківської губернії й знову єднався з Муравським на Курщині. Кальміуський шлях відходив іще більше на схід та ішов од верховини Молочних Вод до міста Ливен (Орловської губернії), проходячи по Харківщині,

Вороніжчині й Курщині. Протоптали цей шлях, або, як тоді казали, сакму, татари у XVI ст. Крім цих найголовніших було чимало інших татарських шляхів, наприклад, Бакаєв шлях, Кончаківський шлях й інші менші. Крім цих татарських шляхів, були ще й московські та українські – Старий Посольський, Новий Посольський, Ромоданівський та Сагайдачний. В. Л. Маслійчук, сучасний дослідник Слобожанщини відзначає:

«Поволі наприкінці XV ст. українське населення почало опановувати втрачені запусілі простори. Енергійні, сміливі, відчайдушні люди вирушали в степ і лісостеп на «уходи»: полювати на дикого звіра, рибалити, забирати мед у диких бджіл, грабувати татар. Саме така «уходницька» колонізація становила особливість усього східноукраїнського життя».

До середини XVI ст. територія, на якій виникли згодом слобідські козацькі полки, була «Диким Полем», власне, контактною зоною взаємодії між Кримським ханством, прикордонням Великого князівства Литовського та Московської держави без чітко вираженої державної приналежності. Відтак, протягом кількох століть земля, на якій в майбутньому сформувалася Слобідська Україна, мала назву Дике Поле – територія без чітко вираженої державної приналежності.

3.2. Причини, етапи, напрямки заселення Слобідської України

Просування Московської держави на південь шляхом будівництва «засечных черт» – укріплених ліній – спричинялося не лише конфліктом із Кримом, чи навіть прикордонними адміністраціями Речі Посполитої або козацькими спільнотами Запоріжжя та Дону. Внаслідок цього процесу та за браком служилої московського люду, на думку В. Л. Маслійчука, на службу у фортецях по «черті» і за «чертою» залучався український козацький елемент. Тому на південних кордонах Московської держави вже у першій половині XVII ст. виникли цілі українські колонії. За їх зразком і сформувалися згодом слобідські полки. Загалом же процес заселення українцями цієї території перебувала контексті загальноєвропейських колонізаційних процесів XVII-XVIII ст. В. Л. Маслійчук зауважує:

«У той же час залюднення Слобожанщини – це лише один із сюжетів української колонізації. Цей процес не може не захоплювати. Запустіла територія від Сейму до Дону протягом століття протягом століття перетворилася на край із містами й селами, пасіками та млинами, монастирями й церквами, стала втіленням наприкінці XVIII ст. затишку та простоти».

Причини заселення Дикого Поля:

Сприятливі природні умови: родючі ґрунти, значні лісові масиви, судноплавні ріки, помірний клімат.

Утиски українців польською шляхтою, подальше закріпачення, посилення національного та релігійного гніту.

Захист кордонів Московської держави від нападів кримських татар, що привело до необхідності будівництва укріплень її «служилими людьми»

Д.І.Багалій з цього приводу писав: *«На заселення «Дикого поля» мали значний вплив місцеві річки. Тепер жодна з них не судоходна, але колись було інакше. По Донцеві Сіверському сплавлялося чимало байдаків з хлібом від Белгорода до Чугуєва, а звідти їздили й на Дін. «Дике поле» тому й мало свою назву, що було вкрито степами, яки переміжались з лісами. Не дивно, що степи спокон віку вабили до себе таборища кочових племен (гуннів, аварів, печенігів, торків, куманів, татар)... Природа щедро наділила Слобожанщину плодовими деревами та кущами, садки з пасіками були найчастіше першими оселями - хуторами країни. Край був багатий диким звіром: у лісах водилися зубри, ведмеді, вовки, лосі, вепрі, багато пушного звіру. У річках була страшенна сила риби. Мінералів було обмаль, тільки солі було дуже багато, її здобували на торських та маяцьких озерах, а тоді чумакирозвозили по усіх усядах. Вони добре знали шляхи у заселену Московщину і вибирали такі, щоб не переплавлятися через глибокі та широкі річки. Все це вабило до себе людність, але після татаро-монгольського нападу ся країна довго була вільна, гуляща. Татари сюди часто навідувалися й навіть давали свої назвиська деяким бродам».*

Перші письмові відомості про українців-переселенців датовано 1638 р., коли козацький полк з цілком сформованою структурою та родинами на чолі із гетьманом Яковом Остряницею прибув до Белгородського воєводи з проханням, виділити землю для поселення. То були учасники невдалого повстання проти польської влади у 1637 - 1638 рр., які й оселилися на колишньому Чугуївському городищі.

Однак суперечки з московською владою та серед самих переселенців далися взнаки. Чвари поміж козацькою старшиною привели до вбивства у 1641 р. Якова

Остряниці, після того чугуївські українці порозганяли росіян і повернулися до своїх домів на території Речі Посполитої. Треба зауважити, що часті скарги, заколоти, сварки між московською адміністрацією та українськими покозаченими ватагами – характерна риса історії «полудневого московського прикродоння».

Д.І.Багалій писав: *«В 1638 р. прийшло у Белгород з гетьманом Остряницею одразу 865 чоловіків українців з жінками, дітьми малими, зі збіжжям, худобою, кіньми, коровами, вівцями... Нелегко було попервах переселенцям: вони мусили будувати і місто, і свої власні оселі, заводити пашиню і усяку хазяйську справу, а разом з тим пильно доглядати степ й оберігати його від раптових татарських набігів [...]».*

Слід відзначити одну важливу обставину: під час переселення й залюднення Дикого поля українським переселенцям довелося зіткнутися не із закріпаченим боярським вотчинним центром, а передусім з московським прикордонним населенням з окремими елементами демократичного самоврядування. Перед Московською державою постало питання захисту своїх південних земель від руйнівних набігів кримських татар. У зв'язку з цим поновилася боротьба між кочовими татарами та осілими слов'янами за степ, за освоєння Дикого Поля.

На південному пограниччі у 30-40 рр. XVII ст. Московською державою була збудована велика лінія міст-кріпостей, так звана *Белгородська лінія*. За нею оселилася Слобідська Україна, поставши як єдиний плацдарм, немов єдиний козацький табір, де усе життя підпорядковувалося насамперед до військових потреб, до боротьби з татарами. У 1679 – 1680 рр. велося будівництво Ізюмської (Нової) оборонної лінії. Третю захисну оборонну лінію – *Українську*, завдовжки 300 км., – було збудовано вже у XVIII ст., впродовж 1731 – 1742 рр.

«Тоді ж Хмельницький, (після поразки під Берестечком) дозволив народу, якого утискали ляхи вільно йти з міст на Полтавщину і далі за кордон на проживання. Із того часу почали осідати Харків, Лебедин, Суми та інші слобідські міста аж до ріки Дон козацьким народом».

Літопис САМОВИДЦЯ.

Значно посилювався переселенський рух українців на нові землі у роки Національної революції під проводом Богдана Хмельницького у середині XVII ст. *«Козацька революція, як твердять сучасні харківські історики, спричинила масовий перехід за «литовський кордон» українців, що тікали від злигоднів війни, шукали економічного зиску, не погоджувалися з політикою Богдана Хмельницького тощо».* У той же час Д. І. Багалій, незаперечний авторитет у дослідженні процесу заселення Дикого Поля виділив кілька етапів цього явища, наголосивши, що саме українці склали основу майбутнього населення Слобожанщини.

Хвилі заселення Слобожанщини українцями (за Д. І. Багалієм):

Перша хвиля – після 1651 р., в результаті поразки українського війська під Берестечком сам Богдан Хмельницький схвалив переселення українців на нові землі.

Друга хвиля – після 1659 р., коли в результаті нового Переяславського договору, Україна стала автономією московської держави.

Третя хвиля – в часи Руїни (1663 - 1687 рр.).

При цьому в переселенні українців був зацікавлений і московський цар Олексій, який у своїй грамоті **від 17 липня 1651 р.** дав наказ воєводам прикордонних міст приймати на «военное жильє» українців. Український історик О. Гуржій зазначив, що на 1711 - 1715 рр. припала остання хвиля масового переходу українців з Правобережжя на Слобожанщину. При цьому він відзначає просування переселенців по річках Оскол, далі – Деркул, а з другої чверті XVIII ст. в басейнах річок Коломак, Мжа, Донець.

«Мешканці Правобережжя поселилися на безлюдних великоросійських землях до самісінького Дону і заснували багато міст і слобод. Як тільки бувало, стане непереливки нашим людям - підіймаються усім селом з сімействами та збіжжями, яке можна ухопити, - і йдуть світ за очі, не знаючи навіть, куди простувати».

«Літопис». Григорій ГРАБЯНКА

Підсумовуючи, необхідно визначити ступінь українського та московського фактору в переселенні на Дике Поле.

Д. І. Багалій писав: *«Велика сила народу прийшла в Слобідчину із Гетьманщини з Лівобережжя, а ще більше з Правобережжя. Власне заселення Слобожанщини – складається з різних етнографічних поділів українського народу. Великоросійське заселення Слобожанщини було дуже невелике, як його зрівняти з українським».*

На користь переваги українського фактору свідчить той факт, що саме українці заснували більшість міст та містечок. Серед них – Охтирка, Краснокутськ, Харків, Мохнач, Хорошеве, Печеніги, Суми, Тростянець, Дворічна, Вовчанськ, Куп'янськ, Хотомля, Ізюм, Балаклія, Зміїв, Валки. Сучасні

історики говорять про процес освоєння території Дикого Поля як про заселення його просторів представниками українського етносу, зокрема з Правобережної України, менше – західноукраїнських земель. Цікаво відмітити, що у 60-х рр. XIX ст. у Харківській губернії проживало 81,7 % українців та 17,7 % – росіян.

Тепер необхідно визначити суть понять «Слобідська Україна» та «Слобожанщина». *Сам термін «Слобідська Україна» походить від типу поселення «слобода» («свободи» – «слободи»). Із другої половини XVII ст. край відомий під цією назвою. Офіційна назва «Слобідська Україна» проіснувала з невеликою перервою з 1780-1786 рр. до 1835 р., коли територію було перейменовано у Харківську губернію.*

Д. І. Багалій був першим істориком, який у своїх працях обґрунтував проблему заселення Слобідської України як зустріч двох переселенських потоків – з України та Московії. Цю думку підтримали й такі відомі дослідники Слобожанщини – І. Срезневський, В. Юркевич, А. Слюсарський, які у своїх працях переконливо довели, що територія Дикого поля заселялася, а відтак заснування міст, містечок, сіл, хуторів проводилося українцями.

Поряд з тим, було б невірно стверджувати, що лише представники українського етносу витворили на цій землі міста і села. У другій половині XVII ст. на території Слобідської України зіткнулися дві спільноти, дві традиції, дві культури. Питання взаємовідносин між «українським» та «московським» на території Слобожанщини виходить за межі власне міжетнічних стосунків, маючи під собою істотне політичне та соціально – економічне підґрунтя.

3.3. Адміністративно – територіальний устрій і соціальна структура Слобожанщини у половині XVII – кінці XVIII століття

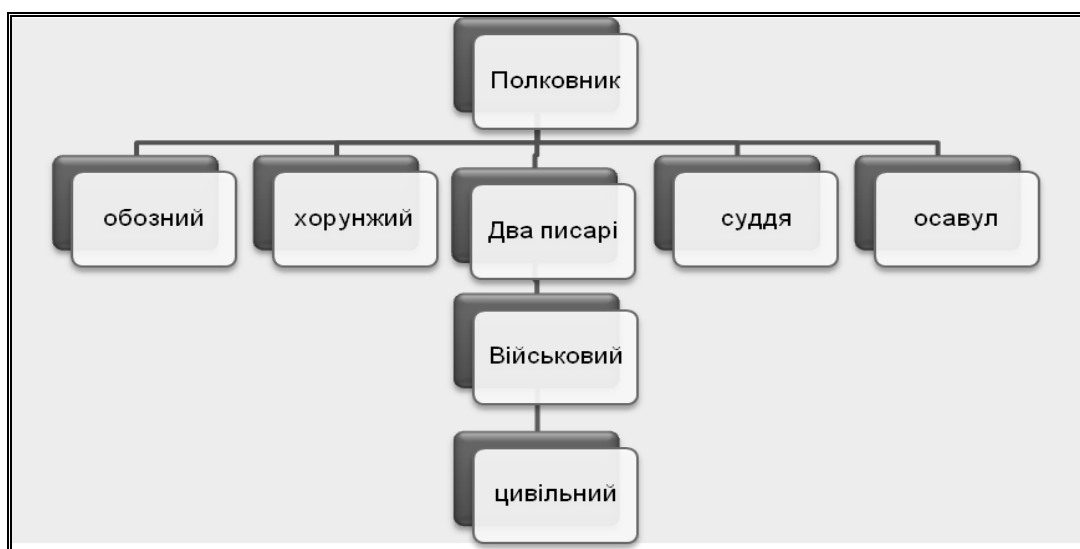
У другій половині XVII ст. територія Слобідської України поділялася на адміністративно-територіальні одиниці – полки. Це було зумовлено тим, що процес заселення Слобожанщини і процес формування Слобідських козацьких полків йшли паралельно й орієнтувалися на традиційну для українського козацтва полково-сотенну структуру. Крім того, значну кількість переселенців склали козаки, які й принесли полкову організацію життя. Перші переселенці вели господарство й були зобов'язані нести військову службу і боронити «государевы Украины».

У 1652 р., полковник Іван Зінковський (Дзинковський) з-під Острога на Волині привів на Слобожанщину тисячу козаків з родинами і майном, заснував місто Острогозьк і створив на території Слобожанщини перший і найбільший Острогозький Слобідський козацький полк.

У 50-60-ті рр. XVII ст. було утворено Сумський, Охтирський, Острогозький, Харківський, а в 1685 р. - Ізюмський полки. Кожен полк мав своє управління. Самостійні зносини із царським урядом зумовлювалися небажанням, а то й боязною Московії того, що Слобідські полки повстануть проти царської влади. Створення полку, як наприклад, Острогозького Слобідського полку проходило після заселення певної території (утворення міст, сіл, хуторів), будівництво фортець, розміщення слобод.

Слід зазначити, що Острогозьк – і українське, і московське місто, яке поєднало дві влади – полкову, українську та воєводську, московську.

Структура влади слобожанського полку

У 1664,1665,1667 рр. Харківський полк очолював легендарний кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко (біля 1610 - 08.1680 рр.). Він був славетним кошовим отаманом Запорізької Січі, авторитетним військовим і політичним діячем, 12 разів, з 1659 р. по серпень 1680 р., тобто до самої смерті, обирався січовим отаманом, справедливо вважався одним із найуспішніших захисників православної віри. Найбільші лаври він завоював у боротьбі з турками та кримськими татарами. Через неприязнь до московських воєвод І.Сірко мешкав не у Харкові – полковому місті, де розташувалося також воєводська резиденція, а поблизу міста, на своєму хуторі та в Мерефі. Перебуваючи на посаді полковника, він не поривав тісних зв'язків із Гетьманищиною та Запоріжжям.

Всесвітньо відомий класик української літератури **Г. Ф. Квітка-Основ'яненко**, автор маловідомих сучасним дослідникам краєзнавчих праць, у своїх *«Матеріалах для історії Малоросії»* про структуру влади полку писав:

«Полковник обирався загальним зібранням усіх чиновників полку.Звання це давало владу зводити достойних у полкові старшини й сотники, роздавати за

заслуги підлеглим своїм у спадкове володіння землі та інші угоддя або самому їх займати. Вирок та кару злочинцям також він затверджував. Полковий обозний, перший після полковника. В його відомстві була полкова артилерія та снаряди до неї, а також підлеглі нижчі чини. За відсутності полковника він лише командував полком, але повної полковничої влади не мав. **Полковий хорунжий** мав охороняти в поході полкове знамено. **Полковий писар** виконував у полковій ратуші роль, що відповідає секретарській. **Сотники**, кожен у своїй сотні, виконували, за резолюцією полковника, справи важливі, а інші самі собою. У кожній сотні були сотенні отамани, осавули, хорунжі й писарі. Висунення їх з числа почесних козаків та повернення в рядові залежало від волі і влади сотника.... отамани й писарі вершили справи спірні й кримінальні».

Полкова Рада вирішувала всі справи полку. У свою чергу кожен полк поділявся на сотні. Полкові посади – *спадкові*; обиралися з одних родів (Донці, Кондратьєви та ін.). У другій половині XVII ст. Слобідська Україна стала частиною Московської держави, але в той же час користувалася певною автономією і мала, у порівнянні із Гетьманщиною, певні особливості:

Більша залежність від московської влади.

Московський уряд часто практикував призначення полковників (замість виборів).

На посади полковників призначалися москвитини та іноземці.

Не допускалося об'єднання полків під командуванням одної особи.

Підпорядкованість слобідських полків московським приказам – Розрядному, а з 1688 р. - Великоросійському.

Паралельно із військово-козацьким устроєм на Харківщині існувало і Московське воєводське управління. **Воєвода** – представник царського уряду в місті, як правителі функціонували від початку заселення краю упродовж XVII – початку XVIII ст. зосереджували військову і адміністративну владу. **Найстарші – білгородські воєводи**, яким і підпорядковувалися слобідські полки у військових справах. Управління Московської держави слобідськими полками здійснювалося за допомогою спеціальних документів – **Жалуваних грамот**. У 1652 р. першу таку грамоту отримав Острогозький полк. У XVIII ст. Слобідська Україна з її козацько-полковим устроєм зазнала тих же утисків, що і Гетьманська Україна.

Царський уряд робив все можливе, щоби уніфікувати управління цими територіями згідно до загальноімперських порядків, зміцнивши владу дворянства та посилити наступ кріпацтва на права селян.

Короткий аналіз «реформування» краю є, безумовно, підтвердженням того, що Слобідську Україну передбачалося перетворити на один із провідних регіонів імперії, але такий же безправний як і інші землі України. *Реформи Петра I та цариці Анни ліквідували систему виборних полковників з одночасним розміщенням дивізії та підпорядкуванням полкової старшини російському генералові. Згодом слобідські полки були перетворені на армійські, а на полкових стягах та печатках додалося зображення російського двоголового орла. На місці слобідських полків виникла губернія «с наименованием оной Слободско Украинскою», губернатор і воєводські управлінці (запроваджувалися чотирі воєводські канцелярії) призначалися із «великоросів», лише їх помічники могли бути із «способних і заслужоних» до того старшин.* Колишні козаки стали військовими обивателями, бо «казацького названія біть неприлично». Петербург, вдаючись до певних соціально-економічних поступок козацтву, залишав беззмінним розповсюдження на слобідських козаків дії імперського законодавства, підтвердивши існування полкових канцелярій.

Крапку в старому козацькому устрої поставив маніфест Катерини II 28 липня 1765 р., яким було оголошено про ліквідацію п'яти слобідських полків та утворення *Слобідсько-Української губернії*. Керуючим органом нового утворення стало губернське правління на чолі з губернатором. *Першим харківським губернатором був Євдоким Щербинін, дід героя Вітчизняної війни 1812 р. Дениса Давидова. На зміну розформованим козацьким полкам прийшли регулярні Харківський уланський, Охтирський, Ізюмський та Сумський гусарські полки. Полкові міста було перетворено на провінційні, а Харків – на губернське місто.*

Проте, новим указом Катерини II від 29 вересня 1780 р. *Слобідсько-Українську губернію було реформовано у Харківське намісництво*. За даними 1788 р. в межах намісництва налічувалося 15 міст та 1777 інших населених пунктів з 350 тис. населенням. Одночасно з утворенням та реформуванням Харківського намісництва відбулося запровадження загальноімперської губернської та міської реформи. У 1785 р. відповідно до положень нового царського документу – *Жалуваної грамоти дворянству* – козацьку старшину було урівняно у правах із російським дворянством. Два роки до того у 1783 р. слобідських селян було обернено на кріпаків. Треба зазначити, що кріпацтво стало найкрутішим переломом в економічному і соціальному житті українців другої половини XVIII ст.

«Кріпацтво, яке складалося потрошку віками у Московщині, на Вкраїні вводять без історичної підготовки, відразу з усіма недоречностями й насильствами доби Катерини II. Через це запровадження кріпацтва мусило зробити катастрофічну ломку в настроях і поглядах українського суспільства». Так, мандрівник Гаммард, якого у своїй книзі цитує О. Вінтоняк, теж зауважив той факт, що деспотичні російські царі, за його виразом, «запровадили (в Україні) невільництво духовне та фізичне для вільного народу, який жив за демократичними принципами Почуття цивілізованості в ньому знищували, а сам народ змушували жити у варварстві».

Губернію було поділено на п'ять провінцій, які відповідали колишнім полкам, а провінції – на шість комісарств. Провінціями управляли провінційні канцелярії, яким підпорядковувалися комісари, а їм, у свою чергу, виборні отамани та десятники окремих селищ. Таким чином, були введені загальноімперські установи, а також одержали силу всі загальноімперські закони. У ході адміністративної перебудови в Російській державі місто Харків стало одним із губернських міст, центром Слобідської-Української губернії. Із введенням намісництва значно збільшилася територія, центром якої був Харків, значення якого в адміністративному плані також зросло. У Харкові розташувалася низка намісницьких та губернських установ: *Губернське правління, Казенна палата, Кримінальна палата, Цивільна палата, Сумлінний суд, верховний Земський суд, Наказ громадської опіки, Губернський магістрат.*

В останні роки XVIII ст., а саме у 1796 р. імператор Павло I наказав ліквідувати Харківське намісництво та відновити тим самим Слобідську-Українську губернію в межах 1765 р. Реформи в російській армії кінця XVIII ст., що стали в стратегічному аспекті значним кроком назад для всієї армії, торкнулися й слобідських полків. Харківський полк був переформований у кірасирський, а на початку XIX ст. – у драгунський полк. Острогозький полк був розформований, а Ізюмський, Охтирський і Сумський полки залишилися гусарськими, але їхній склад був збільшений до десяти ескадронів, що, на думку командування, підвищувало бойові можливості полків. ***Головним соціальним станом у Слобідській Україні, а відтак, і на Харківщині, у другій половині XVII ст. були козаки. Вони поділялися на три розряди:***

Автори книги «Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния» причиною падіння козацького устрою вбачали відсутність єдності суспільних груп українців.

Компанійці – це заможні козаки, які одержували від гетьманського уряду платню, продовольство та амуніцію за службу у війську. Нести військову службу їм допомагали «підпомічники», які, як писав Д. І. Багалій допомагали першим «грошима та харчами». «Підпомічники» також були зобов'язані давати фураж та провіант армійським полкам, постачати гужовий транспорт та виконувати різні роботи «задля держави». Іншими словами на підпомічниках лежала важка ноша повинностей по утриманні окупаційної російської армії. Також вони мали працювати і на місцеву старшину.

Елементи соціальної нерівності переселенці переносили й у слобідські полки. Є згадки, як говорить В. Л. Маслійчук, що уже під час переселення та перших років існування слобід були залежні від старшини та козаків прошарки: «челядники», «підсусідки», «племінники», «захребетники» – особи, які не мали власних будинків, жили в козацьких будинках, а через це «козаків послушають».

Д. І. Багалій писав: *«На Слобожанщину прибували уже поділені на стани переселенці. Є козаки, міщани, селяни, але відсутня шляхта – багатий прошарок, проте з козаків виходить багата старшина».*

Окремий соціальний стан на Слобожанщині склали *селяни-хлібороби* – «посполиті», які поступово потрапляли у залежність до козацької старшини. Страшним ударом для слобідського селянства стало запровадження кріпацтва Катериною II у 1783 р., яке в Україні було введено без історичної підготовки, відразу з усіма недоречностями та недбальством. Кріпацтво привело до катастрофічної ломки свідомості волелюбного українського селянства. У новозбудованих містах Слобідської України заявився окремий стан – *міщани*, які жили, головним чином, за рахунок землеробства. В окремий соціальний стан виділилося і *духовенство*, яке крім церковної служби, відіграли певну роль у розвитку господарства регіону. **І.І.Срезневський**, видатний вчений, філолог, етнограф, професор Харківського університету у своїй праці *«Историческое обозрение гражданскаго устройства Слободской Украины со времени ее*

заселення до преобразования в Харьковскую губернию» визначив таку соціальну структуру населення Слобожанщини:

***Висновок:** із другої половини XVII ст. територія сучасної Харківщини, як складова частина Слобідської України, що виникла в результаті переселення значною мірою українців, зазнала відчутних змін. Розпочавши свою історію як військовий оборонний форпост захисту Московської держави, на короткий період вона стала мрією українців про свободу – звідси і назва - Слобідська-Вільна Україна, вже у XVIII ст. волелюбна земля зазнала утисків з боку російського царизму. Незважаючи на це, вже у XIX ст. Харківська губернія стане одним із потужних регіонів тогочасної Російської імперії.*

Запитання для самоконтролю

- 1. Визначити причини заселення Дикого Поля.*
- 2. Які були напрямки заселення Слобожанщини?*
- 3. Охарактеризувати політику російського царизму щодо слобідських полків у XVIII ст.*
- 4. Які особливості полкового устрою слобідських полків можна виділити?*

5. Чому козаки були головним станом на Слобожанщині?
6. Назвіть соціальну структуру Слобідської України.
7. Які вчені досліджували історію Слобожанщини у другій половині XVII - XVIII столітті?

Рекомендована література

- ✓ Альбовский Е. А. Харьковски козаки. – Х.: ХЧМГУ, 2005. – 240 с.
- ✓ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х.: Дельта, 1993. – 256 с.
- ✓ Зайцев Б. П., Скирда В. В. та ін. Історія рідного краю. Ч. 2. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2001. – 179 с.
- ✓ Історія українського козацтва. – Т. 1. – К. Києво-Могилянська академія, 2006. – 799 с.
- ✓ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 400 с.
- ✓ Потрашков С. В. Харьковские полки: Три века истории. – Х.: Око, 1998. – 150 с.
- ✓ Саратов І. Ю. Харківський полковник Іван Дмитрович Сірко. – Х.: Майдан, 2008. – 97 с.

ЛЕКЦІЯ 4 ЗАСНУВАННЯ МІСТА ХАРКОВА

ХАРИТОНЪ ИЛИ ХАРЬКО ОСНОВАТЕЛЬ ХАРЬКОВА

4.1. Теорії про дату заснування міста.

4.2. Теорії про походження назви міста.

4.3. Будівництво Харківської фортеці.

4.4. Герб міста Харкова і герби повітових міст Харківського намісництва.

4.1. Теорії про дату заснування міста

Кожне місто має свою відправну точку відліку – умовну дату від якої ведеться час його існування. Проте, не можна говорити, що місто виникає в один рік, який історики та джерела, а часом і партійні мужі, відвели для відзначення, пошанування та гучних святкувань. Для сучасних міст України такі дати дуже важливі, адже є можливість від реставрувати ті архітектурні дива минулого, що лишили попередні епохи.

Відповіді на питання, пов'язані з історією Харкова дає монументальна праця Д. І. Багалія та Д. П. Міллера «История города Харкова за 250 лет существования (с 1665 по 1905-й год.)» – найкращий і неперевершений літопис міста.

Географічне розташування міста – 50° 10" північної широти та 36° 13" східної довготи Грінвічського меридіана, на південь від Східно – Європейської рівнини на порубіжжі лісостепової та степової ландшафтної зони, на місці де зливаються невеликі притоки Сіверського Дінця – Харків, Лопань та Уди. Хвилястий рельєф з гаями та ярами, озерами та річками був приємний для людського ока, а теплий помірно континентальний клімат – прийнятний для проживання.

Коли ж було засновано місто Харків? З якого часу слід вважати його за місто, а не городище чи поселення? Теоретичні підвалини цього аспекту обґрунтовує наука урбаністика. Слід відзначити, що джерела подають різні дати заснування Харкова. Найдавнішу за **1630 р.** письмову згадку про жителів міста подано в «*Описание городов и знатных местечек в провинциях Слободской губернии*» (документ XVIII ст.)

В «*Описании*» є спеціальний розділ «*Хроногеографическое описание сего города Харькова 1767 года*», який починається так: «Начало населения сего города в 7138 (1630) году, в котором первые начали собираться на поселение малороссияне из Заднепровских, польских и малороссийских городов; первой их Осадчий был Иван Каркач; и городок был построен деревянной; с таким укреплением, каков в тогдашнее время служить могло единственно к убежищу от неприятельского татарского нападения».

У ще одному документі XVIII ст. *«Топографических описаниях Харьковского наместничества»* підкреслено, що Харків побудовано за часів правління московського царя Олексія в 1653 р. Інші джерела заснування міста Харкова називають 1654 р. Так, у *«Наказній пам'яті»*, (різновид тогочасних ділових паперів) від 30 вересня 1654 р. говорилося:

«Которые черкасы построились в Чугуевском уезде промеж речек Харькова и Лопани о городовом строении, и что вы по их челобитью в Чугуев к Г.Спешневу писали, а велели ему городового места осмотреть и описать и чертеже чертить и черкас переписать».

Із приходом цієї групи переселенців і пов'язано найвірогідніше заселення Харківського городища. Сучасний харківський дослідник Д. М. Чорний, зауважує, що на користь переселенців із Наддніпрянщини, ймовірно Чернігівщини, свідчать ікони, які вони везли з собою. Про українське коріння говорять і прізвища переселенців. На користь українськості Харкова свідчить *«Именной список жителей г. Харькова 1655 года»*, в якому значилися імена черкас, тобто українців, що склали 6 сотень.

Еволюція зростання кількості українського і великоросійського населення у 60–70 рр. XVII ст. (за даними Д. І. Багалія)

	1665 р.	1668 р.	1670 р.	1673 р.	1675 р.	1686 р.
Українці	2282 (1290—міщани 992 — хлібороби)	1491 (подано лише чоловіків)	2101	1277	не подано	1937
Велико- роси	133 (представники московського уряду — «діти боярські» та «служилі люди»)	75 (подано служилі люди без родин)	415 (збільшення за рахунок прибуття віськових служилих людей для оборони міста від татар)	118 (лише «діти боярські городової служби», без військових служилих людей)	625	571

Д.І. Багалій писав: *«Але у складі населення Харків був, можна сказати, чисто українським містом, бо одразу з'явилися чимала купа українців — 587 чоловік козаків, а з жінками та дітьми се вийде, мабуть, 2000 чол. Вони з'єдналися в козацьке товариство, поділене на сотні й десятки, з отаманом, сотниками і десятниками на чолі. Мені пощастило розшукати в архіві список сих харківців — з нього видно, що се були українці — Тимошенки, Іваненки, Борщенко, Гордієнко, Кушнір, Котляр, Овчаренко, Жученко, Тетеря, Журавель, Стріха та*

інші...Українці самі поселилися на вічне життя у Харкові, а великоросійських служивих людей, часами посилав російський уряд, не по їх волі і без їхнього бажання, не для заселення міста, а для його охорони. Отже, справжніми постійними поселенцями Харкова були українці, котрі збудували собі будинки, охазяйнувалися, зорали землю, зайнялися ремеслом, промислами й торгівлею».

На початку XVIII ст. навіть постало питання про скасування посади воєводи, оскільки в місті не було необхідних московитів. У 1904 р. у Петербурзі була видана **«Книга перепису населення Харківської губернії»** де зазначено: **«Изначально население данной губернии было украинским».**

Уже в 1654 р. переселенці спорудили тут багато будинків, а в наступному навіть звели деякі укріплення. Про це у чолобитній харківського воєводи до царя сказано так :

«И в прошлом государь во 1655 г. по твоему государеву указу построен в той Николаевской вотчине на реке Харькове и на Лопани твой государев новый Харьков – город..., а строил тот город по твоему государеву указу стоилицик и воевода Воин Селифонтов».

Цей документ свідчить, що Харківське поселення в 1655 р. уже існувало і воєводою там був Воїн Селіфонтов. Таким чином, ця скарга дає підставу думати, що перша група переселенців із 37 родин прибула на місце майбутнього міста ще до 1654 р., можливо 1653 або навіть у 1652 р. Дуже багато документів пов'язують виникнення Харкова з **1655 роком**. Серед інших слід назвати «Наказну пам'ять» із Розрядного приказу чугуївському воєводі Спешнєву від 23 лютого 1655 р. У ній йшла мова про те, що до уряду звернулося 800 чоловік переселенців із Придніпров'я на чолі з отаманом Тимофєєвим із проханням дозволити оселитися їм в урочище Лопані і Харкова і це прохання було задоволено. Ще одним джерелом, яке датується 1655 р., є поіменний реєстр мешканців Харкова. **1656 роком** датована **«Жалоба воеводи Селифонтова на харьковских черкас»**, яка була адресована царевичу Олексію. Воєвода скаржився, що поселенці не хочуть будувати фортецю, замість споруджених донедавна невеликих захисних споруд. Аналіз документу свідчить, що на 1656 р. Харківське городище було уже щільно заселене.

«Харків, як і багато міст цього краю, також постав на якомусь городищі, якими природно, поселенці охоче користувалися, як такими, що надавали більше захисту від нападу. Отже, до поновлення городища черкасами тут раніше було життя, існувало ціле місто».

Євген АЛЬБОВСЬКИЙ

Таким чином, в історичних документах немає єдиної дати заснування міста, тому не можуть дійти згоди щодо загальновизнаної дати й історики.

Версії щодо дати заснування міста:

✓ Д. І. Багалій вважав, що Харків було засновано в 1656 р., хоча поселення, на його думку, тут могло існувати й раніше.

✓ Талановитий вчений, археолог, етнограф XIX ст. В.В. Пассек вважав, що Харків, як деякі міста краю, було засновано наприкінці 40-х років XVII ст.

✓ До 1646 р. відніс заснування міста Г. Ф. Квітка-Основ'яненко.

Він писав: *«В вечер 14 августа 1646 г. в диком, безлюдном, необитаемом до того месте раздался первый звон колокола, призывающий, хотя и не во многом еще числе переселившихся граждан к славословию имени Божия».*

«Не було у Харкова свого літописця Нестора, а чиновникам XVIII ст. і не треба було визначати дату утворення міста».

Д. І. БАГАЛІЙ

✓ Професор Б. А. Шмарко, вважає, що рік заснування міста Харкова – 1654. Такий висновок він робить, враховуючи, що Донецьке городище, в якому життя майже не переривалося з VIII ст. знаходиться на території сучасного Харкова.

Зараз харківські археологи розкопали в центрі міста залишки фортеці, спорудження якої датовано XIII – XIV ст., а це, у свою чергу, віддаляє вік міста на кілька століть. Б. А. Шрамко та В. В. Скирда у своїй книзі «Рождение Харькова» також виводять існування міста від легендарного поселення часів Київської Русі.

4.2. Теорії про походження назви міста

Досить проблемною є і визначення походження назви міста Харкова. При цьому слід виділити легенди та наукові гіпотези вчених. І. Ю. Саратов у своїй монографії *«Харкове, звідки ім'я твоє?»* наводить більше десятка гіпотез походження назви міста. На жаль, жодна з них не має достатньої кількості документів для підтвердження чи спростування. Серед перших авторів, які звернулися до цієї проблеми був російський вчений Василь Федорович Зуєв, який у 1787 р. опублікував книгу *«Подорожные записки Василия Зуева с Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г.»*. Під час цієї подорожі він відвідав Харків і записав легенду про заснування міста та виникнення його назви від *«от первого поселенца Харитона»*.

«Наименование свое Харьков имеет от первого поселенца Харитона, вышедшего со многими семьями и поселившегося здесь. Он был пасечник или пчеловод, трудами своими и способностью места разжился он скоро так, что

многие из других мест стали к нему приходить для сожительства, а как в общежитии, наипаче у малороссиян, обыкновенно называют друг дружку полуименем, то называя его Харько, прозвали «Харьков хутор», «Харькова слобода», «Харьков город».

Про засновника міста Харкова – козака Харка писали навіть поеми. Так у журналі «Харьковский Демокрит» у січні 1816 р. було надруковано поему «Основание Харькова», написану видавцем цього журналу В. Г. Масловичем.

Автором першої наукової гіпотези про найменування міста Харкова, на думку І. Ю. Саратова, був архієпископ Харківської єпархії Філарет (у миру Дмитро Григорович Гумілевський (1805-1866 рр.). Дослідник, ретельно проаналізувавши всі відомі йому документи XVII і XVIII ст., у яких була мова про заснування Харкова, і спираючись на відомості «Книги Великого Чертежа», висловив аргументовану гіпотезу щодо найменування міста Харкова. У праці **«Историко-статистическое описание Харьковской епархии»** він писав так:

«...название реки Харьков было известно еще тогда, когда существовал городок Донец, т.е. в XII в. Отсюда понятно, что город Харьков получил название от реки Харьков, как город Олешня от реки Олешни, город Лебедин по озеру Лебедину, и что известие будто городу Харькову дал свое имя первый поселенец казак Харько – несправедливо».

Таким чином, Д. Г. Гумілевський вважав, що ім'я місту дала річка, яка протікала поблизу. Однак він не розшифрував слово «Харків» і не сказав, звідки з'явилося ім'я самої річки.

Професор Харківського університету Микола Якович Аристов (1834-1890 рр.) у 1877 р. висунув гіпотезу, що Харківське городище – це залишки половецького міста Шарукань; а половецьке слово «Шарукань» із часом трансформувалося і до XVII ст.

перетворилося на Харків. У своїй статті про половецьку землю він висловив припущення: можливо, давнє городище, на місці якого виріс Харків, було залишком половецького міста Шарукань. У перекладі з тюрського слово **«шарукань»** означає **«стійбище скотарів»**. Назва міста Шарукань, котре з часом зникло, нібито перейшло у назву місцевої річки, яку стали звати «Харьков», а вже звідси назва поширилася і на місто,

*Се ж бо готські краснії
діви заспівали на березі синього
моря.*

*Дзвонячи руським золотом,
оспівуючи часи Бусові,
леліють помсту за Шарукана.*

*«Слово о полку Ігоревім,
Ігоря сина Святославового
онука Олегового»*

засноване українськими козаками. Проте, на сьогодні немає достатньої кількості даних, які б могли підтвердити точку зору М. Я. Аристова. Не підтверджується вона й даними археологічних розкопок.

Слід зазначити, що більшість вчених пов'язують назву міста із назвою річки Харків. Вони аргументують свою точку зору тим, що назва річки в джерелах зустрічається набагато раніше, ніж назва міста Харкова. У 1627 р. в **«Книге Великого чертежа»**, яка побачила світ ще до появи перших поселенців на давньому Харківському городищі, докладно описано річкову мережу в районі майбутнього міста-фортеці Харкова: **«... а Лопин пала в Харкову, а Харкова в Уды...»** або **«... А выше Донецкого городища, с правой стороны, впала в Уды речка Харкова от городища с версту...»**. І.

Ю. Саратову вдалося розшукати у Центральному державному історичному музеї Росії схожу маршрутну карту, що має назву **«Чертеж украинским и черкаским городам от Москвы до Крыма»**. Хоч це **«креслення»** було складено у другій половині XVII ст., воно все ще було схоже на дорожню карту, де, окрім міст, були зазначені всі основні річки басейнів Дніпра й Дону. Ще однією особливістю цієї маловідомої карти є те, що на ній вперше зазначено місто Харків, а також інші міста нашої області – Алтів (Салтів), Чугуїв, Зміїв.

Учені-лінгвісти припускають, що назва річки має тюркське походження: **«хар»** – земля, суша, та **«кобе»** – «слід тимчасового потоку», тобто **«харкобе»** (Харків) – **«мілководний пересихаючий потік»**.

Оригінальну гіпотезу висловив ще один **І. М. Рассоха**, наголосивши, що назва річки Харків, походить від давнього загальноєвропейського кореня, який виник в епоху індоєвропейської спільноти і датується V-IV тис. до н.е. **Hark' i означає «срібло»**. Інакше кажучи, Харків – Срібна річка (можливо – Світла, Блискуха).

І. М. Рассоха, підсумовуючи своє дослідження, пише: «Якщо назва річки Харьков/Харків (як і річки Уди) іде від епохи індоєвропейської єдності, то це означає, що на берегах цієї річки в ту епоху [доба середньостогівської археологічної культури – авт.] жили саме індоєвропейці. Інакше б річка не отримала індоєвропейську назву. А якби індоєвропейці оселилися тут пізніше, то і сама назва звучала б по-іншому. Тобто ми маємо всі підстави стверджувати, що територія сучасного міста Харкова шість тисяч років тому була населена давніми індоєвропейцями».

На думку І. Ю. Саратова, ім'я нашому місту залишили давні племена хорватів, а назва «Харків» походить від назви одного із східно-слов'янських хорватських племен, а саме – племінного об'єднання черкасів, які у ті далекі

часи населяли місцевість на південному сході Європи. Через звичай носити темний одяг сусідні племена називали їх «чорними». Можливо, це були нащадки кіммерійців, яких стародавні мореплавці-фінікійці називали «темними», а, можливо, меланхлени. Зв'язок сучасних хорватів зі своїми південно-східними предками можна простежити за наступним ланцюжком, кожен ланку якого так чи інакше можна довести: хорвати – серби, серби – сіверяни.

Місто Харків було засновано на височині, де зливаються річки Лопань і Харків. Переселенці із Задніпров'я побудували тут свої житла й обнесли їх частоколом – острогом. Відповідно до одного з перших документів про місто «Именному списку жителей г. Харькова 1655 года» поселення мало 587 дорослих мешканців – чоловіків, які в майбутньому склали основу Харківського козацького полку.

4.3. Будівництво Харківської фортеці

28 березня 1656 р. за наказом царя Олексія Харків відокремився від Чугуївського воєводства у самостійне воєводство. Того ж року під керівництвом воєводи Воїна Селіфонтова почалося будівництво фортеці, яка входила до системи укріплень, передбачених для захисту південних московських земель від кримських татар.

Харківська фортеця, будівництво якої завершилося в 1659 р., була розташована в межах сучасних майданів Конституції, Соборності, Палацу праці, вулиці Ключківської й мала довжину стін понад 1 км. **Фортеця в цей час мала 10 башт різної висоти від 9 до 13 метрів.** Деякі з них мали ворота і називалися «*проїзними*» – глухі. Башти, що були по кутах фортеці називалися «*наугольними*». Їх було чотири, і кожна з них мала свою назву: **Різдвяна, Протопопівська, Деркачівська та Нікольська.** Останню також називали **Вістовою**, бо вона була найвищою, і саме тут знаходилася постійна сторожа для нагляду за степом. На ній було встановлено десятину – довгий дзвін, що своїм звуком сповіщав про татарську небезпеку.

Між «наугольними» було споруджено ще шість башт: Московська, Лопанська, Чугуївська, Тайницька та ще дві без спеціальних назв. Ті, що були «проїзними», мали міцні ворота із залізними затворами. Фортецю, відповідно до тогочасних фортифікаційних правил, оточував глибокий рів та вал. Від центральної частини фортеці в бік річок Лопані і Харкова, а також лісу (сучасний район саду імені Т. Г. Шевченка) вели підземні ходи. На озброєння фортеці, відповідно даних 1663 р., було 12 гармат, 402 ядра та 8 діжок пороху.

У другій половині XVII ст. Харківська фортеця мала вигляд споруди чотирикутної форми, оточеної укріпленнями, характерними для багатьох

міст середньовіччя, а тим більше для міст, що були прикордонними фортпостами. Вона була витягнута вздовж берега річки Лопань, з трьох боків захищена ровом та валом, на якому здіймалися дубові стіни та башти. Із західного боку над урвищем річки Лопань фортечної стіни не було. Її, як і раніше, замінював дерев'яний частокіл.

На території Харківської фортеці були розташовані адміністративні та казенні споруди:

«приказная изба» (де зберігали офіційні документи, грамоти, листи)
так званій, «государев двор», а в ньому – «две горницы с сеньми, да конюшня да житница да стайня», де мешкав воєвода
«съезжая изба»
казенний пороховий льох (в ньому – 70 пудів пороху й 30 пудів свинцю в діжках).

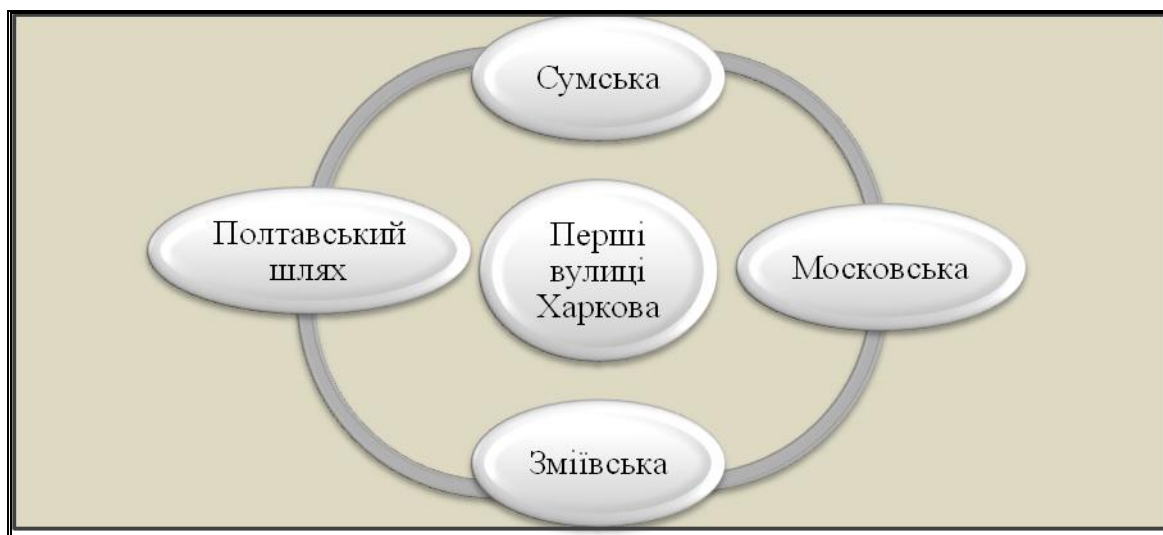
Крім того, як зазначає Д. І. Баглій, у місті була тюрма, в якій сидів один «тюремный сиделец» – біглий селянин Івашка Єремеев. Не мав Харків і свого ката, досить поширеної та поважної, як на ті часи, професії.

Від часу свого будівництва Харківська фортеця декілька разів зазнала перебудови та реконструкції. Уже в 1660-1662 рр. до неї було добудовано приміське укріплення, що мало в обводі понад 500 м². Загалом, перебудову фортеці, яка називалася старе місто, проводили у 1670 р., а добудоване нове укріплення – **острог**. Наступна перебудова відбулася в 1686 р.

Від початку свого існування невеличка територія Харківської фортеці не могла задовольнити потреби переселенців, тому частина населення змушена була оселитися за її межами, на слободах. Поступово поселення навколо фортеці – слободи і подоли – розширювалися. Про проживання козаків та служивих людей поза стінами Харківської фортеці в другій половині XVIII ст. яскраво свідчить виникнення церков за її межами. З кожним роком кількість переселенців, які прибували до Харківської фортеці збільшувалося. Не маючи можливості розміститися в її межах харківці, як їх називав Д.І.Багалій, почали селитися навколо укріплень. У зв'язку з цим уже в другій половині 17 ст. у Харкові з'явилися перші вулиці. Більшість їх, по суті, були дорогами, що вели в різні міста Московської держави. Такі дороги розходилися від фортеці в різні боки, а між ними був незабудований простір, так звані, **левади**.

Одночасно з Харківською фортецею виникла **Московська вулиця**. На місці сучасного Радянського провулку знаходилася Московська «проїзна» башта, від якої вела дорога на Москву. У кінці XVII ст. на Московській дорозі, за річкою Харків, знаходилась охоронна сторожа від чуми. Трохи пізніше з'явилася **Сумська вулиця**, названа від давньої дороги, що вела на Суми.

У південній частині міста виникла **Зміївська вулиця**. У другій половині XVII ст. на її місці була дорога на Зміїв і лише згодом вона перетворилася на вулицю. Сьогодні – це **проспект імені Юрія Гагаріна**. Цікаво склалася доля сучасної вулиці **Полтавський шлях**. Як її тільки не називали у минулому: і Полтавською, і Новоросійською, і Катеринославською і навіть на ім'я діяча більшовицької партії Свердлова. Вулиця виникла в останній чверті XVII ст., як дорога на Полтаву, тому довгий час вона називалася Полтавською. В цей час вулиця була настільки багнистою, що для проїзду транспорту на Холодну гору її мостили хмизом.

Поселення, що з'явилося навколо Харківської фортеці в кінці XVII ст. називали «**підгородними слободами**». Першою виникла **Залопанська слобода**. Вона розташовувалася на правому березі річки Лопань і знаходилася під захистом Харківської фортеці. Пізніше з'явилися Журавлівка, Панасівка, Гончарівка та слободи. На території окремих слобід у XVII ст. виникали вулиці, на яких селилися ремісники одного фаху. Звідси з'явилися назви таких вулиць як: **Кузнечна, Чоботарська, Римарська, Гончарівська, Коцарська та інші**. На **Коцарській вулиці** жили ремісники, які виготовляли килими з довгою ворсою – **коци**, звідси пішла назва вулиці. **Римарська вулиця** була облюбована ремісниками – римарями, які займалися вичинкою шкіри та виготовленням шкіряних виробів.

Цікавою є й історія виникнення майданів міста. Одним з перших у Харкові в другій половині 17 ст. з'явився майдан, який сьогодні називаємо **майданом Соборності**. У 1660-1662 рр. тут було побудовано острог, що примикав до

фортеці. Острожна стіна розпочиналася біля «наугольної» Протопопівської башти, де зараз «**Палац праці**», проходила вниз до сучасної **Кооперативної вулиці**, а звідти, повернувши на захід, доходила до річки Лопань. Центр острогу за деякий час перетворився на великий майдан, який називали *народний або торговий*, тут був розташований головний міський ринок.

У другій половині XVII ст. виник **Миколаївський майдан (сучасний майдан Конституції)**. Своєю назвою він завдячує Миколаївській церкві, яка знаходилась на його території.

4.4. Герб міста Харкова і герби повітових міст Харківського намісництва

Серед пам'яток історії та культури міст, як наголосив І. Ю. Саратов у монографії «**Історія харківських гербів**» своєрідну групу становлять їхні герби. Вивчення гербів, серед них і – міських, займається спеціальний розділ історичної науки – *геральдика*, або *гербознавство*, що включає в себе вивчення правил складання гербів та їх тлумачення. **Перший герб Слобожанщини виник у XVII-XVIII ст., як герб Слобідських полків – на золотому полі чорний лук навскіс із напнутою стрілою, що був символом збройного захисту і був типовим для козаків і міської символіки Правобережжя.**

У 70-80 рр. XVIII ст. в Російській імперії особливого поширення набув процес складання гербів для міст. Розвиток міської геральдики перебував під наглядом видатного історика М. М. Щербатова Він був автором знаменитого гербовника, в якому було вміщено 35 малюнків і описів полкових гербів. Серед інших – герби Ізюмського, Охтирського, Сумського, Харківського полків. Російський Сенат довірив складання гербів для міст Харківського намісництва геральдмейстеру О. О. Волкову. Після завершення його роботи малюнки гербів Харківського намісництва з описами були подані до Сенату, який їх схвалив.

21 вересня 1781 р. доповідь Сенату про герби міст Харківського намісництва було подано на розгляд Катерини II, яка затвердила **герб намісницького міста Харкова** та герби повітових міст: **Білопіль, Богодухова, Валок, Вовчанська, Золочева, Ізюма, Краснокутська, Лебедина, Миропіль, Недригайлів, Охтирки, Сум, Хотмизька та Чугуєва.** **20 січня 1782 р.** малюнки гербів та указ сенату були надіслані до Харкова. **Герб Харкова** – мав вигляд геральдичного щита французької форми (чотирикутний із загостренням донизу), на зеленому полі якого був зображений **ріг достатку** і

Герб – це офіційна емблема, у якій у символічних образах знайшли відбиття основні й найхарактерніші риси міста, тож не випадково герб називають «художнім паспортом» міста.

кадуцей, який також називають жезлом Меркурія. Зелений колір символізував надію, радість та достаток.

Ріг достатку символізував природні багатства краю (чорноземні ґрунти, ліси, численні річки, теплий клімат). **Кадуцей** мав вигляд крилатої палиці з оливкового або лаврового дерева, яку обвивали дві змії, жезл бога **Меркурія**, який у давньоримській міфології вважався покровителем мандрівників, купців, парламентарів. Цим і пояснюється його окриленість, а змії, що обвивали палицю, уособленням мудрості. Із розвитком торгівельних відносин кадуцей став символом торгівлі.

Указом від **21 вересня 1781 р.** одночасно з гербом Харкова затверджувалися герби 14 повітових міст Харківського намісництва. На них у верхній частині геральдичного щита зображувався герб центру, тобто Харкова, у нижній частині – емблема повітового міста. При складанні гербів повітових міст було враховано назву міста, особливості сільського господарства, заняття населення тощо. Окрему групу складають герби Ізюму, Охтирки, Чугуєва. Особливість їх полягає у тому, що вони не мали у верхній частині щита зображення гербу центра Харківського намісництва. Цей факт пояснюється тим, що ці міста до того, як вони стали повітовими, були полковими й уже мали свої герби.

Наприклад, на гербі Недригайлова – сливи, Золочіва – груші, Краснокутська – черешні, Богодухова – тернове дерева з ягодами, Миропілля – гілки маслини, Білопілля – водяні млини, Хотмизька – плуг. На гербах Вовчанська, Лебедина, Ізюма, Сум зображені відповідно: вовк, лебідь, грона винограду, похідні сумки (торби).

У XIX ст. герб міста Харкова та Харківської губернії двічі

змінювався: у 1878 р. і у 1887 р. Проект нового герба було затверджено урядовим наказом **5 липня 1878 р.** З цього часу і до **21 травня 1887 р.** (імператор Олександр III на прохання харківського дворянства повернув попередній герб) Харків мав такий герб: на срібному щиті чорна кінська голова з чорними очима та червоним язиком, золота шестикутна зірка між двома візантійськими монетами. *Кінська голова символізувала наявність у губернії кінських заводів, хоча за іншим даними, кінська голова – швидкісний рух. Зірка – університети, візантійські монети – торгівля і багатство. Щит був увінчаний імператорською короною і обрамлений дубовими листям та Андріївською стрічкою.* Автором герба був барон Б. В. Кене. Проте харківське дворянство досить негативно зустріло новий герб, тому вже у жовтні 1882 р. Харківські губернські дворянські збори ухвалили подання до харківського губернатора щодо повернення попереднього герба з рогами достатку та кадуцеем. **25**

листопада 1887 р. імператор затвердив проект четвертого герба Харкова, в якому середній малюнок було замінено гербом Харківського намісництва зразка 1781 р.

Висновок: *Харків, заснований у 50-х рр. XVII ст. українськими переселенцями, у своєму розвитку пройшов шлях від невеликого поселення до центру Харківського полку, у XIX ст. – центру губернії, у XX ст. – навіть на деякий час став столицею України. Точно не встановлені дата та походження назви міста, а легенди про його походження додають йому ореолу загадковості. Єдине твердження, що немає сумніву – це українське походження міста, яке кілька століть поспіль вихолощували під єдині стандарти Російської та Радянської імперій.*

Запитання для самоконтролю

- 1. Перелічити головні теорії походження назви міста Харкова.*
- 2. Коли подана перша письмова згадка про Харків?*
- 3. З чим пов'язане походження назв перших вулиць Харкова?*
- 4. Назвати перші споруди Харківської фортеці.*
- 5. Що означають символи на гербах Харкова?*

Рекомендована література

- ✓ Альбовский Е. А. Харьковски козаки. – Х.: ХЧМГУ, 2005. – 240 с.
- ✓ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х.: Дельта, 1993. – 256 с.
- ✓ Багалеї Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет существования (с 1655 года). – Репринт. изд. – Х.: Б.в., 2004. – Т. I. – 586 с.
- ✓ Зайцев Б. П., Скирда В. В. та ін. Історія рідного краю (Харківщинознавство). Ч. 2. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2001. – 179 с.
- ✓ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 400 с.
- ✓ Саратов І. Ю. Історія Харківських гербів. – Х.: ХДАМГ, 2000. – 277 с.
- ✓ Саратов І. Ю. Харкове, звідки ім'я твоє? – Х.: ХНАМГ, 2005. – 246 с.
- ✓ Харків – 350. Історія, сучасність, стратегія розвитку: Історико-економічний огляд. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – 320 с.

ЛЕКЦІЯ 5

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СЛОБОЖАНЩИНИ

5.1. Промисли і ремесла слобожан.

5.2. Торгівля на Слобожанщині.

5.3. Економічні процеси на Слобожанщині у XIX столітті.

5.1. Промисли і ремесла слобожан

Невід'ємною складовою частиною матеріальної культури є народні ремесла. Ремесло виникло з початком виробничої діяльності людини, пройшло тривалий історичний шлях розвитку, набуваючи різних форм – від домашнього ремесла до ремесла на замовлення і, нарешті, ремесла на ринок.

Ремесло – дрібне товарне виробництво, що базується на застосуванні ручних знарядь праці, особистій майстерності працівника і дає змогу виготовляти високоякісні, часто високохудожні вироби – шедеври.

Промисел – товарне виготовлення виробів на ринок при обов'язковому застосуванні ручної праці.

Еволюція народних ремесел та промислів на Харківщині має багатовікову історію. Природні багатства, вигідні географічне й торгове розміщення краю сприяли розвитку ремесел. *Досить важливими у другій половині XVII ст. були історичні та політичні умови.* На першому місці у ті часи для слобожанина була військова справа, оскільки постійні напади татар вимагали постійного ведення боротьби. Спустошливі набіги, пограбування місцевого населення, пожежі, руйнація міст, слобід й сіл уповільнювали економічний розвиток краю.

Основою господарчої діяльності населення Слобожанщини у другій половині XVII ст. було **землеробство**. Крім того, слобожани займалися різними промислами, які мали важливе значення для розвитку господарства краю та економічних зв'язків з іншими землями України, Московської держави, а згодом і Російської імперії. Складовою частиною землеробського господарства на Слобожанщині було **млинарство**. Потрібно зазначити, що **млини вітряні та водяні** будувалися одні з перших у переліку господарських споруд. Загалом, можна сказати, що водяні млини були оповиті таємничістю та вірою у водяників, русалок, утоплеників. В той же час вітряк будувався на найвищому місці в селі, біля нього збиралися чоловіки, молодь призначала побачення. Харківський краєзнавець А. Парамонов із жалем зазначає, що нині на Слобідській Україні вітряків майже не залишилося, а ті, що є – напівзруйновані. Цікаво, що не лише час, а й більшовицька влада у XX ст. боролася з вітряками, знищуючи їх.

«Усякого хліба збиралося багато – треба було молоти його на млинах. І через те будівництво млинів на річках почалося з початку заселення; так, наприклад, при заселенні Сум було збудовано по р. Пслі, на р. Сумці та на Малій Сумці і на Олешинці 10 млинів, з котрих через п'ять вільготних років воєвода сподівався мати великий оброк. При заселенні Суджжі було збудовано два млини на р. Суджжі, Олешинці, Вдові, Стригослі. Будували млини й пани-державці та монастири. При млинах селили слобідки... Млини коштували доволі дорого.... При млинах були ступи, де товкли просо та терли сукна. Пани-державці мали млини у своїх хазяйствах: по перепису 1722 р. у Харківському полку у Дашкова було два млина, у Абази – 2, Шидловського – 6, Крапоткіна – 8, Дуніна – 6, Жикничера – 2, Стахонова – 1. У кінці XVIII ст. у Харківському комісарстві було 107 млинів, у Ольшанському – 53, у Мерехванському – 39, у Охтирській провінції – 209, у Сумській – 160, у Ізюмській – 53, у Острогозькій – 24».

Одним із найдавніших промислів, успадкованим від пращурів на Слобожанщині було **бджільництво (бортництво)**. Бортництво – це перша форма культурного бджільництва, яке базувалося на утриманні диких бджіл у природніх чи штучних дуплах дерев – **бортях**. Ще до масового заселення Дикого Поля на території сучасної Валківщини у лісах стояли пасіки мисливців, які влітку приходили на ці землі.

«У Чугуєві були царські пасіки. Пасіки мали по 60, 100, 150 вуликів і цінувалися недешево. Охтирський полковник Перекрестов пограбував у козака бджіл на 104 карб., тоді це були дуже великі гроші. Держали вулики з бджолами й поміщики: у 1722 р. в маєтності генерала Дашкова було 70 вуликів, у Шидловського – 30, Крапоткіна – 150, Дуніна – 60...».

Значне місце серед промислів слобожан займали **гуральництво та броварництво, пов'язані із виробництвом горілки, пива й меду**. Треба сказати, що держава провадила політику то на обкладання, то на скасування податків на це виробництво.

Пасічники були у великій пошані у слобожан, як і по всій Україні, бо вважалося, що бджола – Божя мушка, а пасічник – «угодний Богові чоловік».

«Найважливішим промислом слобожан за землеробством було викурювання горілки; ся вільгота була затверджена їм усіма жалуваними грамотами як чисто українська вільгота, бо великоросійське населення її зовсім не мало. Викурювали тоді горілку з борошна, котре не йшло на продаж за кордон, а вживалося цілком на викурювання горілки окрім того, яке йшло на їжу. Про те, як широко був розвинутий сей промисел, видно, наприклад, з того, що у 60-х роках XVII ст. у мешканців Харкова був 501 винний казан, 4 броварських і 73 шинкових двори... Винниці також, як і пасіки та млини, були першими хазяйственими оселями країни».

Крім цих промислів важливим було й солеваріння, яким займалися наймані чоловіки на Торських озерах (нині – місто Слов'янськ Донецької області). Для виробництва порошу слобожани використовували селітру, видобуванням якої ще із 40-рр. XVII ст. займалися біля Чугуєва. Наприкінці XVIII ст. на Слобожанщині було вже 500 селітряних мануфактур.

«Цей промисел принесли з собою переселенці з Задніпрянщини, де він був широко розвинутий... Населення у Слобідській Україні теж мусило вести безупинну боротьбу з татарами і для цього йому потрібен був порох, а значить, і селітра... Коли цей дикий степ був ще безлюдний, на ньому восени навмисне випалювали суху траву і через це у ґрунті збиралося багато попелу, котрий перетворювався в селітряні бурти. У 1648 р. Степан Тевяшов виварював селітру в степу біля Чугуєва на ріці Бурлуці. З Петра Великого виварка селітри переходить у руки козацької старшини й дворян, котрі будують заводи і постачають селітру у казну; згодом купівля селітри зробилася казенною монополією».

Фактично можна сказати, що на кінець XVII ст. на Слобожанщині були закладені умови розвитку промислів, чому сприяли і природні умови, і політика російського царизму, і виклики тогочасного ринку. Переселенці – поважні господарі, як назвав їх М.Ф.Сумцов, йшли сюди, «...не восліп, манівцем, а розумно з худобою, кіньми, волами, чумацькими возами-мажмами, з грішми, одежиною, ... Осідали вони одразу міцно і розумно». Відтак, промисли вели вони традиційно, як то було на їх батьківщині.

XVIII ст. – час розквіту слобожанських промислів. Особливо серед них виділяється **чумацтво**, яке було не лише економічно зумовленим явищем, а й романтичною сторінкою української минувшини. Добиралися вони до Криму різними шляхами, здебільшого *Муравським*, іноді – *Сагайдачним*. Доставка солі з Криму тісно пов'язана із селом *Таранівка* тогочасного *Зміївського повіту*, яке було розташоване на *Муравському шляху*. Таранівка тривалий час була місцем відпочинку, тимчасовою стоянкою чумаків; місцеві чумаки розпродавали свій товар у Таранівці, інші везли до Харкова і далі – у північні райони Російської імперії. На початку XIX ст. на Слобожанщині нараховувалося понад 4 тис. чумаків, серед яких були і заможні селяни, і селяни середнього достатку.

Життя чумаків, їх мандрівки по степу, пригоди, знайшли яскравий вираз в численних народних піснях, переказах та легендах, а в небі – Чумацький шлях – орієнтир для цих сміливих людей. Чумаки зі своїми неспішними валками забезпечували Україну і Слобожанщину дешевою самосадною кримською сіллю та донською рибою.

Ремесла слобожан

З другої половини XVII ст. на Слобожанщині почали розвиватися ремесла – невід'ємна частина життя переселенців. Потрібно сказати, що українські землі здавна славилися значною кількістю ремісників, які вели самостійне господарство і виготовляли вироби на замовлення. У XVI- XVII ст. в Україні вже налічувалося понад 270 ремісничих спеціальностей. Власне весь перелік ремісничих професій, який існував на Лівобережній Україні був представлений і на Слобожанщині. **Ткачі** виробляли полотно, сукно, коци (килими); шаповали виготовляли повсть, киреї (плащі з башликами); **чинбарі** вичиняли шкіри для виробництва взуття, кожухів, упряжі; **кравці** – свитки, кожухи, робили сидла та упряж; **ковалі і слюсарі** – різні господарські й побутові металеві речі; **столяри, теслярі, бондарі** – скрині, діжки, рами, гонти; **стельмахи** майстрували вози, карети, колеса; **гончарі** – посуд; **ювеліри-сріблярі** – прикраси.

Переселенці на нові землі принесли і структуру ремісничого виробництва – **цехи**. Для міського ремесла України тривалий час була характерна **цехова організація – об'єднання ремісників однієї чи ряду професій в межах міста у спілки – цехи**. За даними документу від 1685 р. у Харкові серед ремісників було уже 5 цехмістрів, тобто керівників цехів.

В *Топографічному описі міст Слобідсько-Української губернії за 1767-1773 рр.* зокрема

Перша згадка про виникнення цехів на Слобожанщині датована 1671 роком, коли Московський цар дозволив засновувати цехи в нашому краї.

відзначалося, що у Валках існували ремесла: ковальське, шевське, кравецьке, ткацьке, теслярське, гончарське, бондарське, шаповальське, шкіряне та лимарське (римарське). В Мерефі працювали ремісники: ткачі, шевці, ковалі, теслярі, чинбарі. Серед ремісників Харкова особливо славилися **коцарі**. Вони самі пряли вовну, власним способом виготовляли мінеральні і рослинні фарби для пряжі і майстерно ткали гарні й добротні **коци-килими**. У розвитку цього ремесла важливу роль відіграли харківські жінки. В *«Топографічному описі Харківського намісництва з історичною передмовою...»* за 1788 р. зазначено:

«Работа женского пола въ дѣланіи ковровъ разной меры и цѣны. Ковры сіи называются коци, а мастерицы коцарки, которые сами составляютъ из минераловъ и растений, здесь же собираемыхъ, разныхъ цвѣтовъ краски, коши приготвленную шерстяную пряжу красятъ, и тогда ткуть ковры... Торгъ харьковскими коврами распространень; кромѣ употребленія внутрь всей Украйны, многія тысячи оныхъ вывозятъ торговцы въ великороссійскія селенія и за границу».

Із розвитком промислів та ремесел на Слобожанщині пов'язано виникнення мануфактурного виробництва, коли саме на Харківщині була заснована перша в Україні мануфактура. **В 1718 р. саме на Харківщині було засновано першу в Україні і по всій Російській імперії Охтирську тютюнову мануфактуру.** Виникла вона як державне виробництво, а з 1727 р. була передана у приватні руки. До неї було приписано 550 селян довколишніх сіл для роботи на тютюнових плантаціях; з 50 десятин землі щороку збирали понад 7 тис. пудів тютюну.

Велика роль в економічному житті Слобожанщини належала різним промислам: бджільництву, рибальству, млинарству, гуральництву, виробництву дьогтю і смоли та різним ремеслам, що були принесені переселенцями на нові землі та адаптовані до нових умов життя.

5.2. Торгівля на Слобожанщині

Торгівля, як і все господарське життя Слобожанщини, була пов'язана з формуванням та розвитком всеросійського імперського ринку і пройшла, у свою чергу, певну еволюцію від місцевої торгівлі до багатолюдних ярмарків з мільйонними оборотами. Українці, що поселилися на Слобожанщині, займалися купівлею та продажем різних предметів уже з перших днів свого життя на нових землях. Уряд, розуміючи важливе значення торгівлі, допомагав торгівцям та поселенцям у їх матеріальному зміцненні, постійно контролював місцеву торгівлю. **У 1659 р. делегація харківців під керівництвом отамана Тимофія Лавринова отримала від царя дозвіл на щотижневий торг у четвер та на проведення щорічного Успенського ярмарку 15 серпня.** Фактично ці торговці започаткували зовнішню торгівлю краю. Московська влада, дозволяючи розгортати торгівлю слобожанам, надавала останнім тимчасові торгові пільги, заохочуючи тим самим нових людей переселятися на Слобожанщину. Ярмаркова торгівля розпочалася на Слобожанщині ще з другої половини XVII ст., проте ярмарки були малолюдні, а торгові обороти – невеликі.

Вигідне господарсько-географічне розташування Харкова перетворило його у XVIII ст. на один з найпотужніших економічних центрів Російської імперії.

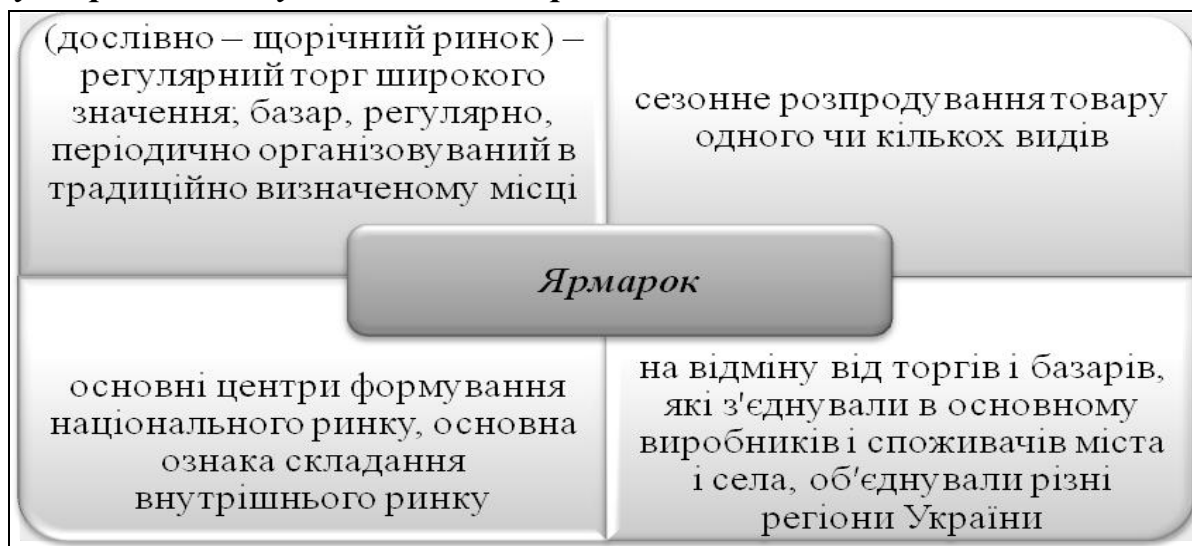
Поблизу міста з давніх часів сходилися Московський, Одесько-Київський і Кавказький тракти, а також декілька другорядних поштових доріг: Старомосковська, Лебединська, Сумська, Старобільська. Тут пролягали й транспортні шляхи, відомі ще в XV –XVI ст. – Муравський з Криму, Сагайдачний з Лівобережжя, Валуйський та ін. Завдяки цьому в XVIII ст. Харків став головним перевалочним пунктом в товарообігу між північними і південними областями Європейської Росії, у тому числі промисловими великоросійськими й хліборобськими новоросійськими губерніями. Поступово ярмарки виникають у всіх містечках, містах і слободах. Цьому сприяло, перш за все, царські пільги на організацію торгівлі, по-друге, зменшення татарської загрози. Так на початку XVIII ст. у Харкові, Сумах, Охтирці та Ізюмі було по два щотижневих торги.

У ці часи на Слобожанщині функціонували ярмарки трьох ступенів:

Харків у XVIII ст., за даними «Топографічного опису Харківського намісництва з історичною передмовою...», став одним із центрів торгівлі півдня Російської імперії. Крім того, автор опису зауважив, що «город без торговли есть неодоушевленный истукан».

- ✓ Великі ярмарки першої ступені, на які прибувала значна кількість торговців з різних російських міст та з-за кордону, які вели, головним чином, гуртові торгові операції або обмінювали товар;
- ✓ Середні ярмарки другої ступені, на яких проводилася роздрібна торгівля вітчизняними та іноземними товарами, а також великою кількістю місцевої худоби;
- ✓ Малі ярмарки – *«маловажнѣя торжища, которых здѣсь очень много; тут продажа и купля бывает скоропостижная».*

Великі ярмарки на території нашого краю були у Харкові та Сумах. При цьому слід зазначити, що першочергово саме місто Суми було центром торгівлі на Слобожанщині через свою географічну близькість до Москви, Белгорода, Курська та відсутність татарських нападів. З третьої чверті XVIII ст., ситуація змінилася на користь Харкова. Цьому сприяло:

перетворення міста на адміністративний центр Слобідської України,
близькість до Новоросії – Півдня України, яка на той час почала активно заселятися
зосередження у місті, як центрі прикордоння, низки складських приміщень.

Великими ярмарками Харкова у XVIII ст. були:

- ✓ ***Хрещенська*** починалася 6 січні і тривала 20 днів;
- ✓ ***Троїцька*** починалася у понеділка після свята Трійці і тривала 15 днів;
- ✓ ***Успенська*** починалася з 15 серпня (за старим стилем) від свята Першої Пречисти – Успення Пресвятої Богородиці і тривала 20 днів;

✓ **Покровська** починалася від Другої Пречисти з 8 вересня (за старим стилем) і тривала 17 днів.

На цих ярмарках було з ким укласти угоди та торгувати, бо прибували купці із Сілезії, Гданська, Лейпцига, Молдавії, Греції, Москви, Петербурга, Суздаль, Тули, Ростова, Таганрога та ще багатьох міст Росії, міст і містечок Правобережної й Лівобережної України. На цих ярмарках можна було придбати від худоби, суконних виробів до книг, кави, маслин та вишуканих французьких вин та англійського пива. Торгові люди зі Слобожанщини постачали хліб та інші сільськогосподарські продукти. Великим попитом у Росії користувалися килими, виготовлені харківськими ткачами, слобожанські тютюн та горілка.

Середніх, тобто місцевих ярмарків, було 10: з них – 4 в Охтирці, 4 в Ізюмі, і 2 у Сумах (Троїцька і Успенська). На ці ярмарки прибувало багато селян, які привозили на продаж свою продукцію. Більше всього тут продавали товарів, вироблених місцевими промисловцями та ремісниками й призначалися для місцевих потреб.

На 1732 рік ціни на ярмарках та базарах Харкова були такі:

1	Четверть борошна	70 коп.
2	Четверть пшеничної муки	1 карб. 7 коп.
3	Четверть гречки	56 коп.
4	Четверть пшона	1 карб. 30 коп.
5	Четверть гороху	77 коп.
6	Віз сіна	44 коп.
7	Пуд тютюну	59 коп.
8	Кабан	1 карб.
9	Пуд сала свинячого	55 коп.
10	Пуд солі	26 коп.
11	Цебер меду сірого	2 карб. 21 коп.
12	Гарнець пива	2 коп.
13	Кварта конопляного масла	8 коп.
14	Цебер доброго вина	1 карб. 51 коп.
15	Цебер простого вина	80 коп.
16	Пуд коров'ячого масла	78 коп.
Четверть – 136 кг., гарнець – міра рідини, кварта – міра рідини.		

На торжках – базарах, яких у містечках Слобожанщини було понад 200, теж велася жвава торгівля. Тривали вони від 2-3 днів до 2 тижнів, як-то був один білопільський ярмарок.

«Найбільш славними ярмарками були білопільські, котелевські і боромлянські; самими убогими, куди зовсім не привозили краму з великих городів, а продавали місцеві товари – таранівські та соколовські».

Під впливом розвитку капіталістичних відносин у промисловості і землеробстві Слобожанщини у першій половині XIX ст. відбувалася спеціалізація окремих районів, яка сприяла подальшому розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

З місцевих товарів найбільш ходовими на Слобожанщині були пшениця, жито, ячмінь, овес та інші зернові культури, насіння льону, вовна, коні, вівці, свині і велика рогата худоба, птиця, напівоброблені шкури, дерев'яні вироби, посуд, смола, дьоготь, взуття, свіжа, сушена і солена риба, цукор, полотно. просте сукно а також багато інших товарів.

У XIX ст.. на великих ярмарках все ширше застосовувався оптовий продаж, ярмаркова торгівля не рідко набирала характеру аукціонів. У 1861 р., наприклад, на чотири головних харківських ярмарки було привезено товарів на 34,6 млн. крб, а продано на 20,5 млн. крб. На Харківських ярмарках продавалося чимало іноземних товарів. В окремі роки в Харківську губернію цих товарів поступало на кілька мільйонів карбованців (у 1876 р. – на 1,9 млн. крб., у 1880 р. – на 5,3 млн. крб.). Завдяки розвитку торгівлі на Харківщині формується новий суспільний прошарок – **купецтво**. Про купецтво, яке відіграло важливу роль у житті Харкова, Д.І.Багалій писав так:

«Національного українського купецтва у Харкові було мало, а проживали там по паишпортам великоросійські купці й торгували в своїх лавках усякими товарами: було серед купецтва трохи греків, волохів, німців, котрі більш усього торгували вином, бакалією».

5.3. Економічні процеси на Слобожанщині у XIX столітті

Розвиток промисловості на Слобожанщині був тісно пов'язаний із загальним станом економіки імперії та загальних світових процесів. **3 30-40 рр. XIX ст. у нашому краї розпочався промисловий переворот, який завершився у 70-80 рр.** Слід зауважити, що в Росії, у зв'язку із загальною економічною відсталістю, цей процес розпочався пізніше ніж у Європі та США.

Негативним фактором для розвитку економіки в Росії було кріпосництво, скасоване лише в 1861 р., коли інші держави вже вступили в активну фазу промислового перевороту. Проте і умовах кріпосного господарства мануфактурна промисловість досягла певних успіхів й підготувала умови для промислового перевороту. Напередодні скасування кріпосництва у Харківській губернії працювало 2 механічних заводи, 35 салотопень (в Україні – 128), 7 миловарень, 3 мідярні. До найбільших підприємств у Харкові слід назвати єдиний чавуноливарний завод, який став до ладу в 1835 р.

Серед галузей виробництва, які мали найбільші обороти й прибутки була цукрова промисловість. ***Перший цукровий завод на Харківщині було збудовано у селі Білий Колодязь Вовчанського повіту.*** Крім того, значного розвитку набули винокурна, борошномельна, олійна, тютюнова промисловості, які склали значний сегмент харчової промисловості. Перше місце ж посідала гуральна промисловість, а в повітах Харківщини працювало 281 гуральня. Паралельно з розвитком промисловості упродовж першої половини XIX ст. на Слобожанщині розвиток селянських промислів був досить інтенсивним, оскільки, як стверджують дослідники, значна частина сільського населення – 60 % – не була закріпаченою.

Продовжували існувати вже відомі у XVIII ст. гончарство, причому були села, де всі жителі тільки цим промислом і займалися. Про значення гончарних виробів для слобожан та саму майстерність гончарів свідчить різноманітність виробів.

Найбільш поширеними видами гончарних виробів на території Слобідської України були: «гличики», «горишки», «макітри», «банки», «риночки», «миски», «пастівники», «кухлі», «кубушки», «кувшини», «друшляки», «квітники», «покришки», «підставки для квітників», «рукомийники», «носатки» (посуд для розливання квасу), «чарки», «гусятниці» «поросятниці» (посуд для запікання поросят) та ін..

У 80 – 90 рр. XIX ст. у промисловому розвитку Харківщини переважала харчова галузь, яка сягала 74 відсотків всього виробництва краю. Серед її напрямків, у свою чергу, першість вела цукрова, яка стрімко розвивалася завдяки наявності сировини. У 90-рр. XIX ст. цукровий завод у селі ***Пархомівці***, який належав сім'ї відомих українських цукрозаводчиків, благодійників та меценатів Харитонинків, виробляв щорічно продукції на 1,5 млн. крб. А рафінадний завод у селі Мала Данилівка Харківського повіту відправляв свою продукцію до Харкова, Москви, Ростова, Орла, Сімферополя, Астрахані, Царицина і навіть далекої Персії.

Важливе місце займала й ***винокурна промисловість***, бо лише в Харкові у 1876 р. працювало 17 горілчаних заводів, які виробляли продукції на понад 900

000 крб. Олійна промисловість перебувала в руках дрібних власників, які на Слобожанщині були розміщені досить рівномірно.

З 80-рр. XIX ст. у Харківській губернії започаткувався розвиток металообробної та машинобудівної промисловості. Цьому сприяло й те, що після промислового перевороту Харків, завдяки своєму винятковому значенню адміністративно-організаційного і торговельно-фінансового центра, а також налагодженню залізничного сполучення, перетворився на неофіційну столицю Південного гірничопромислового (сучасного Донецько-Придніпровського гірничо-металургійного) району. У **1882 р.** розпочало випуск продукції одне з найбільших виробництв – завод сільськогосподарських машин М. Х. Гельферіха, з цехів якого виходили парові та кінні молотарки, сіялки, жатки, снопов'язалки, плуги, борони та ін. Наприкінці 80-х рр. до заводу приєдналося торговельно-промислове виробництво бельгійського купця Саде, в результаті чого було засновано акціонерне підприємство **«Товариство Гельферіх-Саде» (зараз завод «Серп і молот»)**. У 1897 р. став до ладу паровозобудівний завод, який був розроблений за передовою технологією концерну Круппа в Німеччині, а вже у 1903 р. завод випустив 1000-й паровоз. Завод став першим у Російській імперії такої спеціалізації.

Серед виробництв харчової промисловості слід назвати відкритий у **1875 р. пивзавод «Нова Баварія»**, який на той час не поступався кращим європейським виробництвам такого профілю. У **1896 р.** у Харкові **Товариство Жоржа Бормана** відкрило дві кондитерські фабрики – по виробництву шоколаду та бісквіту. Продукція цукеркової фабрики Торгового Дому «Дмитро Кромський» також поширювалася по всій території Російської імперії і мала представництва від Баку до Варшави.

Значний розвиток промисловості Харкова зумовлювався й тим фактом, що він був привабливий для іноземного капіталу, а тому німецькі, бельгійські, швейцарські, французькі промисловці вкладали свої статки саме у харківські заводи і фабрики. До слова сказати, власниками галантерейних, книжкових, бакалійних магазинів теж значною мірою були французи, німці та швейцарці.

З другої половини XIX ст. розпочався бурхливий розвиток транспорту на Слобожанщині, а Харків став потужним залізничним вузлом. У наступні десятиліття відкривалися все нові дільниці, які й утворили розгалужену

Ім'я Георгія Миколайовича Бормана у свідомості сучасників було асоціювалося не лише з торговою маркою «Жорж Борман», але і з успішним та грамотним веденням справи, з передовими технологіями виробництва. Згодом він став постачальником виробів для імператорського двору.

транспортну мережу, що з'єднали слобідські, а відтак і українські землі між собою, з віддаленими регіонами Російської імперії, з чорноморськими портами, а через них – зі світовими ринками. З 1895 р. у Харкові почала діяти товарна станція Балашовка. Уже на початку ХХ ст., в результаті об'єднання Курсько-Харківсько-Азовської і Харково-Миколаївської залізниць в одну, було засновано Управління Південних залізниць із центром в Харкові.

Надзвичайною важливими подіями для міста стали прибуття до Харкова 22 травня 1869 р. першого потягу з півночі та відкриття 6 червня 1869 р. Курсько-Харково-Азовської залізниці, однієї з перших залізниць на території України, які входили до складу Російської імперії.

На початку ХХ ст. Харків перетворився на фінансово-комерційний та промисловий центр, де крім банків (17 з яких мали іноземний капітал), були зосереджені відділення міжнародних, кредитних і страхових товариств, працював ломбард, контори найбільших у Росії синдикатів «Продамет», «Продвугілля». Активні міжнародні економічні відносини відбилися на розвитку Слобожанської культури, яка вбирала в себе впливи західної цивілізації.

Висновок: економічний розвиток Слобожанщини упродовж другої половини XVII - XIX ст. засвідчив поступальний розвиток краю від перших осередків ремісників до промислових гігантів Російської імперії. Вдале географічне розташування Слобожанщини в цілому та Харкова зокрема, як і пільги влади, а згодом широке залучення іноземних капіталів, сприяли розвитку торгівлі, перетворивши губернське місто Харків на центр комерції та промисловості.

Запитання для самоконтролю

1. *Перелічити головні промисли слобожан. Чим зумовлена їх поява?*
2. *Назвати центри різних ремесел на Слобожанщині.*
3. *Хто такі коцарі?*
4. *Чому на Харківщині у XVIII ст. були так поширені ярмарки?*
5. *Які особливості економічного розвитку Слобожанщини можна виділити у XIX ст.*
6. *З чим пов'язано відкриття у Харкові у 80-90 рр. XIX ст. великих промислових підприємств?*

Рекомендована література

- ✓ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х.: Дельта, 1993. – 256 с.

- ✓ Багале́й Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет существования (с 1655 года). – Репринт. изд. – Х.: Б.в., 2004. – Т. I. – 586 с.
- ✓ Бе́ліков Ю.А. Торгі́вля харківського купецтва (60-ті роки ХІХ ст. – 1917 р.) // Історія України: Малові́домі і́мена, події, факти: Збі́рник статей. – К.-Донецьк, 2001. – Вип. 19. – С. 37-45.
- ✓ Бе́ліков Ю.А. Стан та склад харківського купецтва (60-ті роки ХІХ ст. – 1917 р.) // Ві́сник Харківського національного університету і́м. В.Н. Каразі́на. – 2001. – № 526: Історія. – Вип. 33. – С. 156–165.
- ✓ За́йцев Б. П., Ски́рда В. В. та і́н. Історія рідного краю (Харківщинозна́вство). Ч. 2. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-осві́тніх ініціатив, 2001. – 179 с.
- ✓ Слюса́рский А. Г. Социально-экономическое положение Слобожанщины в 17 – 18 в. – Х.: Кн. Изд-во, 1963. – 457 с.
- ✓ Харків – 350. Історія, сучасність, стратегія розвитку: Історико-економі́чний о́гляд / В. Н. Майорченко, В. М. Бабаєв, Л. М. Шутенко та і́н. – Х.: Зо́лоті сторі́нки, 2004. – 320 с.

ЛЕКЦІЯ 6 ЛІТЕРАТУРНЕ КРАЄЗНАВСТВО

6.1. Витоки літератури Харківщини.

6.2. Література Слобожанщини у XIX - початку XX століття.

6.3. Літературний процес 20 – 30 рр. XX століття.

6.1 Витоки літератури Харківщини

Література Слобожанщини має глибоке коріння, її витоки сягають тих далеких часів, коли Сіверська земля входила до складу Київської держави. До нашого часу дійшли усні перекази, легенди, казки – все це неоціненні зразки усної народної творчості, іншими словами, – *фольклору*.

Своєрідність розвитку фольклору на Слобожанщині зумовлюється історико-етнографічними процесами та особливостями заселення краю, зокрема, специфікою слобідського козацтва. М. Ф. Сумцов відзначає, що перші пісні, створені на новій землі, були пов'язані із тугою за рідним краєм і радістю відчуття свободи на землі, де багато «розкоші і простору». Основними жанрами фольклору на Слобожанщині з XVII ст. є:

*Література – (від латинського litterae – буква, літера) – сукупність писаних і друкованих творів певного народу, епохи, людства;
різновид мистецтва слова, що відображає дійсність у художніх образах, створює нову художню реальність за законами краси.*

▶ Календарна і сімейна обрядова поезія,	
▶ легенди, думи,	
▶ пісні,	
▶ перекази,	
▶ казки,	
▶ билини,	
▶ прислів'я.	

Один із перших зразків збирання слобідського фольклору можна назвати невелику книгу Григорія Калиновського *«Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в Слободской Украинской губернии також и в великороссийских слободах, населенных малороссами,*

сочиненное Григорием Калиновским, армейских пехотных полков, состоящих в украинской дивизии прапорщиком», яка в 1776 р. була опублікована у Петербурзі. З цього приводу М.Ф.Сумцов писав:

«Під цим надто довгим заголовком криється невеличкий опис українського весілля; зроблений він просто, досить докладно і розумно, з додатком наприкінці реєстрика, що коштувало весілля того часу... «Описание» Калиновського перша розвідка українського фольклору. Мабуть, Калиновський для свого часу був розумний чоловік, що звернув увагу на українське весілля і описав його просто і ясно».

Збирання та дослідження фольклору Слобожанщини розпочалося на початку XIX ст. Ініціаторами цієї справи були вчені Харківського університету та письменники. Серед них слід насамперед відзначити **Г. Ф. Квітку-Основ'яненка, В. В. Пассека, І. І. Срезневського**, який видавав збірники фольклорних записів *«Запорожская старина»*, укладав збірник *«Народные южнорусские песни»*. Виняткову цінність для фольклористики мають праці **О. О. Потебні**. У дослідження народної творчості Харківщини особливий внесок зробив професор Харківського університету **М. Ф. Сумцов**, чия наукова спадщина налічує десятки праць з етнографії та фольклористики. Особливе місце займають дослідження народної творчості Харківщини.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. на Харківщині зародилася писемна література, яку розвивають мандрівні дяки, вихованці Києво-Могилянської академії. *Серед перших поетів того часу історія донесла ім'я архімандрита Старо-Харківського Преображенського, а за іншими даними, Курязького монастиря поблизу Харкова Онуфрія (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.).* До нашого часу дійшла його календарно-астрологічна рукописна книга *«О прирождненю человеческого»*, написана близько 1696 - 1699 рр. Онуфрій писав давньоукраїнською мовою.

Значну роль у розвитку літератури на Слобожанщині вигравав відкритий у Харкові в 1726 р. колегіум. Віршування на той час було дуже поширеним: писалися панегіричні вірші на честь Христа, Богородиці та релігійних свят, роздуми на релігійно-філософські теми, полемічні вірші, спрямовані проти єретиків. Популярними були жартівливі інтермедії – побутові комічні сценки, написані народною мовою.

О природѣ человеческой

Чловеца слава
Як ся хочеш строй,
Цар и вельможа –
Надмешся мало –
Несись покорне,
Мова то стара:
Високо слине,
Марній чловеце
З того походить,
Зъвяла трава.

ОНУФРІЙ

Відомими письменниками стали вихованці колегіуму М. І. Гнедич, С. В. Александров та ін. **Імовірно, що в колегіумі навчався талановитий поет і мислитель Семен Климовський, відомий у літературі як «Харківський козак-піснетворець».** Біографічні відомості про цього самобутнього поета, на жаль, дуже скупі. Народився С.Климовський десь між 1660-1700 рр. ймовірно на Харківщині у сім'ї козака. Широта і вільність козацького духу безпосередньо вплинули на настрій і поетичну думку пісняра. Його лірика була наскрізь проінфільтрована філософською думкою, про що свідчать такі твори, як *«О правосудію начальствующих правд и бодрости их»* та *«О смирении высочайших»*, які були вміщені в рукописній книжці *«О правосудію»*. Автор критикував царів, чиновників, суддів, співчував простому народу.

Головним законом життя Климовський проголошує правду, бо вона є основним джерелом життя і «вождем розуму». **Широке визнання талантові Климовського принесла пісня «Їхав козак за Дунай», яка стала народною.** Пісня швидко стала популярною не лише на Україні, її друкували з нотами і співали в Росії. У 1808 р. пісня була перекладена німецьким поетом Х. А. Тігге, а потім почала перекладатися і здобула популярність у Польщі, Чехії, Болгарії, Угорщині, Франції, Італії, США й Канаді. Мелодію пісні двічі обробляв Л. Бетховен, різні європейські композитори.

На Слобожанщині знайшов притулок один з найпомітніших діячів української культури XVIII ст. – видатний філософ і поет **Григорій Савич Сковорода**. Протягом 1759 - 1768 рр. Г.Сковорода викладав поетику й етику в Харківському колегіумі, а з 1769 р. і до кінця життя вів мандрівний спосіб життя, зупиняючись на певний час у друзів, знайомих, а також у монастирях, селах, хуторах на пасіках Слобожанщини. Мандрівний філософ побував у Бабах, Великому Бурлуці, Гусинці, Липцях, Охтирці, Острогозьку. Під час мандрів він часто бував у своїх добрих знайомих – членів родин Донець-Захаржевських, Земборських, Капністів, Каразіних, Квіток, Ковалинських.

У цей час він створив близько двадцяти філософських трактатів і діалогів *«Наркісс. Розглагол о том: узнай себя»* (до 1767 р.); *«Симфонія, нареченная Книга Асхань о познаніи самого себе»* (1767 р.); *«Разговор пяти путников о истинном щастии жизни»* (1773 - 1774), написав поезії, які увійшли до збірки *«Сад божественных песней»* (60-80 рр. XVIII ст.), і прозові байки, створені у 1769-1774 рр., що склали збірку *«Басни Харьковские»*, також займався перекладами з античної літератури.

Я знаю, що в Україні 280 р. тому народився великий філософ і поет Григорій Сковорода, який обстоював першенство духа. Мені здається, він, може, як ніхто інший в Європі успішно дотримувався в житті Знаків Долі.

Пауло КОЕЛЬО

Для усіх ворів письменника є прагнення філософського осмислення складних проблем буття людини і її відносин з богом. В основі його філософсько-етичного вчення – проблема людського щастя і шляхи його досягнення. На думку філософа, воно у «сродній праці», в якій людина найповніше може виявити свої природні нахили і самоутвердитись.

*Смерте страшна! Замашная коса,
Ты не щадишь и царских волосов.
Ты не глядишь, где мужик, а где царь,
Все жрешь, как солому пожар.
Кто же на нее плюет острую сталь?
Тот, чия совесть, как чистый хрусталь.*

Г. СКОВОРОДА

Щастя у перевазі духовного над матеріальним, в чистоті і спокої душі, у неприйнятті жадоби до наживи, лестощів, будь-якої нечесності. Висока моральність людини, чесність, доброта, працьовитість, скромність, дружба утверджується у більшості байок. До збірки «Сад божественных песней» входять 30 віршів, написаних протягом 1757-1785 рр. Пісня «Всякому городу нрав и права» здобула широку популярність серед народу, її виконували лірники і кобзарі. У ряді пісень поет сатирично викриває негативні сторони чиновництва, панства і купецтва, що характеризують соціальні відносини тогочасного суспільства («Всякому городу нрав и права», «Голова всяка свой имеет смысл» та ін.).

Становлення літератури на Слобожанщині відбувалося завдяки потужному переселенському руху українців на територію Дикого Поля. Перші твори та усна народна творчість засвідчили важливість для слобожан загальнолюдських принципів моральності, пошуків щастя, внутрішньої гармонії та ін.

6.2. Література Слобожанщини у XIX - початку XX століття

У першій половині XIX ст. Слобожанщина стала центром розвитку загальноукраїнської культури і літератури. Не випадково університет в Харкові був відкритий набагато раніше, ніж у Києві. Слід відзначити, що умови для розвитку української культури були дуже несприятливі. Приєднання українських земель до Росії супроводжувалося ліквідацією національних державних структур, закріпаченням вільного населення, насильницькою русифікацією. Проте, серед передової інтелігенції жила любов до свого народу, до його культури, до його мови. У XIX ст. були організовані гуртки і осередки, які виявляли інтерес до історії, побуту, фольклору України.

«Найбільш помітний гурток, перша така громада українська, що вже щось значила в літературі й житті українським, – писав М. С. Грушевський, – на Україні російській виробилася в Харкові, що в десятих – двадцятих роках став найбільшим духовним вогнищем України: коштом місцевого дворянства, потомків слобідської старшини, засновано тут університет, далі жіночий інститут, організувався театр, розвивається досить жива як на ті часи літературна діяльність, виходять журнали і збірки літературні».

Завдяки тому, що при університеті була відкрита друкарня, в Харкові з'явилися перші періодичні видання в Україні: газета «Харьковский еженедельник» (1812), журнали «Харьковский Демокрит» (1816), «Украинский вестник» (1816 - 1819), «Украинский журнал» (1824 - 1825). Навколо журналів гуртувалися поети, прозаїки, критики, теоретики літератури, які намагалися йти в ногу з загальноросійським літературним життям. Найбільш активними були Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, П. П. Гулак-Артемовський, І. С. Рижський, І. І. Срезневський, В. Г. Маслович та ін. Незважаючи на те, що література була переважно російськомовною, постійно зростав інтерес до рідного слова, спостерігалось намагання надати українській мові в художній творчості рівних прав із російською.

Велика заслуга в тому, що Харків став колыскою нової української літератури належить Г. Ф. Квітці-Основ'яненку, який увійшов в історію літератури як фундатор нової української прози й визначний драматург. Кращі твори письменника гідно репрезентували українську літературу загальноросійському і європейському читачеві. Великою заслугою Г. Ф. Квітки-Основ'яненка було й створення національної соціально-побутової комедії. У комедії «Сватання на Гончарівці» вперше в українській літературі було введено образ кріпака-робітника. Комедія була поставлена в Харківському театрі в 1836 р. трупною Л. Млотковського. Ще одним літератором першої половини XIX ст. був **Степан Писаревський (80-ті рр. XVIII ст. – 1839)**. На початку XIX ст. він навчався у Харківському колегіумі, вирізняючись серед бурсаків своїми здібностями до науки та віршування. Протягом 1818 – 1831 рр. С.Писаревський перебував на духовній службі. Однак незабаром він накликав на себе гнів духовного начальства за те, що *«жизни невоздержанной, в священнодействии ненадежен, исправлении треб христианских неграмотен»*.

Ще одним літератором першої половини XIX ст. був **Степан Писаревський (80-ті рр. XVIII ст. – 1839)**. На початку XIX ст. він навчався у Харківському колегіумі, вирізняючись серед бурсаків своїми здібностями до науки та віршування. Протягом 1818 – 1831 рр. С.Писаревський перебував на духовній службі. Однак незабаром він накликав на себе гнів духовного

начальства за те, що «жизни невоздержанной, в священнодействии ненадежен, исправлени треб христианских неграмотен». Його творчість припала на 1833 – 1839 рр. Навколо родини С.Писаревського гуртувалися тогочасні молоді харківські письменники. Його поетичні твори з'явилися уже посмертно в альманахах «Сніп» (1841), «Ластівка»(1841) та інших виданнях. Його пісні «За Немень їду» та «Де ти бродиш моя доле?...» стали народними ще за життя поета. Відомим письменником був також професор, ректор університету **Петро Петрович Гулак-Артемівський (1790 – 1865)**, талант якого проявився в жанрі байки.

Серед поетів першої половини ХІХ ст. – **Михайло Миколайович Петренко (1817 – 1862)**, уродженець містечка Слов'янськ (тепер Донецької області). Випускник Харківського університету (1841) прославився не роботою по «громадянським відомствам», а тим, що був автором безсмертних пісень «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю...», «Взяв би я бандуру...». Свої твори М. М. Петренко друкував у тогочасних харківських альманахах «Сніп», «Молодик».

Визначним явищем у літературі першої половини ХІХ ст. була Харківська школа романтики, яку складали **Л. І. Боровиковський, А. Л. Метлинський, М. І. Костомаров, І. І. Срезневський, Я. І. Щоголів** та ін. Письменники-романтики виявляли великий інтерес до історії України і національних традицій, збирали і широко використовували в своїй творчості фольклор. Український філософ М. Попович про літературну ситуацію на тогочасній Слобожанщині пише так:

«Молоді літератори 30-х років – це випускники Харківського університету, які служили по відомству освіти по всій Лівобережній Україні або осідали у своїх невеличких маєтках: Левко Боровиковський, Олександр Афанасьєв-Чубинський, Віктор Забіла, сільський священник Степан Писаревський та інші, а також професор кафедри російської словесності Амвросій Метлинський. Тут же починається літературна і наукова діяльність Миколи Костомарова...».

У 50-90 роки українська літературна діяльність у Харкові дещо послаблюється через цілий ряд причин: заборони на публікацію художніх твори українською мовою, відсутність періодичних українських видань тощо. Не дивлячись на це, у другій половині ХІХ ст. Харківщина дала плеяду відомих діячів літератури. Тут народився, одержав освіту і вчителював **Борис Дмитрович Грінченко (1863 – 1910)**, життя і діяльність якого були

***

*Де ти бродиш, моя доле?
Не докличуся тебе!
Досі б можна дике поле
Пригорнути до себе.
А тебе ось не вбляжаю –
До якої то пори!
Всюди ськаю і питаю,
Що аж серденько знурило!
Степан ПИСАРЕВСЬКИЙ.*

справжнім подвигом в ім'я України. Педагог, письменник, літературознавець, лексикограф, етнограф, історик, видавець, громадсько-культурний діяч – такий діапазон його творчої біографії. Він збирав народну творчість по всій Україні, вивчав життя народу, виявляв турботу про народну освіту, популяризував творчість українських письменників, перекладав на українську мову класиків світової літератури. Велику цінність становить упорядкована Б. Д.Грінченком фундаментальна праця «Словарь української мови» в чотирьох томах.

У ці роки розкрився поетичний талант вихованця Харківського університету Якова Івановича Щоголіва (1823 – 1898), продовжувача традицій Т.Г.Шевченка. Народився поет в Охтирці у небагатій сім'ї, але батьківські статки дозволили трьом синам отримати освіту у Харківському університеті. Протягом 1843 – 1848 рр. Я. І. Щоголів навчався в університеті, по закінченні працював на

Про себе Я.І.Щоголів писав:

«...Всю свою жизнь я просил у Господа не богатства, а только хлеба насущного, того же прошу и моим детям, и кто сказал бы вам, что я разжиревший буржуа, тот соврал бы вам сторицею. Я с детства патриархальный гетьманец в чрезмерно скромной рамке во всем, кроме музыки».

державній службі, ставши згодом секретарем Харківської міської думи. Серед його нечисленних знайомих – Д. Яворницький, Д. Багалій, М. Сумцов. Життя поета було сповнене трагізму, позначене смертю двох дітей, а відтак і його поезія була наповнена глибоким смутком. Найвідоміші збірки творів поета – «Ворскло» (1883) і «Слобожанщина» (1898), в яких постає історична доля народу Слобожанщини: вільне заселення краю, тяжке кріпацтво, очікувана воля, що не принесла щастя. Про значення його поезії М. Ф. Сумцов сказав:

«Щоголів був ображений недбалістю до нього відношенням українського громадянства. Виною тому в значній мірі було занадто мляве життя самого суспільства. В дійсності ще за життя Щоголів став українським класиком головне завдяки гарній соковитій мові. Майже усі літературні збірники і альманахи користувалися його творами, як то «Молодик», «Хата», «Луч», «Рада галицька», «Зоря», в нові часи «Вік», «Розвага» ин. [...] Ні одна книжка по історії українського письменства не обходить Щоголіва. Без сумніву, згодом Щоголіва залюбки буде прийнята в широких колах громадянства, вважаючи її найкращі риси: любов до рідного краю, численні історичні спогади, гарні побутові малюнки, гуманне, доброзичливе відношення до жіноцтва і дітей».

Близьким до Я. І. Щоголіва в зображенні життя слобожанського села був **Іван Іванович Манжура (1851 – 1893)**, якого М. Ф. Сумцов назвав «досить

обдарованою, але глибоко нещасною людиною». Народився майбутній поет у Харкові в сім'ї дрібного чиновника. Мати померла рано, а з батьком, який хворів на алкоголізм, йому довелося натерпітися різних страждань. Батько, викравши його п'ятирічного в Москві у бабусі, привів пішки до Харкова. І протягом чотирьох років, як писав згодом І. І. Манжура, *«...не давав мені в дитинстві ніде пустити коріння... З цього часу я до 9 років пройшов з батьком 12 лише губернських міст і зробив (пам'ятаю, як цим вихвалявся батько) 6000 верст»*.

Доля поета схожа на захоплюючий роман: карколомні перипетії дитинства, відрахування за «непокірну вдачу» з шостого класу гімназії, відрахування у 1872 р. *«як не благодійного»* з Харківського ветеринарного інституту без права вступу до будь-якого іншого вищого навчального закладу, серед добровольців з України у середині 70-х рр. XIX ст. брав участь у визвольному русі Сербії проти турецького поневолення, був поранений. У 1877 р. він обраний дійсним членом Харківського історико-філологічного товариства, з 1891 р. – дійсний член Товариства аматорів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті. І. І. Манжура друкував вірші під псевдонімом *Іван Клічка*. *У 1889 р. у Петербурзі він видав першу і єдину прижиттєву збірку віршів «Степові думи та співи», в 1890 р. у Харкові – фольклорний збірник «Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И.И.Манжурой»*. З кінця 80-х рр. за «неблагодійним» поетом і фольклористом посилювався нагляд поліції, знесилений злиднями та хворобою І. І. Манжура помер 3 травня 1893 р. у Катеринославі.

На Слобожанщині народився один із найбільш значних українських поетів кінця XIX ст. **Павло Арсенович Грабовський (1864–1902)**. Його поетична творчість поряд із творами Шевченка, Франка і Лесі Українки є вершиною розвитку української громадсько-політичної лірики. 20 років із свого 38-річного життя поет провів у тюрмах та на засланні, але до останніх днів залишився непохитним у своїх переконаннях. Незважаючи на вкрай тяжкі умови сибірського заслання, П. А. Грабовський видав близько десяти збірок поезій, опублікував багато статей і нарисів. Велику допомогу в популяризації його творчості надавали І. Я. Франко та Б. Д. Грінченко, з якими поет постійно листувався. Тематика поетичних творів П. А. Грабовського дуже широка: роль поезії і митця в суспільстві, тяжке життя трудового народу, героїка боротьби за свободу, тюремний побут, спогади про дитинство, доля рідної України.

За останнє десятиліття XIX ст. у Харкові було створено дві політичні організації – «Братство Тарасівців», до складу якого увійшли й літератори Б. Грінченко, М. Коцюбинський, В. Самійленко; а 1900 р. – Револьюційна

Українська Партія (РУП). Пожвавлення політичного життя вплинуло і на тематику творів поетів і письменників. **Серед відомих літераторів слід назвати Олександра Олеса, Миколу Вороного, Гната Хоткевича, Христину Алчевську.** Одним із яскравих представників модерної поезії зламу XIX - XX ст. був Олександр Олесь з його громадянською лірикою, яка відзначалася багатством поетичної палітри, вишуканістю ритмічного малюнку, музикальністю вірша.

Напередодні Першої світової війни, поряд із Москвою і Петербургом, Харків став одним із центрів футуризму. Більшість харківських футуристів гуртувалися у маєтку «Красна Поляна», поблизу Харкова,

власницями якого були п'ять сестер-художниць Синякових. Скандально відомі у Харкові – талановиті, вишукані, екстравагантні дівчата, і всі знаменитості вважали за обов'язок завітати до них на гостину. У 1908 р. в Харкові почав друкувати свої твори Велемир Хлебніков. У 1912 р. світ побачив альманах «Пощечина отечественному вкусу», авторами якого були **Велемир Хлебніков і Володимир Маяковський.** Перший їх виступ у Харкові відбувся 14 грудня 1913 р. у залі публічної бібліотеки. У кількох таких успішних виступах брав участь й **Ігор Северянін.**

Серед російських літераторів чільне місце посів **Давид Бурлюк (1882 – 1967),** нащадок козацького роду з Лебединського повіту Харківської губернії, **який згодом уже в еміграції став** видатним українським художником футуристом, поетом, теоретиком мистецтва, літературним і художнім критиком, видавцем, підкреслюючи приналежність саме до українського коріння. Д. Бурлюк став ідеологом російського футуризму як у живописі, так і в літературі.

Єдиний поетичний збірник «Лісиночий хвіст» був виданий у 1919 р. Революційні події в Росії Д. Бурлюк сприйняв захоплено, але прижитися в новій країні не зміг. Спочатку емігрував до Японії, а потім – до США. У Нью-

Коли б ми плакати могли,
Які б річки з очей незрячих,
Які б річки із сліз гарячих
По Україні потекли!

Коли б ми плакати могли...

Коли б ми вірити могли,
Які б ми витерпіли муки.
Яку б вагу взяли на руки,
Які б хрести ми понесли!

Коли б ми вірити могли...

Коли б ми гніватись могли,
Які б пожежі засвітили.
Які б кайдани ми розбили,
Якого б ката розп'яли!

Коли б ми гніватись могли...

Олександр ОЛЕСЬ

Футуризм – авангардний напрям у літературі й мистецтві, що розвинувся напочатку XX ст.. Його творцем був італійський письменник Філіппо Марінетті. Головне завдання апряму - нищення мистецьких форм XIX ст., особливо реалізму і класики.

Йорку відкрито меморіальний музей художника, де зберігається основна частина його творів.

Тривале ХІХ століття дало Слобожанщині когорту талановитих поетів і письменників, чії твори увійшли до скарбниці творчості українського народу. Найбільшим визнанням стало те, що вірші харківських поетів згодом стали народними піснями, які рознесли їх славу по світах. Початок новітнього часу для Харкова характеризувався розмаїттям поетичних та прозових жанрів, перетворенням його на один із літературних центрів Російської імперії.

6.3. Літературний процес 20 – 30 рр. ХХ століття

Відродженням української літератури було позначене друге десятиліття ХХ ст. На цей час Харків був призначений столицею Радянської України.

«Триразова спроба російських більшовиків у 1918 – 1920 рр. закріпитися у Києві закінчилася провалом; як зазначив харківський дослідник літератури І. Михайлин, і тоді вони вирішили розташувати столицю Радянської України в Харкові, який, як їм здавалося був значно більше за місто на Дніпрі, заражений космополітизмом. Але і на цей раз наслідки виявилися відмінними від задуму. У столичному Харкові згуртувалися видатні мистецькі сили, тут відкривалися державні і кооперативні видавництва, виходили різноманітні газети й журнали, створювалися літературні організації. Курс на українізацію, хоч і проголошений партією під тиском зовнішніх чинників, передбачав ведення українською мовою освіти..., переведення на українську мову партійної преси...».

Дійсно, столичний Харків став центром літературного життя України, місцем, де знаходилися провідні видавництва і редакції журналів. **Утворення численних літературних організацій припадає на 1922-1927 рр.** Найбільш масовими з них були «Плуг» (Спілка селянських письменників, 1922 р.) і «Гарт» (Спілка пролетарських письменників, 1923 р.). До «Плугу» входили Сергій Пилипенко (голова), Дмитро Бедзик, І. Кириленко, Олександр Копиленко, Василь Минко, Петро Панч та ін., а до «Гарту» – Василь Еллан-Блакитний (голова), Кость Гордієнко, Олександр Довженко, Майк Йогансен, Микола Хвильовий та ін.

Метою створення «Гарту», як зазначалося у статуті, було об'єднання українських пролетарських письменників та прагнення до створення єдиної інтернаціональної комуністичної культури. Мова творів «гартян» мала бути українською. В. Еллан-Блакитний у статті «Без маніфесту», що стала публічною ідеологічною платформою гартівців, писав:

«Другий рік існує спілка пролетарських письменників Гарт, біля неї організувався вже ГАРТ., має він у собі зародок «Гарту» музичного і наукового, організує навколо себе революційних малярів, розгортає роботу на периферію, вживає заходів до створення Української Літературної Академії, посилає, нарешті гартівців за кордон, а й досі не спромігся ані на широку мистецьку платформу, ані на маніфест, універсал, або щось подібне, з чого звичайно починають (та на тому часто і кінчають) своє життя різні мистецькі об'єднання».

У той же час головним завданням «Плугу», як зазначалося в ухваленій «Платформі ідеологічній і художній», стала «...боротьба із власницькою міщанською ідеологією серед селянства й виховання як своїх членів, так і широких селянських мас у дусі пролетарської революції, залучення їх до активної творчості в цьому напрямку».

Поряд із цими об'єднаннями діяли футуристи, неокласики та деякі інші угруповання. На рубежі 1926-1927 рр. відбулося перегруповання письменників, з'явилася велика кількість нових організацій: ВУСПП, ВАПЛІТЕ, «Молодняк», «Авангард», «Нова генерація», які публікували власні часописи або альманахи

Це був складний, суперечливий процес боротьби, пошуку і помилок, спрямований переконанням, що справді вартісне мистецтво слова передбачає плюралістичне відтворення дійсності. Творчі пристрасті найчастіше спалахували на Сумській, 11, де містилася редакція газет «Селянська правда» та «Вісті» (колишня друкарня газети «Южный край»), у Селянському будинку на Павловській площі (нині майдан Соборності), у Будинку літератури ім. В. Еллана-Блакитного на вул. Каплунівській, 4, у будинку «Слово», що на вул. Культури (колись Барачна), у відомому будинку «Саламандра», у якому жили М. Хвильовий, Ю. Шерех, І. Ткачук і багатьох інших місцях.

Слід відзначити, що всупереч офіційній партійній політиці в літературній боротьбі мав місце прояв надкласових, надпартійних шукань, у центрі яких вимога високої естетики. Вони пов'язані насамперед з іменем М. Хвильового: на ґрунті «Гарту» він створив спочатку студію «Урбіно», а потім організацію ВАПЛІТЕ (Вільну академію пролетарської літератури), намагаючись відродити ті принципи об'єднання, що їх виробили філософські школи античності та епохи Ренесансу. До її складу увійшли М. Яловий, М. Хвильовий, О. Слісаренко, Г. Епик, П. Панч, О. Досвітній, М. Йогансен, О. Громов, І. Дніпровський, П. Тичина, А. Любченко, О. Копиленко, В. Сосюра, М. Бажан, М. Майський, О. Довженко, М. Куліш, Ю. Смолич, Ю. Янонський,

І. Сенченко та ін. Установка М.Хвильового на естетичну завершеність, інтелектуальне ускладнене письмо, заперечення фактографічного емпіризму супроводжувалась критикою діяльності «Плугу», звинуваченого у графоманії, масовізмі, просвітянстві.

Інтенсифікація літературного життя в місті відбувається з посиленням впливу українського авангарду, представленого футуризмом і конструктивізмом. У 1921 р. Михайло Семенко зробив спробу створити тут групу «Ком-Космос», «ударну групу поетів-футуристів», «інтернаціональну організацію революційних науково-художніх сил». Харків залишається осередком авангарду і в період існування АсКК (Асоціації Комунікультивців (1924-1925 рр.) – нового етапу футуризму, програма-максимум якого включає гасла раціоналізації побуту, пропаганди ідей НЕПу й превалювання в усіх галузях мистецтва ідеологічної сторони над формально-художньою. Останнє об'єднання футуристів «Нова генерація» (1927-1931) мало чимало прибічників і серед творчої молоді.

Лідерами конструктивіста були Валеріан Поліщук (1897 – 1937) і Майк Йогансен (1895 – 1937). Перший створив групу «Авангард» (1923 р.), основу діяльності якої складала естетика, покликана відбити темпи індустріального міста, маніфестувався зв'язок мистецтва з «індустріальною добою». Тим самим передбачалося визволити націю з полону селянської психології.

М. Йогансен, організатор «Техно-мистецької групи А» (1928 р.), на відміну від інших авангардистів, не визнавав у мистецтві ніяких регламентацій. Вихований на філософії О. Потебні, він виявляв посилений інтерес до слова, за що його називали «копачем словесних надр». Теоретичні погляди Йогансена відбилися в його книгах «Ясен» (1929 р.) та «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію» (1930 р.).

Захоплені розмахом творчих сил Харкова, сюди переїзять 55 письменників, що входили до групи «Західна Україна» (1925-1927 рр.): Василь Бобинський, Мирослав Ірчан, Антін Крушельницький, Іван Крушельницький, Дмитро Бедзик, Дмитро Загул, Володимир Свідзінський

Заячий вечір. Сніг.
Ах! Блакитна стеле суніч
І лягає, як стомлений синій
китаєць,
З-поза сосонок
Звіриних ніг,
Із забутих
Дитячих книг
Знайомий з'являється заєць.
Заяри, заялини, заячмінь
Замаячила
Заяча
Тінь.

Майк ЙОГАНСЕН.

Можна стверджувати, що 20-ті рр. – період справжнього розквіту української літератури. Українська революція сколихнула творчі сили народу, відкрила дорогу талантам, показала, яких висот може досягти мистецтво в умовах вільного творчого змагання. У ці роки література збагатилася десятками і сотнями високохудожніх творів, у яких відбилася революційна епоха, мрії про щасливе майбутнє.

Важливе місце в прозі 20-х років належало сатирично-гумористичній течії, яку представляли Остап Вишня, К. Котко, Ю. Вухналь. Дуже популярною в народі була творчість Остапа Вишні, гуморески якого друкувалися в щоденних газетах і викликали постійний інтерес читачів. Про нього діаспорний літературознавець *Юрій Лавріненко (1905-1987)*, випускник, а згодом аспірант Харківського університету, писав:

«Загадка поразок і перемог Остапа Вишні (Павла Губенка) – це проблема спонтанного гумориста в пеклі, в умовах рабського суспільства і «тюрми народів». Адже за його усмішки йому дали кару за статтею карного кодексу 54-8: про терор. І його, з цівкою револьвера при скроні, змушували робити «усмішки» над трупами мільйонів синів його народу, що впали жертвою московського терору».

Літературно-мистецькі шукання письменників певний час підтримувалися більшовицькою партією. Уже згадувана дискусія висвітлювалася на сторінках літературного додатку до «Вістей», «Культура і побут», де друкувалися памфлети сторін-опонентів. Проте, вже скоро нормою літературного життя стає примус з боку партійних інститутів, вимога каяття, зречення вироблених естетичних засад. Поступова уніфікація стильових шукань проходить під знаком утвердження єдино можливого в тоталітарній державі стилю соціалістичного реалізму і увінчалася створенням у 1934 р. єдиної Спілки радянських письменників України. *«Цим кроком ідеологи російського більшовизму прагнули накласти кайдани на вільну духовну діяльність митця, яка неможлива поза свободою».* Головою обласної письменницької організації був обраний Ю. Смолич. Її ядро склали П. Панч, Н. Забіла, Ю. Шовкопляс, І. Муратов, М. Трублаїні та ін.

Активне створення літературних організацій супроводжувалось появою значної кількості періодичних видань.

У 1925 р. у Харкові виходили 61 часопис українською мовою і 12 – російською.

Згортання політики українізації, утвердження тоталітарного режиму, створення атмосфери страху і залякування негативно вплинуло на розвиток літературного процесу на Слобожанщині. Харків з яскравого столичного

міста «нового, залізобетонного», позначеного європейським шармом перетворився місто страху і розпачу. Така жорстока метаморфоза знайшла своє відображення в літературі.

«Понурий, припорошений сажею й посипаний сміттям Харків» – так писав про місто Іван Багряний у романі «Сад Гетсиманський». «Центр міста підіймався химерними силуетами (силуетами) з правого боку, за площею. Все, як було, лиш постаріло й огорнулося безнадією повільної руйни. Шеренгою, як і колись над центром височіли церкви – Успенська, Спаська, Миколаївська, Собор, Юр'ївська... Їх одинадцять у цьому місті. Багатьох уже не було видно. На інших ні хрестів, ні золотого блиску».

Першим показовим процесом над українським письменством став проведений у 1929-1930 р. в Харкові суд над так званою Спілкою визволення України, інспірований, як тепер стало відомо, вищими партійними органами. Це був початок масової кампанії на знищення української інтелігенції, і в першу чергу письменників. Ця доба української літератури позначена красномовним терміном – «Розстріляне відродження».

Термін «Розстріляне Відродження» вперше запропонував Ю. Лавріненко, використавши його як назву збірника найкращих текстів поезії та прози 1920-30-х рр. **У 1959 р. у Парижі побачила світ найголовніша праця Ю. Лавріненка – антологія «Розстріляне відродження».** Це видання нелегально поширювалося в Україні в 60-х рр. і справило значний вплив на формування світогляду шестидесятників. Понад тридцять літ книга, як і інші його праці, навіть не згадувалися в Україні і тільки останні роки вони почали активно «працювати». Цим твором укладач довів, що за це десятиліття (1921 – 1931 рр.) українська культура спромоглася не лише компенсувати трьохсотрічне відставання, а й навіть переважити на терені вітчизни вплив інших культур, російської зокрема.

Трагедію харківських літератури у 30-ті рр. не можливо уявити без історії сумнозвісного будинку «Слово», в якому й проживав весь цвіт тогочасного українського письменства. Його спорудження почалося в 1928 р. спеціально для українських митців. Син Миколи Куліша Володимир згадував:

«...маючи всіх пишучих українців в одній купі, легше було контролювати їхнє життя-буття. НКВД мало тут свої вуха і очі, за допомогою яких знало дуже докладно про все, що діялось у будинку. До цього треба додати телефони, які в тих часах приватним особам було просто неможливо дістати. І раптом одного дня, хотіли ви чи ні, їх запроваджено в усіх мешканнях. Чи варто згадувати, що на слідстві проти того чи іншого письменника його телефонічні розмови наводили слово в слово як доказ для обвинувачення».

3 грудня 1930-го п'ятиповерховий будинок у вигляді літери «П» (хтось побачив там «С») у будинку № 9 по колишній Барачній, а тоді Червоних письменників, нині – Культури, почали заселяти ошасливлені українські діячі культури. Після затісних комуналок 68 окремих помешкань видавалися справжнім раєм. До того ж і розподілялися по-чесному – звичайним жеребкуванням. Серед тодішніх мешканців «Слова» – Остап Вишня, Василь Вразливий, Іван Дніпровський, Олесь Досвітній, Григорій Епик, Майк Йогансен, Антін Крушельницький, Микола Куліш, Лесь Курбас, Аркадій Любченко, Валер'ян Підмогильний, Валер'ян Поліщук, Олекса Слісаренко, Юрій Смолич, Володимир Сосюра, Павло Тичина, Микола Хвильовий, Михайло Яловий, Юрій Яновський... Одне слово, весь «тогочасний літературний Олімп».

Примарна свобода, посаджених у велику клітку письменників була нетривалою. На початку 30-х забрали Г. Епіка, В. Поліщука, С. Пилипенка, М. Куліша, В. Підмогильного, О. Влизька, багатьох-багатьох інших, навіть партійного критика В.Коряка. Масовими стали арешти особливо наприкінці 1934 р., після вбивства 1 грудня секретаря Ленінградського ВКП(б) С.Кірова

Про ті далекі події харків'янам нагадує лише меморіальна дошка із прізвищами 122 митців, які проживали тут у різний час.

Кульмінацією дій радянського репресивного режиму стало 3 листопада 1937 р. Тоді, «на честь 20-ї річниці Великого Жовтня» у Соловецькому таборі особливого призначення за вироком Трійки розстріляний Лесь Курбас. У списку «українських буржуазних націоналістів», розстріляних 3 листопада також були Микола Куліш, Матвій Яворський, Володимир Чеховський, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекса Слісаренко, Михайло Яловий та інші. Загалом, в один день за рішенням несудових органів, було страчено понад 100 осіб представників української інтелігенції – цвіту української нації.

Покоління літераторів 20-30-х рр. продемонструвало всю силу українського духу, його творчий потенціал, необхідність свого шляху розвитку, який, в умовах українізації дозволив витворити справжні перлини світової літератури. Однак сталінська репресивна система не могла співіснувати із вільними митцями, які й стали жертвами тоталітарного режиму.

Висновок: розвиток художнього слова на Слобожанщині пройшов тривалий, позначений злетами і трагедіями: від перших народних пісень, які лунали над Диким Полем до високохудожніх творів світового рівня доби «Розстріляного Відродження». Упродовж віків Харків, всупереч очікуванню імперської, а згодом і радянської влади, був центром розвитку і поширення саме українського слова, української думки, української ідеї.

Запитання для самоконтролю

1. Чому усна народна творчість є основою писемної літератури?
2. Визначити головні ідеї творчості літераторів 18 ст.
3. Чому Харків у першій половині XIX ст. став центром розвитку української літератури?
4. Вказати, які твори слобожанських поетів стали народними піснями. Пояснити чому?
5. У чому проявляється трагізм творчості Слобожанських поетів другої половини XIX ст.?
6. Чим можна пояснити багатоманіття жанрів літератури в Харкові у 20-ті рр. XX ст.
7. Як вплинули репресії літераторів 30 - ті рр. XX ст. на подальший стан розвитку літератури на Слобожанщині?

Рекомендована література

- ✓ Зайцев Б. П., Скирда В.В. та ін. Історія рідного краю (Харківщинознавство). – Ч. 2. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. – 179 с.
- ✓ З порога смерті. Письменники України – жертви сталінських репресій. – К.: Рад. письменник, 1991. – 494 с.
- ✓ Лавріненко Юрій. Розстріляне відродження. Антологія 1917 – 1933. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2001. – 794 с.
- ✓ Михайлин І. Літературна Харківщина. Поезія. Есеїка. Портрети. Рецензії. – Х.: «Майдан», 2007. – 243 с.

- ✓ Попович Мирослав. Нариси історії української культури. – К.: «АртЕк», 2001. – 728 с.
- ✓ Рідний край. – Х. край: Навч.посібн. з народознавства. – Х.: ХДПУ, 1999. – 526 с.
- ✓ Слобожанська яса. Антологія громадянської лірики кінця ХІІ – початку ХХІ століть. –Х.: «Майдан», 2006. - 960 с.
- ✓ Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України.- Х.: «Атос», 2008. – 588 с.
- ✓ Харків – 350. Історія, сучасність, стратегія розвитку: Іст.-екон. огляд. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – 320 с.
- ✓ Хрестоматія з літератури рідного краю. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2001. – 416 с.

ЛЕКЦІЯ 7

МИСТЕЦТВО СЛОБОЖАНЩИНИ

7.1. Розвиток живопису.

7.2. Театральне мистецтво.

7.3. Музичне мистецтво.

7.1. Розвиток живопису

Мистецтво, як форма прояву своєї самобутності, слобожанської ментальності, було реалізовано не за рахунок безмежної войовничості – слобожани намагалися ствердити своє особисте «я» за рахунок мирного творчого процесу.

Першими витворами образотворчого мистецтва на Харківщині були, безперечно, ікони, привезені українськими переселенцями та зроблені з них копії. На жаль, на сьогодні майже всі пам'ятки іконописного малярства втрачені. Єдині зразки – розписи існуючих храмів. Як приклад, можна навести одну з найстаріших ікон Слобожанщини – **ікону Пресвятої Богородиці Озерянської**, яка вважалась чудодійною і була дуже шанована не тільки харків'янами, але й усіма мешканцями Слобожанщини. Кілька ікон зараз зберігається у музеї села Пархомівка Краснокутського району.

У 60-х рр. XVII ст., як свідчать пам'ятки, іконопис на Слобожанщині значно підноситься. До цього часу належать дві ікони «Христа» і «Богородиці» з Миколаївської церкви Охтирки. Іконописці, як правило, були анонімні, проте названі твори свідчать про те, що в другій половині

«Як народ, що відчайдушно боровся проти поневолення чужинцями, українці обирають Богородицю своєю небесною заступницею й покровителькою. Так було в періоди величезних загроз і небезпек... Богородичні ікони... улюблені ікони й професіоналів, і малярів народної течії. Нова хвиля культу Богородиці в добу барокко сприяла утвердженню давніх і появі нових чудотворних ікон – а всі чудотворні ікони є іконами Богородичними».

Дмитро СТЕПОВИК

XVII ст. на Слобожанщині квітло прекрасне малярство, в якому знайшли втілення не тільки творчі особливості окремих, анонімних для нас художників, а й кращі досягнення тодішнього українського живопису з найхарактернішими іконографічними, композиційними і колористичними властивостями. Проте, можна відзначити, що на кін. XVIII ст. на Харківщині склалася своєрідна школа малярства – іконопису, яке ввібрали кращі досягнення українського живопису.

Церковний живопис зберігався ще до кінця XVIII ст., але разом із незалежним від всього старим портретним малярством він завершив свій розвиток. Слобожанський іконопис протягом XVII-XVIII ст., з одного боку, у певних межах дотримувався давніх традицій, а з другого, спираючись на народну творчість, використовував досягнення західного мистецтва.

Ще одним напрямком малярства XVII – XVIII ст. стала народна картина, що є найоригінальнішим витвором народного мистецтва. За жанрами вона поділялася на історичну, сатиричну й символічну. Наприкінці XVIII ст. складається найпопулярніший «класичний» варіант картини – «Козак-бандурист», «Козак Мамай». Його ознаки характеризуються насамперед композиційно завершеною фігурою козака. Обличчя цілком втрачає індивідуальні риси, узагальнюється, типізується, стає молодим, сповненим краси та сили.

Із 70-х рр. XVII ст. стає звичним явищем і портрет, головним чином, заможної козацької старшини та полковників. При козацьких полках, як свідчить історія, були не лише козаки-бандуристи, а й козаки – малярі. Історія слобідських козацьких полків, зокрема Харківського полку, розповідає нам про відомих героїчних козаків минулого, таких, як кошовий Іван Сірко, полковник Ріпка, полковник Григорій Донець-Захаржевський, сотник Гаврило Могильников та інші. *Серед портретів – робота невідомого художника XVIII ст. «Портрет Осадчого Харка».* Портрети відомих козаків називалися «старшинськими». Перед «старшинськими» портретами Слобожанщини стояли ті самі завдання, що були розв'язані в західноукраїнському шляхетному портреті. Вироблені в ньому естетичні засади та малярські прийоми продовжували розвиватись у творах козацьких художників.

Передумови для розвитку живопису на Харківщині були створені ще у другій половині XVIII ст., коли на базі класу малювання Харківського колегіуму було створено художню школу під керівництвом Івана Семеновича Саблукова (член Петербурзької Академії мистецтв). Серед перших її вихованців були українці А. Лосенко, Г. Сребретцький, К. Головачевський. Створені у 70-х рр. XVIII ст. художні класи Харківського колегіуму, по суті, стали першою художньою державною школою у

провінційній Росії. На той час в усій імперії існувала лише одна щойно заснована Академія мистецтв у Петербурзі.

XIX ст. дало мистецтву Харківщини та світу видатні імена – художників-реалістів С. І. Васильківського, І. Ю. Рєпіна, П. О. Левченка, Г. Семирадського.

Сергій Іванович Васильківський (1854-1917), уродженець містечка Ізюм, походив з родини дрібного чиновника. Дід його, чумак, походив з козацького роду і був людиною веселої вдачі та великим життєлюбом. Батько Іван Федорович, людина сумирна, тиха, був писарем, справжнім віртуозом цього ремесла, яке здавалося синові чудодійством. Мати – Параска Урилівна, лагідна, чуйна й співуча жінка, навчила його любити народні пісні. У Харкові, куди Васильківські перебралися 1861 р., на його захоплення малюванням звернув увагу гімназичний учитель малювання і чистописання, колишній кріпак, співучень Т. Г. Шевченка по майстерні К. П. Брюллова в Петербурзькій Академії мистецтв Д. І. Безперчий.

У лютому 1870 р. Васильківський поїхав до Петербурга і вступив до Академії мистецтв. І вже у травні 1879 р. за етюд з натури він одержав свою першу академічну нагороду – малу срібну медаль. З січня 1879 р. він регулярно відвідував пейзажний клас, і відтоді пейзаж стає його провідним жанром. Схильність С. І. Васильківського до пейзажу зумовила й краса природи рідного краю, що причарувала його ще в дитинстві. Його пейзажі – це лірико-епічні пісні в живописі, в яких емоційне і раціональне органічно злились воєдино і виплеснулись високою поезією. Таким чином, закінчуючи Академію, художник не лише вмів блискуче малювати й komponувати, а й був твердо переконаний, що живопис – це поезія в барвах, а художник – чесний син своєї батьківщини, чутливий до її радощів та болів.

Свою майстерність художник удосконалював за кордоном, на зразках світової художньої культури. Наприкінці квітня 1886 р. С. Васильківський вирушив до Парижа. Дорогою, подекуди зупиняючись, він оглянув німецькі музеї. Пізніше об'їздив усю Францію, побував в Іспанії, Англії, Італії, Алжирі. Після дворічного перебування за кордоном повернувся до Харкова, багато подорожував пішки Харківщиною, Полтавщиною, Запоріжжям. Крім пейзажу почав займатися історичним жанром, створив картини «Козачий пікет» (1888), «Сутичка запорожців з татарами» (1892), «Козак у степу» (1905), «Козаки в степу» (початок XX ст.), «Похід козаків» (1917). У 1896 р. картина «Козача левада» експонувалася на Всеросійській художньо-промисловій виставці в Нижньому Новгороді, де здобула високу оцінку. У 1900 р. разом із М. Самокишем видав великий альбом «З української старовини». Того ж року

в Харкові відбулася перша персональна виставка творів художника, на якій було виставлено 120 творів.

У 1903 р. в Полтаві, з нагоди відкриття пам'ятника І. П. Котляревському, брав участь у великій художній виставці, де виставив 43 роботи – «Дніпровські плавні», «На Дінці», «Оранка. Воли», «Гребля Квітки-Основ'яненка. Харків», «Зимовий вечір», портрети Богдана Хмельницького, Івана Гонти, Григорія Сковороди, кобзарів. Того ж року одержав перемогу на конкурсі на кращий проект розпису будинку Полтавського земства, який розписує у 1903 - 1907 р. У 1912 р. зібрані Васильківським взірці українського народного орнаменту експонувалися на міжнародній художній виставці в Римі. Того ж року вийшов альбом орнаментів, створених М. Самокишем та С. Васильківським. В останні роки життя створив картини «Козак Мамай» (1911).

М. Сумцов писав із захопленням про свого сучасника: «Він високо держав блакитно-жовтий прапор в межах художньої творчості».

8 жовтня 1917 р. Сергій Іванович Васильківський помер. Перед смертю він заповів Музею Слобідської України понад 1340 своїх творів та значну суму грошей, які, за його бажанням, мали піти на створення у Харкові великого національного художнього музею. С. І. Васильківського називають поетом українського малярства за надзвичайну ліричність його пейзажних та історичних творів. **Розквіт творчості художника припадає на останню третину XIX століття, період, коли в Україні діяли Емський акт та Валуєвський циркуляр про заборону українського друкованого слова.** Тому звернення художників до рідної історії, до відображення природи України, народних типів, етнографічних особливостей селянського або козацького побуту, звичаїв та обрядів, народної архітектури було своєрідною формою протесту, боротьби митців за утвердження національної гідності свого народу.

Після Т. Г. Шевченка ніхто з українських художників не мав у своєму доробку стільки творів, присвячених рідному краю. Нічого досі не було в українському мистецтві післяшевченківського періоду такого, де б так безсумнівно пізнавалася Україна і зворушувала своєю простотою і особливо вдавалося писати С. І. Васильківському небо – «небесний», «сонячний художник» казали про нього сучасники.

На превеликий жаль, у вогні минулої війни більшість робіт Васильківського загинула. Понад тисячу їх згоріло разом з музеєм у рідному Харкові, якому художник заповідав 1348 своїх картин та етюдів. Нині в музеях і приватних колекціях нашої країни і за кордоном

налічується близько п'яти сотень відомих нам творів С. І. Васильківського.

Ще один видатний художник – Петро Олексійович Левченко (1856-1917) народився у родині купця першої гільдії в Харкові. Він був одним із представників українського поетичного реалістичного пейзажу кінця XIX – початку XX ст. Невеликі за розміром картини глибокі за змістом – розкривають красу оточуючого світу. Протягом 1886-1904 рр. був учасником майже всіх пересувних художніх виставок, організованих російськими художниками.

Ілля Юхимович Рєпін (1844-1930) своєю творчістю приніс всесвітню відомість художньому мистецтву Харківщини. Його «Спаситель», «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1889 - 1896) – вершини світового малярства. Народився І. Ю. Рєпін 5 серпня 1844 р. в одній із мальовничих околиць Чугуєва – слободі Калмицькій. Коли Іллі виповнилося сім років сім'я батьків побудувала окремий дім у сусідній слободі Осинівці. Тут пройшла юність майстра, звідсіля він поїхав восени 1863 р. до Петербургу здійснювати свою найчарівнішу мрію – стати справжнім художником.

М. Попович про видатного художника пише так:

«Рєпін родом з Чугуєва, він зберіг любов до своєї батьківщини, підтримував зв'язки з її культурними діячами, писав про її історію та народний побут, дуже любив і шанував Шевченка, намалював його портрет і робив ескізи до його пам'ятника. Проте це були лише епізоди його творчості – Рєпін особистість загальноімперська, загальнолюдська... Він продовжує художні традиції радше великих старих європейських майстрів – Веласкеса, Рембранта, ніж майстрів російського реалізму... Можна сказати, що Рєпін – один із блискучих синів України, які увійшли до загальноімперського культурного середовища і зробили величезний внесок у російську культуру... Рєпін, вийшовши з українського середовища на загальноімперський рівень, повертав Україні свій талант і справляв сильний вплив на розвиток реалістичного українського малярства».

Учителем цих та інших художників був **Дмитро Іванович Безперчий (1825-1913)** – видатний художник та педагог. Його картини, головним чином, пейзажі, зберігаються в Київському музеї українського мистецтва, Харківському та Сумському художньому музеях.

Становленню й розвитку пейзажного українського живопису сприяла і **Марія Дмитрівна Расєвська-Іванова (1840-1912), одна з найосвіченіших жінок Росії.** Талановита художниця не могла вступити до Петербурзької Академії мистецтв, оскільки жінок до неї не приймали. Тому вона вчилася живопису в Німеччині, слухала лекції в Міланському університеті, Сорбонні, Празі. **І коли Петербурзька академія удостоїла її звання художника, в 1869 р. повернулася до рідного Харкова та відкрила першу в Росії приватну Рисувальну школу.**

малювання, віддавши цій роботі 25 років життя. Метою цієї школи була підготовка учнів до вступу до художньої академії або до інших вищих шкіл, а також підготовка дохудожньо-професійно діяльності іконописців, декораторів, літографів та ретушерів.

У М. Д. Раєвської-Іванової навчалося декілька поколінь художників і архітекторів. П'ятдесят її учнів вступили до Академії мистецтв. Багато хто з них став відомим художником, архітектором, скульптором. Марія Дмитрівна написала книгу «Азбука малювання для сім'ї і школи», у якій вміщено 200 її малюнків, альбом орнаменту, створила «Програму малювання в школах народної грамоти» для недільної школи Х. Д. Алчевської. ***Згодом школу М. Д. Раєвської-Іванової було перетворено в міську школу малювання та живопису, а з 1896 р. – на художнє училище, тобто переведене під патронат Академії мистецтв.***

На Слобожанщині розпочав перші кроки на ниві малярства ***і Генрік Семирадський (1843-1902)*** – відомий польський художник, уродженець селія Новобілгород (нині селище Печеніги). Г. Семирадський був почесним членом Римської, Берлінської, Паризької і Туринської академій мистецтв. Свого часу дуже популярний художник, слава якого успішно конкурувала зі славою видатного польського художника Яна Матейка. Г. Семирадський автор збереженої досі театральної завіси Львівського оперного театру. Серед відомих його творів слід назвати – «Танок серем мечів» (1881), «Біля джерела», (1889) «Краса і кохання» (1894).

У ХХ ст. основні напрямки живопису відбивали бурхливі події революції, ввібрали у себе різноманітні напрямки початку століття від кубізму до футуризму, що зробило його яскравим і самобутнім. Серед напрямків тогочасного образотворчого мистецтва в Україні, а відтак, і в Харкові були плакатне мистецтво та книжкова графіка в народних мотивах. На 20-30-ті рр. припадає розквіт творчості художника ***Миколи Семеновича Самокиша (1860-1944)*** – засновника батального жанру в українському мистецтві.

Стан сучасного образотворчого мистецтва Харківщини – складний і насичений різноманітністю манер писання, жанрів, стилів, етичних та естетичних потреб суспільства. Стили від примітивізму до абстракціонізму,

Серед представників модерного мистецтва слід назвати епатажного Д. Бурлюка. Саме його картина «В церкві», продана у 2007 р. в Лондоні, на торгах аукціону Сотбіс, зафіксовано український рекорд. При стартовій ціні лише у 160 тисяч доларів, її було придбано за 650 000 доларів!

пейзажні мотиви і вправні перемальовки з відомих полотен – ось незначний перелік сучасного малярства Харківщини.

7.2. Театральне мистецтво

Мистецтво Харківщини невід'ємно пов'язане з розвитком театру. Зародження власне українського театру дослідники пов'язують із вертепом – одним із видів фольклорного театру. *Поява вертепу у Харкові очевидно у першій половині XVIII ст. і проіснував до кінця XIX ст.*

Харківський театр був заснований у кін. XVIII ст. Своїм походженням Харківський театр завдячує губернатору Кишенському, який турбувався про новий вид розваги в місті. У 1787 р., з нагоди проїзду через Харків імператриці Катерини II, було побудовано широку дерев'яну залу, в якому й вирішено було відкрити театр. Серед репертуару театру були п'єси Вольтера, Фонвізіна, Сумарокова. Акторами театру стали юнаки, котрі побажали грати в театрі без усякої винагороди, вони ж виконували й жіночі ролі. У театрі грав оркестр та співав хор вихованців додаткових класів Харківського колегіуму. Керував оркестром та хором викладач Максим Прохорович Концевич. Він же створював духовні концерти та п'єси, які також виконувались у театрі.

Проте, у 1796 р. у зв'язку зі смертю Катерини II діяльність театру було припинено, а потім взагалі заборонено. **Відродження Харківського театру пов'язано з іменем Г.Квітки – Основ'яненка, який з 1812 р. став його директором.** За ініціативою письменника до Харкова був запрошений відомий актор Михайло Щепкін. Репертуар Харківського театру в 1810-1830 рр.

складався з кращих українських, російських та зарубіжних п'єс – «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника» Котляревського, «Недоросля» Фонвізіна, «Гамлета» Шекспіра, «Севільського цирюльника» Бомарше, «Дон Жуана» Мольєра та ін. 16 серпня 1832 р. саме у Харкові вперше не тільки в Україні, а і в Росії І. Штейн, керівник тогочасної

У 1842 р. на вулиці Сумській під керівництвом архітектора А. Тона було збудовано кам'яний будинок драматичного театру. Він вважався одним із кращих провінційних театрів Російської імперії.

трупі, поставив заборонену в ті роки комедію «Горе з розуму». З кінця 30-х рр. XIX ст. Харків цілком заслужено здобув славу одного з кращих театральних міст Росії. Протягом 1864 - 1871 рр. до Харкова кожного року приїжджають італійські оперні трупи. *Тричі наше місто відвідав з гастрольми видатний американський актор Айра Олдрідж.* Вперше трагик приїхав до Харкова в листопаді 1862 р. і пробув тут близько місяця. За цей час він узяв участь у п'ятнадцяти спектаклях, виконуючи ролі Отелло, Макбета, короля Ліра.

У репертуарі харків'ян із другого десятиріччя XIX ст. поступово пробивала дорогу українська мовна та культурна стихія. Українська мова пролунала на харківській сцені чи не вперше в 1810 р.; в опері-водевілі В. Г. Масловича «Дроворуб». Справжньою народною мовою актори харківського театру заговорили в 1821 р., коли в місті з великим успіхом пройшла вистава І. П. Котляревського «Наталка Полтавка» за участю М. Щепкіна. Відтоді репертуар харківського театру вже не обходився без українських п'єс.

Великий успіх мав Олдрідж у харківських студентів, які любили і охоче читали В. Шекспіра.

Традиції «найтеатральнішого міста» Харків продовжував і в другій половині XIX та на початку XX ст. Тоді були створені й працювали талановиті творчі колективи, зростали видатні актори й режисери, їх зусилля були спрямовані на реалістичне зображення життя, зміцнення демократичних позицій театру.

Саме в Харкові в 1873 р. розпочав свою театральну кар'єру видатний режисер, актор і педагог М. М. Синельников. У 1876 р в Харківському драматичному театрі він створив акторське товариство, а з 1910 р. очолив театр. Як справжній реформатор провінційної сцени, Синельников приділяв велику увагу створенню акторського ансамблю, пропагував кращі твори вітчизняної та світової драматургії. Саме в цей період у Харкові гастролювали видатні актори О. Мартинов, М. Савіна, М. Єрмолова, Г. Федотова, а також блискучі майстри європейських театрів: зірка французької сцени Сара Бернар, італійські актори Елеонора Дузе, Муне Сюллі та ін. Ці факти з історії театального мистецтва свідчать про те, що в Харкові відбувалися значні художні події, які відіграли значну роль у духовному житті міста, забезпечили йому статус культурного центру України.

Друга половина XIX ст. для українських, а відтак і харківських, театрів позначена низкою імперських заходів, що гальмували розвиток не лише театру, а всієї української культури. Та розвиток українського театального мистецтва не припинився. Безумовно, інтенсивність його залежала, як і на всіх українських землях Російської імперії, від політичної ситуації, наявності репертуару, акторських сил. ***Багато чим у цьому зв'язку Харків зобов'язаний Марку Лукичу Кропивницькому (1840-1910), видатному українському драматургу, актору, режисеру, композитору. Починаючи з 1873 р. і, власне, до кінця життя він часто і з великим успіхом виступав на харківських сцені, суттєво впливаю на становлення національної свідомості харків'ян, виховуючи їх на найвищих зразках виконавської майстерності та української драматичної літератури.***

Надзвичайно цінне для нас свідчення М. Кропивницького про те, що, приїхавши до Харкова з Одеси у 1873 р., він знайшов тут «більш акторів, здібних до українських п'єс; швидко згуртувався біля мене чималий хор із студентів-українців університетів і ветеринарів, і діло закипіло». Наявність відповідних акторських сил, зацікавленість громадськості дали можливість М. Кропивницькому поставити в Харкові вперше на професійній сцені свою першу п'єсу «Дай серцю волю, заведе в неволю». *Важливо, що саме з харківських акторів майбутній корифей організував невеличку українську трупу, з якою у 1874 р. вперше в історії презентував національний театр у столиці Російської імперії. Вистави за п'єсами І. Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького, виконання музичних творів М. Лисенка стали справжнім фестивалем української культури у Петербурзі.*

«...Харків став Меккою для усіх українських антрепренерів, що складали або поповнювали свою трупу. Сюди ж линула і акторська братія з надією вступити до серйозної трупи».

Діяльність М. Кропивницького в Харкові і на Харківщині – особлива сторінка з біографії великого актора і драматурга. Починаючи з літа 1889 р., коли М. Кропивницький купив хутір «Затишок» «за 120 верст від Харкова і за 20 верст від повітового міста Куп'янська», він постійно брав участь у виставах Куп'янського аматорського гуртка. У Харкові М. Кропивницький спілкувався з видатними діячами культури і науки України, харків'янами Д. Багалієм, С. Васильківським, М. Сумцовим, В. Сокальським, О. Єфіменко, брав активну участь у громадському житті міста. М. Сумцов згадував, що «Марко Лукич особисто з охотою брав участь у просвітницьких і благодійних вечорах і концертах». Підготовча робота до відкриття театру йшла дуже активно. При товаристві ім. Квітки-Основ'яненка, яке повинно було юридично стати засновником театру, готувалося приміщення театру, виготовлялись нові декорації за ескізами відомого українського художника С. Васильківського, формувалася трупа. В листі до

У 1912 р. М. Заньковецька та П. Саксаганський вирішили саме в Харкові організувати Український художній театр на зразок МХАТу. За попереднім проектом театр цей планувалося відкрити в Москві, але на сьогодні виявилось, що найкращим для цього місцем є Харків, як великий центральний пункт півдня. Думка про створення нового українського театру сколихнула українську і російську театральну громадськість.

Саксаганського Заньковецька писала: «Я вірю, що я відчуваю, що ми створимо щось нове, красиве». Проте, ця ідея так і не була втілена у життя...

Ці факти з історії театрального мистецтва свідчать про те, що в Харкові відбувалися значні художні події, які відіграли значну роль у духовному житті міста, забезпечили йому статус культурного центру України.

У 1919 р. у Харкові було створено перший постійний український театр «Перший Радянський театр ім. Шевченка».

20-ті - поч. 30-х рр. ХХ ст. – час злету театрального мистецтва міста, бо саме тут творив славетний режисер Лесь Степанович Курбас (25 лютого 1887, Самбір – 1937, Соловки). У 1926 р. він перевіз до столичного Харкова театр «Березиль», який заснував у Києві в 1922 р. Лесь Курбас і «березильці» знайшли свого драматурга, п'єси якого були співзвучні їхнім естетичним засадам. Таким драматургом став Микола Гурович Куліш. Першою його п'єсою, що побачила світло рампи на сцені «Березолі», стала «Комуна у степах» (Київ). Творча співпраця тривала і в Харкові. У 1926 р. результатом його творчої співпраці із драматургом М.Кулішем стали дві п'єси – «Мина Мазало» та «Народний Малахій».

У березні – квітні 1927 р. у Харкові відбувся загальноукраїнський театральний диспут, в якому активну участь брав і Лесь Курбас. Полеміка між франківцями Києва Гната Юрія, як минулого і «Березоля», як майбутнього, окрило Курбаса в творчих пошуках. Проте вже другий загальноукраїнський театральний диспут у червні 1929 р. засудив творчість режисера. 5 жовтня 1933 р. Л. Курбаса було звільнено за начебто провал п'єси «Маклен Граса» М. Куліша (головну роль виконала Наталя Ужвій). Багато чого з творчих пошуків Курбаса не розумілося широкими масами глядачів.

Однак, незважаючи на несприятливу для творчості атмосферу нерозуміння, недоброзичливості, Лесь Курбас не занепадав духом, він до останньої можливості вів боротьбу з поширеними у той час тенденціями спрощенства, вульгаризації мистецтва. Можливо, саме тому, що режисер не відступив, не поступився своїми переконаннями, його було наклепницьки обмовлено, звільнено з посади керівника «Березолі» і заарештовано у Москві, де він кілька місяців працював у єврейському театрі на Малій Бронній. Його було вислано на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу на Медвежу Гору, потім відправлено на Соловки.

У 1937 р. після повторного суду Леся Курбаса разом зі значною кількістю представників саме української інтелігенції було розстріляно на ознаменування 20-ї річниці більшовицького перевороту.

7.3. Музичне мистецтво

Найперші відомості про музичне життя Харкова припадають на початок XVIII ст. Вже тоді Харків мав насичене культурне життя. Музика звучала в будинках поміщиків, на вулицях, торгових ярмарках, де місцеві актори давали вистави та концерти. *У місті великої популярності набули цехові музиканти. Перші документи про існування музичного цеху в Харкові датовані 1780 р. Цікавий той факт, що поява цього цеху сприяла виникненню подібних колективів у повітах Слобожанщини, чого не було в інших губерніях.*

Цехи були не тільки суто ремісничими організаціями, бо в них поєднувалися майстри, які виготовляли музичні інструменти, виконавці на різних інструментах, що також співали народні пісні, а іноді складали й свої твори. Музиканти отримували музичну освіту в додаткових класах при Харківському колегіумі, відкритих у 1768 р. для вихідців із дворян, купців та різночинців. Учні додаткових класів виступали на урочистих зборах, приватних вечірках: співали канти, грали в оркестрі. У цих класах викладали відомі музиканти: Г. Сковорода, М. Концевич, А. Ведель, Я. Ціх.

На початку XIX ст. активізувалося культурне життя Харкова, що пов'язане перш за все з відкриттям університету (1805 р.), в якому працювали неординарні особи, серед яких слід назвати Івана Миколайовича Вітовського. Саме він в 1806 р. відкрив у Харкові нотодрукарню, а згодом першу музичну крамницю, організував фортепіанну фабрику. За його ініціативою в Харкові регулярно відбувалися симфонічні концерти. Значною подією в житті міста було виконання в 1808-1809 рр. під керуванням І. Вітовського двох ораторій Й. Гайдна – «Пори року» і «Створення світу». Цей музикант був знайомий з класиком російської музики М. Глінкою, який у 1838 р. перебував у Харкові.

У 1841 р. у місті була здійснена постановка першого акту опери «Життя за царя» М. Глінки. Студентські хори університету пропагували кращі зразки української народної музики. У 1810-1820-х рр. у Харкові було відкрито 14 навчальних закладів, у 10 з яких викладалася музика.

Розвиток музичного мистецтва на Харківщині у другій половині XIX ст. пов'язаний з ім'ям видатного музичного та громадського діяча, диригента Іллі Ілліча Слатіна, який у 1871 р. очолив Харківське відділення Російського музичного товариства. За ініціативою І. Слатіна учнівський симфонічний оркестр щорічно давав 10 симфонічних концертів. У другій половині XIX ст. та на початку XX ст. у Харкові гастролювали диригенти та композитори П. Чайковський, О. Глазунов, піаністи і композитори А. Рубінштейн.

Харків відвідували й співаки Ф. Шаляпін, М. Баттистині, Тітта Руффо та ін. У 1925 р. оперою М. Мусоргського «Сорочинський ярмарок» було відкрито український театр опери та балету ім. М. Лисенка на базі російської державної опери. Оперні вистави ставилися в Харкові ще наприкінці XVIII ст. та на початку XIX ст., а у 1874 р. був збудований спеціальний театральний будинок, на сцені якого виступали різні оперні трупи. У **1928 р.** була відкрита філармонія, а у **1929 р.** – театр музичної комедії. Театр опери та балету ім. М. Лисенка, театр музичної комедії та обласна філармонія вели значну музичну та просвітницьку діяльність драматичному інституті.

Саме у Харкові вперше були поставлені опери М. І. Лисенка «Різдвяна ніч» (1883) та «Утоплена» 1885).

Картина музичного життя на Харківщині була б неповною, якщо не висвітлити питання виконавської культури – співів та гри на інструментах. ***Серед невтомних будівників української культури слід згадати Гната Мартиновича Хоткевича (1877-1938).*** Він залишив помітний слід в белетристиці, драматургії, етнографії, літературо- і музикознавстві, історії та перекладі творів. Окрім того, він був актором, режисером, педагогом, співаком-бандуристом, реконструктором бандури – не було, власне кажучи, галузі гуманітарних знань, де б він не працював. Гру і спів Г. Хоткевича високо цінили М. Лисенко, С. Людкевич, І. Франко, Леся Українка. Ще в молоді роки, навчившись самотужки грати на бандурі, він подався у хор Лисенка, який гастролював тоді на Україні. Майже рік мандрував з ним Гнат Хоткевич, досконало оволодівши за цей час мистецтвом співака-бандуриста.

На XII Археологічному з'їзді, що відбувся у 1902 р. в Харкові, Г. Хоткевич організував виступ зібраних ним з різних мсць України лірників і кобзарів. Його доповідь про кобзарів і кобзарство, виконання кобзарями дум та історичних пісень справили на учасників з'їзду незвичайне враження.

У 1926 р. Г. Хоткевич уже організував і вів клас бандури в Харківському музично-драматичному театрі. У цей час він написав наукові праці про українську музику, театр, кобзарське мистецтво, ґрунтовне дослідження «Музичні інструменти українського народу» (1930), випустив першу частину «Підручника гри на бандурі» (1930) – першого українського самовчителя, яким і досі користуються музиканти. ***Розквіт кобзарського мистецтва закінчився після горезвісного з'їзду кобзарів у 1932 р. у Москві, коли 240 кращих бандуристів України були відправлені до Сибіру. Кобзарське мистецтво на Україні, зокрема у Харкові, швидко почало зникати. Бандуру в загальноосвітній школі було замінено на баян та фортепіано.***

Протягом багатьох років у Харкові плідно працювали майстри співацького мистецтва. Слобожанщина може пишатися тим, що на її землі (у Харкові) народився та працював **Ю. С. Кіпоренко-Даманський**. Маючи від природи красивий і сильний голос, прекрасну вокальну школу, він за своє творче життя проспівав на оперній сцені майже весь репертуар драматичного тенора. На весь світ він уславив рідну землю, його порівнювали з найбільш відомими співаками того часу, навіть з Карузо.

На сцені Харківської опери співали такі видатні артисти: М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, І. Козловський, М. Рейзен, М. Гришко, С. Червонюк, М. Манойло, Н. Суржина. Серед улюблених співаків, які стали народними не тільки за званням, а завдяки своїй незвичайній популярності, слід згадати **Клавдію Іванівну Шульженко (1906-1984)**, яка починала свій творчий шлях у нашому місті. У 1923 р. вона стала артисткою Харківського драматичного театру. Серед відомих композиторів, слід назвати **Ісаака Дунаєвського (1900-1955)**, який казав про Харків так:

«...це місто мого дитинства, моєї юності, мого навчання, перших творчих робіт. Харків – це місто, в якому формувалися мої почуття, смаки, свідомість...Ось чому мені близький і дорогий Харків».

Висновок: у своєму розвитку мистецтво Харківщини ввібрало основні риси українського мистецтва, його становлення та напрямки. Так склалася історична ситуація, що слобожани не завжди мали змогу достатньо виразити, твердо закріпити в матеріальному світі те, що існувало в їхній свідомості, сфері їхньої душі. Тому, якщо залишились матеріальні пам'ятки їх матеріального та духовного досвіду, то вони були квінтесенцією всіх їх заповітних спрямувань і прагнень як народу, що має своє неповторне місце на землі.

Запитання та завдання для самоконтролю

- 1. Пояснити, чому саме ікони стали першими витворами малярського мистецтва на Слобожанщині.**
- 2. Визначити головні мотиви творчості слобожанських художників XIX ст.**
- 3. Чому така трагічна доля спіткала слобожанських бандуристів у 30 – ті рр. XX ст.?**
- 4. Проаналізувати творчість видатних співаків та композиторів Слобожанщини XX ст.**

Рекомендована література

- ✓ Рідний край: Навчальний посібник з народознавства / За заг. ред. І. Ф. Прокопенка. – Х.: ХДПУ, 1999. – 526 с.
- ✓ Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. – Х.: Атос, 2008. – 588 с.
- ✓ Кононова О. В. Музична культура Харкова кінця XVIII початку XX ст. – Х.: Основа, 2004. – 175 с.
- ✓ Мистецька скарбниця Харкова. – Х.: «Астрон+», 2004. – 255 с.
- ✓ Парамонов А. Ф., Титарь В. П. Матеріали к истории Харьковского театра. – Х.: ХЧМГУ, Райдер, 2007. – 280 с.
- ✓ Попович М. Нарис історії української культури. – К.: АртЕк, 2001. – 727 с.
- ✓ Титар О. В. Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності. – Х.: Райдер, 2006. – 240 с.
- ✓ Харківський художній музей. 200 років колекції/ Авт.-упоряд.: В. Мизгіна, Т. Прокатова та ін. – Х.: Фоліо, 2005. – 167 с.
- ✓ Художники Харкова. Довідник / Ред. кол.: М. М. Безхутрий, В. В. Сизиков та ін. – Х.: Прапор, 1967. – 176 с.

ЛЕКЦІЯ 8

ОСВІТА

НА СЛОБОЖАНЩИНІ

8.1. Освіта слобожан у другій половині XVII – XVIII століттях.

8.2. Відкриття Харківського університету.

8.3. Розвиток освіти в Харківській губернії у XIX столітті.

8.4. Освіта на Слобожанщині в часи Української революції.

8.1. Освіта слобожан у другій половині XVII-XVIII століттях

Перш за все необхідно побіжно зупинитися на передумовах розвитку освіти на Слобожанщині у другій половині XVII ст., тобто з часу, коли перші переселенці прибули на Дике Поле. Визначну роль у цьому процесі відіграли переселенці з Правобережної та Наддніпрянської України, які принесли з собою багаті культурні та просвітницькі традиції. У цей час на Харківщині були створені школи, ініціаторами яких було населення краю, яке хотіло навчати своїх дітей. *Школи в цей час засновувалися при церквах, при цьому парафіяни самі платили гроші директорів, тобто дякові. Тому ці заклади отримали назву церковно-парафіяльних, а ще їх називали «дяківки».*

У XVIII ст. таких навчальних закладів на Харківщині було досить багато. Так з перепису слобідських полків 1732 р. відомо, що в чотирьох полках Слобідської України функціонувало 124 школи.

Церковні школи були трикласними. Посада дяка при церкві була поєднана із посадою шкільного вчителя. У цих школах, як правило, навчалися діти козаків, заможних селян, міщан і духовенства. І хоча народні школи давали лише елементарні знання (але в той період і це мало велике позитивне значення), слобожани ставилися до них з повагою. У них все було рідним: і помешкання, і зв'язок з церквою, братствами і учитель-дяк, який був сам із народу й жив його життям, і мова (навчання велося українською мовою), і шкільні звичаї.

У документах XVIII ст. збереглися згадки про діяльність церковно-парафіяльних шкіл на Харківщині.

«..Школа містилася біля церкви й поділялася на дві хати: в одній жив дяк з сімейством у другій поміщалося школа з довгими столами, за якими сиділи три класи школярів: у першому – ті, що вчили буквар, у другому – де учили часослов і у третьому – де вивчали Псалтирі; у другому і третьому учили й письму. Школярами були й малі діти, й дорослі. Писали або крейдою на чорних дощечках, або чорнилами на папері... Шумливо було в школі, бо кожний із 30-40 школярів у весь голос читав або співав своє. Батьки платили дякові за науку і натурою, і грішми. Як хто кінчав школу, то повинен був принести горщик

здобної каші, покритий хусткою. Дяк брав собі хустку, кашу поїдали школярі, а горицук розбивали надворі у дрібні черепки. Батько такого школяра пригощав дяка. Із школярів складався хор, регентом котрого був дяк. Школярі помогали дякові дзвонити на дзвониці. Літом дяк одпускав їх купатися у річці, ловити рибу, збирати у лісі та приносити йому горіхи, груші, калину. На празники він виучував їх віршів. Окрім того, траплялося, що й сікли учнів, особливо по суботах, бо різка панувала усюди думали, що вона може справити дитину» .

Певну роль у поширенні грамоти й початкової освіти на Харківщині відіграли мандрівні дяки – учителям, які переходили з місця на місце і в селах навчали дітей. Більшість із них були вихованцями різних українських шкіл і «мандрували» вони здебільшого під час канікул у пошуках заробітку. З другої половини XVIII ст. кількість народних шкіл поступово зменшується. Це явище можна пояснити процесом закріпачення козацтва та селян. Треба зазначити, що кріпацтво стало найкрутішим переломом в економічному і соціальному житті українців другої половини XVIII ст.

Церковні школи, а також мандрівні дяки, хоч і давали лише початкову освіту, відіграли у XVII-XVIII ст. на Харківщині велику просвітницьку роль.

Відтак потреба у відкритті навчального закладу на Слобожанщині була цілком логічною та закономірною. Тому й перенесення у 1726 р. духовної школи з Білгорода до Харкова стало поштовхом до розвитку освіти на Слобожанщині. Колегіум був відкритий у 1722 р. у Белгороді завдяки білгородському єпископу **Єпіфанію Тихорському**, вихованцеві Києво-Могилянської академії. Проте, як зазначили дослідники, за чотири роки існування колегіуму в цьому місті він не відчув навіть чогось схожого на ту підтримку, яку потім отримав від населення Харківщини.

У 1726 р. духовна школа почала діяти у Харкові у будинку, який Є. Тихорський придбав для неї за свої кошти у харківського полковника Л. Шидловського. Школа була з'єднана з приходською кам'яною Покровською церквою, і увесь комплекс за наказом Синоду 1729 р. дістав назву **Училищного Покровського монастиря**. Одразу ж по переїзді школи до Харкова почали складатися її володіння. Найбільш значні благодійні внески зробили генерал-фельдмаршар князь М. М. Голіцин та Є. Тихорський. М. М. Голіцин купив села Пісочки, Замоський Кут та інші з хуторами та угіддями і передав на утримання вчителів та учнів. Володіння були розташовані в також у Валківському, Зміївському, Ізюмському, Грайворонському повітах. *Таких великих пожертвувань не знала при заснуванні жодна з духовних шкіл Російської імперії.*

Після перенесення школи до Харкова вона отримала статус всестанового навчального закладу, у якому, крім дітей духівництва (хоч вони й склали більшість), могли одержувати освіту діти інших станів: дворянства, козацтва,

міщан, купців, іноді селянства. **У цьому виявилися демократичні традиції українського суспільства.** Саме ця обставина стає причиною активної підтримки школи різними категоріями населення, які вважали її «своїм» навчальним закладом. Крім того, після перенесення школи до Харкова з'явився вищий богословський клас. Таким чином склався повний курс наук – 8 класів: богослів'я філософії, риторики, поетики, синтаксису і граматики, інфіми, фари, слов'янського. Такий тип навчального закладу прийшов в Україну із Західної Європи, насамперед із Польщі, де в ієзуїтських колегіумах існував відповідний поділ на вищі (богослів'я та філософія) та нижчі (риторика та інші) класи.

«Всестановність була однією з особливостей колегіуму, запозичена ним у Києво-Могилянської академії. Ця риса, притаманна колегіуму довгий час, була найхарактернішою з його гуманістичних традицій, і саме цим він досяг популярності й поваги у регіоні».

Л. Ю. ПОСОХОВА, дослідниця історії Харківського колегіуму

В Україні Харківська школа стала другою після Києво-Могилянської академії, школою, яка мала повний курс наук, хоч на всій території Російської Імперії до цього моменту було лише 60 осіб духовного звання з богословською освітою.

Назву ж «колегіум» училище отримало Жалуваною грамотою, яку виклопотав у Є. Тихорський цариці Анни в 1731 р.

Ця грамота захищала колегіум від різних утисків,

закріплювала всестановий характер навчання студентів,

давала можливість викладати повний курс наук.

Як єпархіальне училище колегіум цілком залежав від єпископа, перебуваючи під його заступництвом та наглядом. Від нього надходили всі розпорядження з навчально-адміністративної та економічної діяльності, призначення та звільнення вчителів. Головним управителем колегіуму був ректор, який одержав незабаром сан архимандрита. *Найбільш видатними ректорами були: Платон Малиновський, Митрофан Слотвинський, Андрій*

Прокопович, Лаврентій Кордет, Варлаам Миславський, із префектів – Михайло Шванський, Кирило Флоринський та інші.

Випускник колегіуму Ф. П. Луб'яновський, член Сенату писав так: *«Гарна школа була Харківський колегіум. У мої часи на чолі її стояв префект Шванський, однаково поважний і по життю, і по науці. Особливо щастило йому у виборі учителів. Його учителі учителі уміли розвинути у молодих людях здоровий розум і вселити в них невсипущу любов до науки. З таких учителів і після школи багато чого навчишся».*

Потяг слобожан до знань, як відзначали історики, був завжди великим. Тому й чисельність учнів у колегіумі була високою, а географія їх прибуття досить різноманітною. Наприклад, на час відкриття колегіуму його засновник Є. Тихорський повідомив Святійший Синод про навчання «в школі до 300 і більше дітей». У жовтні 1727 р. він у звіті вказав уже 422 учні. За даними Л. Ю. Посохової, кількість учнів у Харкові в 1737 р. була значно вищою за рівень Московської академії (429) Київської (444) і склала 522 учні.

До колегіуму приймалися учні, яким виповнилося 10 років. Для дітей духівництва закінчення цієї школи було обов'язковим. Уряд прийняв постанови, згідно з якими церковні посади мали право займати тільки після одержання освіти. Втрата церковного місця приводила до зарахування в податний стан, тому колегіум не мав нестатку в учнях. Духовне відомство стежило за тим, щоб діти духівництва закінчували повний курс, діти інших станів, як правило, зупинялись перед богослів'ям виходили на різні державні та громадські служби з рекомендаційними атестатами. Для дітей вищих станів колегіум був першим ступенем освіти, а університет – другим.

Життя колегіуму було улаштовано за прикладом монастиря. Учні знаходилися під постійним наглядом і підлягали суворій дисципліні, яка в ті часи вважалась важливим виховним фактором. Про повсякденне життя бурсаків, розповідають у спогадах його колишні випускники. Яскраву картину нужденної повсякденності учнів змалював Яків Толмачов, професор петербурзького університету:

На кількість студентів колегіумів впливали і їх втечі, які у Харківському колегіуму розглядалися як надзвичайні події. На кінець XVIII ст. це явище припинилося, оскільки учні та їх батьки розуміли, що без освіти утруднюється життєвий шлях та й тікати вже було нікуди. Цікаво, що серед втікачів Харківського колегіуму, було «найпаче великоросійських

«В 4-х кімнатах біля стін були лавки, на яких спали учні старших класів, а учні нижчих класів спали на підлозі. Хворі лежали на лавках поміж здоровими ...Побут бурсаків був дуже нелегкий і сутужний. Вони строго мусили вставати дуже рано і кожного дня о 6 год. йти на лекцію грецької мови. Віддаль між бурсою і колегіумом була біля версти. Бруку і хідників за тих часів ніде в Харкові не було. Взимку учням дозволялося ходити до класу грецької мови по шляху покритому іноді глибоким снігом».

Для того, щоб трохи покращити своє становище бурсаки були змушені собі добувати прожиток всіма засобами. Харківські бурсаки часто після закінчення лекцій ходили жебракувати. З горщиками та мішечками вони розходилися по всьому місту, випрошуючи у міщан милостиню.

Серед вчителів колегіуму були такі видатні діячі, як поет і філософ Г. Сковорода, художник, дійсний член Петербурзької Академії мистецтв І. Саблуков, автор підручників з фізики та хімії, пізніше професор Московського університету І. Двигубський, український композитор, диригент, співак А. Ведель та ін.

У 40-і рр. XVIII ст. у документах Харківського колегіуму серед викладачів згадуються малороси, поляки, литовці, греки. У списках вчителів «додаткових класів», у яких в більшому обсязі викладалися математика, іноземні мови, а згодом – живопис та архітектура, згадуються викладачі де Кастелія, І. Паулі, А. Фонвікарті, прізвища яких свідчать про італійське, німецьке та французьке походження.

Одночасно із виникненням колегіуму в ньому з'явилася перша у Харкові бібліотека. У 1732 р Харківському колегіуму було передано 609 книг покійного митрополита Стефана Яворського, письменника і книголюба. В 1788 р. фонд бібліотеки складав 2500 книг на різних мовах, в наслідок чого студенти мали змогу ознайомитися з книгами на європейських та східних мовах, давньоруськими літописами, середньовічних авторів. У бібліотеці колегіуму було багато творів античних авторів – Овідія, Плінія, Сенеки, Плутарха, Гомера, Езопа, Цицерона, Геосіда та інших.

У 1736 р. до програми колегіуму було введено математику та геометрію, французьку та німецьку мови, історію та географію. Для викладання мов було запрошено вчителів із-за кордону, а також виписані необхідні книги та математичні прилади. Викладання цих курсів – особливість харківської школи порівняно з іншими, в яких іноземні мови увійшли до програм тільки в кінці XVIII ст., а математика та геометрія як навчальні дисципліни з 1808 р.

Новий етап історії Харківського колегіуму почався у 1768 р., тобто з появою так званих «додаткових класів», призначених для дворянських дітей. У них посилилось викладання математики, мов, додалась інженерна та

артилерійська справа, пізніше – живопис та архітектура, вокал та інструментальна музика. «Додаткові класи» існували до 1789 р., коли їх приєднали до відкритого Головного Народного училища, але всі ці предмети залишилися також і в програмі колегіуму. В 1795 р. до програми включили ще фізику та історію.

Слід відзначити, що вихованцями Харківського колегіуму були діячі в різних сферах: науки, мистецтва, освіти; деякі займали високі церковні і світські посади. Так, першим у Росії доктором медицини та хірургії, професором, став **Григорій Іванович Базилевич**, один з засновників Петербурзької медико-хірургічної академії.

На початку XIX ст. Харківський колегіум було перетворено у винятково станову школу, був віднесений до третє розрядних семінарій, хоча й до 1846 р. зберігав назву «Колегіуму».

Помітний слід у медицині залишили також випускники колегіуму, професора Є. Мухін та І. Венсович. Є. Мухін, став активним пропагандистом і організатором вакцинації. Навчався в колегіумі видатний майстер перекладу поет, громадський та театральний діяч М. Гнедич.

Таким чином, протягом XVIII – першої половини XIX ст. Харківський колегіум став потужним регіональним навчальним центром, який, ґрунтуючись на прогресивних педагогічних ідеях європейських просвітників, дозволив різним станам українського суспільства дати ґрунтовну конкурентоздатну освіту.

8. 2. Відкриття Харківського університету

Надзвичайно важливе значення для перетворення Харкова на важливий центр просвітництва і науки мало заснування у ньому вищих навчальних закладів, а особливо університету. **Свою появу університет зобов'язаний Василю Назаровичу Каразіну, просвітителю і реформатору, провінційному дворянину із Богодухівщини.**

В. Н. Каразіна було залучено до підготовки реформи освіти в Російській імперії. Він брав участь у роботі створеної для цього училищної комісії, у розробці проекту статуту Московського університету та Петербурзької Академії наук і був добре обізнаний із планами подальшого розвитку університетської системи в державі, а також проектами уряду щодо політичної та культурної експансії імперії. Тому він і вирішив скористатися своїм становищем для відкриття університету в Харкові – столиці милої його серцю Слобожанщини. Він урахував при цьому унікальне географічне становище міста, зокрема його потенційну роль у процесі культурної уніфікації колишніх козацьких окраїн і новоприєднаних до Росії регіонів.

Харків мав стати культурним центром нового регіону, що під іменем «Південної Росії» об'єднав би навколо себе сусідні території Росії, а також Лівобережної та Південної України, «Південна Росія» у сприйнятті В. Каразіна таким чином немовби розчиняла в новому імперському адміністративному та культурному просторі залишки української регіональної особливості Слобожанщини – України та Гетьманщини, наближаючи їх у культурному вимірі до Росії.

Перша документальна згадка про ідею відкриття університету в Харкові міститься в приватному листі В. Н. Каразіна харківському священику, місцевому діячу освіти В. Фотієву від 2 травня 1802 р.

У ньому, зокрема, говорилося: *«Был удостоен вскоре по возвращении своем в Петербург беседы доброго государя, осмелился я сказать ему идею о заведении в Харькове университета, который был бы образован лучше Московского и достоин бы называться средоточием просвещения полуденной России. Идея моя принята с благоволением и я принялся было уже за начертание плана к нему». І далі: «Сия мысль заняла всю мою душу и я ожидаю только согласия общества дворян, чтоб действовать».*

Захоплений ідеєю заснування університету в Харкові, В. Н. Каразін спочатку переконав імператора в тому, що місцеве суспільство висловлює бажання пожертвувати значну грошову суму на майбутній університет, а потім натякнув своїм землякам, що Олександр I обрав Харків на роль одного з майбутніх університетських центрів.

Проект відкриття університету в Харкові розглядався слобожанами крізь призму взаємовигідних, договірних відносин з імперським урядом. Саме тому в проекті Харківського університету, розробленому В. Н. Каразіним, головна роль у керівництві майбутнім навчальним закладом відводилася місцевому дворянству, на догоду якому передбачалося до того ж запровадити військове навчання та зберегти становий принцип набору та підготовки студентів.

Першим офіційним документом відповідного рівня, у якому заявлялося про намір уряду створити новий університет у Харкові, можна вважати *«Попередні правила народної освіти»*, прийняті 24 січня 1803 р. Наступними юридичними документами про заснування Харківського університету слід вважати *Затверджувальну грамоту та Статут*, підписані 5 листопада 1804 р. *«Попередні правила...»* визначали, загальну професійну та територіальну структуру освіти, яка мала складатися з навчальних закладів чотирьох рівнів: спочатку йшли приходські училища, далі повітові училища, над ними гімназії в губернських містах і як вершина піраміди – університети в ролі головних

наукових і навчальних осередків учбових округів.

Упродовж 1803-1804 рр. В.Н.Каразін устиг зробити:

розробив церемоніал офіційного відкриття Харківського університету
придбав книжки для бібліотеки
закупив обладнання для друкарні, фізичного кабінету та хімічної лабораторії
законтрактував 32 іноземних ремісників, які, приїхавши до Харкова з родинами, дали початок новій вулиці міста – Німецькій (нині Пушкінська)
розпочаткував значне листування із закордонними професорами, запрошуючи їх на викладацьку діяльність
засипав новими проханнями царя, міністра внутрішніх справ В. Кочубея, міністерських чиновників з приводу відкриття університету

Проте, у червні 1804 р., звинувачений у перевищенні повноважень і перевитратах коштів, В. Каразін іменним царським повелінням був відсторонений від університетських справ з офіційною доганою.

Офіційно Харківський університет розпочав свою діяльність лише 17 січня 1805 р. З того часу ця дата стала вважатися офіційним університетським святом, яке відзначалося, з деякими перервами, упродовж уже понад двохсот років.

Церемонія відкриття університету була приурочена до чергових загальних зборів слобідського дворянства, яка тривала впродовж трьох днів й включала публічні промови, молебні, святкові процесії, народні гуляння та феєрверк.

Відкриття університету в Харкові одразу вплинуло на зовнішній вигляд міста. У ньому почали з'являтися нові будинки, що належали професорам і чиновникам, службовцям і ремісникам, а також навчальні та допоміжні корпуси. Бульвар, влаштований на Університетській гірці, став першим бульваром у Харкові, що приваблював масу публіки. Гордістю Харківського університету й міста Харкова став і ботанічний сад, що виник завдяки

ініціативі попечителя Харківського навчального округу Северина Потоцького. Власне, слід говорити про два започаткованих ним сади – університетський та міський (нині сад імені Т. Шевченка в центрі міста). Останній створювався іноземними фахівцями на гроші, пожертвовані університету місцевою громадськістю для відпочинку та гулянь місцевої публіки. Саджанці для міського саду привозилися із Криму, Білої Церкви (маєтку графині Браницької).

Першим ректором університету був призначений професор словесності Іван Степанович Ризький. Серед перших студентів було всього 57 чоловік. Проте з кожним роком число студентів збільшувалося, а університет поступово перетворився на центр освіти краю. **Дещо згодом Харків став центром Харківського навчального округу, до якого входили дев'ять губерній: Слобідсько-Українська, Полтавська, Катеринославська, Миколаївська, Таврійська, Орловська, Курська, Воронізька, дві області Війська Донського і Війська Чорноморського. З 1818 р. університетові підпорядковувалися навчальні заклади Київської, а з 1825 р. – Астраханської губерній, Кавказької області, Грузії і Бесарабії.**

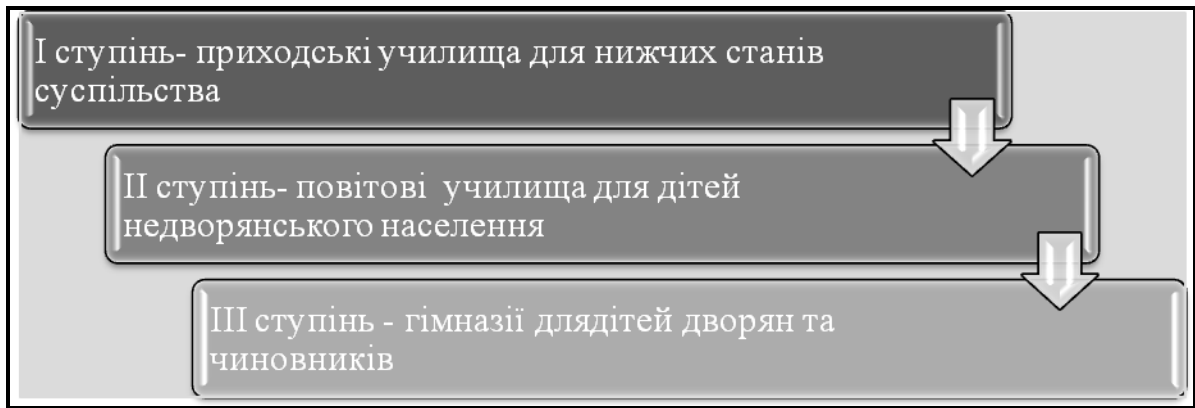
Серед всесвітньовідомих науковців, які у XIX ст. працювали в університеті:

математики М.В.Остроградський та Т.Ф.Осиповський,
географ Є.П.Ковалевський,
письменник П.П.Гулак-Артемівський,
філологи І.І.Срезневський, О.О.Потебня,
хімік М.М.Бекетов,
фізіолог В.Я.Данилевський, історики Д.І.Багалій, М.С.Дринов, В.П.Бузескул,
літературознавець Д.М.Овсяников-Кулмковський,
етнограф М.Ф.Сумцов

Відкриття Харківського університету дало поштовх до розвитку освіти на Слобожанщині та перетворення Харкова на центр освіти краю, для якого він ставав головним осередком наукового та культурного життя.

8.3. Розвиток середньої освіти в Харківській губернії у XIX столітті

Протягом XIX ст. на Харківщині йшов процес відкриття різноманітних навчальних закладів, які відбавили запити тогочасного суспільства. Розвитку початкової та середньої освіти краю сприяло створення єдиної системи освіти від початкової школи до університету. З 1828 р., коли було прийнято новий статут про початкову та середню освіту, на Харківщині сформувалася тріступенева система середньої освіти, відокремивши одна від одної учнів за становою ознакою:

Існують дані, які свідчать про велику зацікавленість юнацтва набутти освіти. На той час у місті функціонувало 12 навчальних закладів, з яких: 5 державних та 7 приватних. До державних належали: університет, інститут шляхетних дівчат, губернська гімназія, повітове училище і духовний колегіум.

До середніх чоловічих шкіл у Харкові в XIX ст. належали гімназії, Харківський колегіум, реальне та комерційне училища. У гімназії навчались діти дворян та чиновників. До програми навчання були включені: латинська, французька та німецька мови, географія, історія, математика, фізика, малювання та ін. У гімназії учні одержували відомості, які були їм необхідні для слухання університетських лекцій, а також щодо етикету вихованої людини. Оскільки Харківська губернська гімназія була перевантажена учнями, у 1841-1842

На кінець першої чверті XIX ст. в університеті навчалось 300 студентів, в інституті шляхетних дівчат – 100, в гімназії – 631, у повітовому училищі – 410, у двох чоловічих пансіонах – 220, а у трьох жіночих – 180. Усіх учнів було 2130 чоловік на 15000 населення, тобто 14%, що становить дійсно високий показник. Крім того, існували ще сирітські відділення для навчання солдатських дітей. На долю двох вищих навчальних закладів приходилось 804 чоловіки, середніх шкіл – 2525 чоловік, нижчих учбових закладів - 2712 чоловік. Жінки склали: 0% – у вищих школах, 47% – у середніх і 36% – у нижчих.

рр. було створено другу гімназію. У кінці 1876 р. при ній було відкрито спілку; головною метою якої стала турбота про малозабезпечених учнів: внесок плати за навчання та видання їм підручників, надання одягу, їжі, житла.

Ще одним джерелом знань харків'ян стали реальні училища. У 1882 р. Олександром II був затверджений статут реальних училищ, який поклав кінець існуванню реальних гімназій, призначених давати юнакам, що навчалися, загальну освіту, пристосовувати їх до практичних потреб і до набуття технічних знань. Училище складалося із 6 класів. До 5 та 6 класів приєднувались комерційні відділення, до яких зараховувались учні, що мали труднощі у вивченні математичних наук. У них готували бухгалтерів, конторських працівників і взагалі службовців з торговельної справи. ***У 70 – 80 рр. XIX ст. у повітових містах і селищах Харківської губернії (Білопіль, Краснокутськ, Вовчанськ, Валки, Зміїв, Куп'янськ, Старобільськ) були відкриті Олександрівські ремісничі училища.*** У 90-ті рр. XIX ст. були засновані Куп'янське, Валківське та Вовчанське сільські училища. У цих закладах вивчалися загальноосвітні предмети в обсязі 2-класної школи, прикладна механіка, сільгоспмашини, креслення і малювання, рахівництво, підковування коней та ін.

Окремо слід виділити жіночі навчальні заклади, початок яким заклав створений у 1812 р. Харківський інститут шляхетних дівчат для дочок найбіднішого дворянства губернії. Одним із засновників закладу виступив Г. Квітка-Основ'яненко. Головна мета інститутського виховання – дати дівчатам освіти, навчити приготувати їжу, рукоділля, завдяки яким вони після випуску змогли б забезпечити собі існування навчанням дітей або працею. Протягом трьох років навчання 45 пансіонерок і 20 вихованок займалися науками, мистецтвом, рукоділлям, вивчали різні види шиття та ін. У 1820 р. завдяки приватній ініціативі створено жіночу школу для дочок дворян і купців, крім того у місті існували й приватні пансіони.

В. П. Карпов, представник однієї з найвідоміших купецьких родин Харкова XIX ст., у своїх спогадах про пансіони благородних дівчиць міста писав так:

«Пансіон мадам Ларенс і пансіон Метленкамф – це два найкращих приватних пансіона. Безперечно, що кращим жіночим училищем того часу був інститут благородних дівчиць. За наявності монастирського режиму, у ньому виконувалася навчальна програма, яка перебувала під безпосереднім наглядом інспектора з навчальної частини. Дівчата-випускниці виходили зі знанням історії літератури, історії загальної та російської, закону божого і французької мови. При цьому більшість з них прекрасно грали на роялі...»

У 1860 р. було затверджено «Положення про жіночі училища». Приймали до училища дівчат усіх станів. У 1870 р. жіночі училища перетворені

у гімназії. Курс повної гімназії збільшився на один рік, тобто 7 років. Обов'язкові предмети поповнились відомостями щодо ведення домашнього господарювання та гігієни. Для тих дівчаток, які закінчили курс жіночої гімназії і бажали одержати право на звання домашніх наставниць і вчителів, було організовано 8 (спеціальний) клас.

Жіночим навчальним закладом у Харкові було училище для дівчаток священників. Мета Єпархіального училища - укорінення у свідомості учнів православного вчення, християнської благопристойності, духу смиренності, любов до порядку, а також підготовка майбутніх дружин сільських священників. У 1866 р. при училищі було відкрито практичну школу для підготовки викладачок церковно-парафіяльних училищ. Програма викладання була доповнена курсом педагогіки.

У 1868 р. було відкрито харківську жіночу гімназію Д. Д. Оболенської. До початку 1870 р. в ній було шість звичайних і один підготовчий клас, в яких викладання проводилось за програмами, затвердженими Міністерством Народної освіти для жіночих гімназій. Основними засобами естетичного виховання були малювання, співи, музика. Для ознайомлення гімназисток із кращими творами російських та іноземних літераторів влаштовувались літературні вечори, виконувались музичні п'єси, повідомлялись про різні події в житті та діяльності письменників, пояснювались твори та підкреслювалось їх значення. Деякі вихованки старших класів читали свої твори. Крім того, учениці вивчали англійську мову, бухгалтерію, гігієну. *Слід зазначити, що жіночі гімназії діяли і в повітових містах Харківської губернії.*

У 50 – 60 рр. Російську імперію охопив могутній громадський рух на користь народної освіти. У першій половині XIX ст. у Харкові існувало дві чоловічі та одна жіночі недільні школи для дорослого населення. **Найбільшою популярністю у Харкові користувалася недільна школа Христини Дмитрівни Алчевської (1841-1920), видатної подвижниці освіти серед населення, знаного педагога, віце-президента Міжнародної ліги народної освіти.** У 1862 р. Х.Д.Алчевська нелегально відкрила безкоштовну жіночу недільну школу, в якій навчалось 50 учениць. Її переслідували, залякували, час від часу примушували припинити заняття.

22 березня 1870 р. Харківська жіноча недільна школа була відкрита офіційно. Удосконалюючи форми та методи навчання й застосовуючи їх на практиці, «учні-недільники» все гостріше відчували потребу в посібниках. І тут їм став у пригоді тритомний бібліографічний покажчик «Что читать народу»

У 1869 р. у Харкові було створено Товариство поширення грамотності серед народу, першим головою якого став видатний вчений М.М.Бекетов.

(1884-1906), 1150 статей якого належить Х. Д. Алчевській. Третій том покажчика містив «Издания для народа на украинском языке». За 43 роки існування школи освіти здобули 20 тис. жінок. За її зразком відкривалися недільні школи в інших містах Російської імперії.

Загалом розвиток середньої освіти на Слобожанщині у XIX ст. відбувався в руслі загальноімперської освітньої політики. У той же час зростання кількості навчальних закладів свідчив про потяг до знань населення краю, причому як в губернському місті, так і в повітах Харківщини.

8.4. Освіта на Слобожанщині в часи Української революції

У часи Української революції (1917-1921 рр.) на Харківщині активізується діяльність «Просвіти», яка почала активно впливати на зростання національної свідомості українства Слобожанщини, зростання рівня його освіченості. Активне утворення «Просвіт» на Харківщині, як у всій Україні, розпочалося навесні 1917 р., коли в губернії було утворено майже 100 «Просвіт», а на середину 1919 р. їх уже діяло 300, окремі з яких мали по декілька філій. Природо, що центром культурно-освітнього життя губернії був Харків. У ньому працював університет, 5 інститутів, велика губернська бібліотека та десятки інших культурних і освітніх закладів. **Навесні 1917 р. за ініціативи Д. Багалія (голова), І. Світличного (секретар), М. Сушицького, Д. Зеленіна та інших відомих діячів науки і культури краю було засновано товариство «Просвіта» ім. Г. Квітки-Основ'яненка.** Оскільки культурно-освітня сфера міста була, як на той час, досить розвинена, то «Просвіта» у своїй діяльності, на початковому етапі своєї роботи, поставила такі завдання:

	домагатися проведення українізації системи шкільної, професійної, вищої освіти та культурних закладів;
	відкривати нові українські культурно-освітні осередки;
	проводити роботу з ліквідації неписьменності серед дорослого населення.

Для вирішення поставлених завдань, насамперед, необхідно було підготувати нові педагогічні кадри та налагодити систему перепідготовки працюючих освітян, які б могли вести україномовне навчання. Реалізуюючи цю програму, «Просвіта» допомогла організувати, учительські курси при Харківському університеті. До роботи на них були залучені викладачі української філології О. Синявський, Л. Булаховський, П. Ковалевський,

розширювалася підготовка учителів-україністів і на історико-філологічному факультеті. Курси діяли на постійній основі. На них водночас навчалося понад 300 освітян Харкова, а також група учителів з губернії. Наприклад, одна вчителька, щоб потрапити на курси, а вона мешкала на віддаленому від залізниці хуторі, прийшла пішки до Харкова, подолавши при цьому 120 км.

За кошти «Просвіти» в місті було відкрито українську гімназію ім. Б.Грінченка, засновано декілька початкових шкіл. За клопотанням Ради товариства «Просвіти» восени 1917 р. у школах міста розпочалося уведення вивчення українознавчих дисциплін: української мови, літератури, історії, географії, культури України. Забезпечуючи їх вивчення необхідною літературою «Просвіта» закупила для друкування книжок значну кількість паперу і замовила їх видання у місцевій друкарні. Фінансово підтримувала «Просвіта» газету «Рідне слово». На її сторінках систематично друкувалися матеріали, спрямовані на підтримку української освіти нашого краю. Коштом товариства було також надруковано серію книжок і брошур з творами українських письменників. Видано близько 35 тисяч примірників плакатів та листівок і розіслано у просвітні осередки міста і губернії. У цих друкованих матеріалах пропагувалася необхідність підтримки та подальшого розвитку української школи.

Заходи «Просвіти», місцевих органів влади, різних громадських організацій щодо формування української школи у Харкові сприяли тому, що впродовж 1917-1919 рр. у місті відкрилося або перейшло на україномовне викладання 11 із 122 шкіл. З 23,5 тис. учнів в українських школах навчалося 3,2 тис., а навчання проводило 100 учителів-україністів.

«Просвіта», враховуючи рішення урядів УНР та Української Держави, надавала організаційну і практичну допомогу по створенню у місті системи дошкільного виховання. За 1917-1919 рр. таких дошкільних закладів у Харкові було відкрито близько 20 та декілька десятків кімнат дитини на заводах і фабриках. Для роботи у них готувалися педагоги дошкільного виховання. Дитсадки створювалися як українські, так і для дітей національних меншин. «Просвіта» брала участь у розбудові профосвіти в місті. Товариство допомагало відкривати у старших класах вищих початкових шкіл та гімназіях. За професією навчання у них було переважно зорієнтовано на надання первинних навиків підростаючому поколінню для роботи на підприємствах легкої або важкої промисловості. Поступово у професійні класи, а потім і у автомобільні профучилища вводилося україномовне викладання.

Для малограмотних або неписьменних «Просвіти» організовували курси ліквідації неписьменності, вечірні, недільні школи. Практикувалася і така

форма боротьби з неписьменністю як організація у бібліотеках, клубах, при «Просвітах» вечорів читання художньої літератури для неписьменних громадян.

Вагомим засобом підвищення загального рівня населення були бібліотеки. У Харкові у 1917 р. діяла губернська бібліотека. Її фонди нарахували понад 200 тис. найменувань різної літератури та періодичних видань. Для бібліотечної мережі закуповувалися книги на ринках, у букіністичних магазинах, серед яких було багато і старовинних та рідкісних видань. Фонди бібліотек поповнювалися також українською періодикою.

У Харкові великою популярністю користувалося кіно. «Просвіта» підтримала ініціативу створення у Харкові кіноакадемії. Допомогала «Просвіта» поширювати кіно у сільську місцевість губернії. З цією метою діяло кілька мандрівних кінотеатрів. *Вагоме місце у роботі «Просвіти» ім. Г. Квітки-Основ'яненка займала проблема розвитку українського образотворчого мистецтва та налагодження охорони й збереження пам'яток культури від нищення, пограбування і вивезення за рубіж.* Багато цінностей було вивезено до Росії під час українсько-більшовицької війни зимою 1917-1918 рр. У товаристві цим питанням займалися безпосередньо мистецькі та музейні комісії. У них працювали Д. Багалій, А. Покровський, В. Штефенко, О. Федоровський та інші відомі діячі науки та мистецтва.

За участю комісії, місцевих органів влади, зацікавлених організацій, відомого художника С. Васильківського влітку 1918 р. у Харкові було відкрито музей «Слобідської України» і зібрано до його фондів понад 600 полотен різних шкіл живопису Європи і Азії, у тому числі особисті роботи С.Васильківського та частина полотен його приватної колекції.

«Просвіта» організувала для працівників державних установ постійнодіючі україномовні курси. На них водночас навчалося близько 300 державних службовців, керівників профспілкових, кооперативних організацій, закладів культури Харкова та інших міст губернії.

Важливим напрямком розбудови освіти у ці роки було видання такої літератури, на сторінках якої широка громадськість могла прочитати правду про історію українського народу, були відображені здобутки культури, особливості природи та економіки рідного краю. **Цю складну й водночас патріотичну роботу взяв на себе Харківський кредитний союз кооператорів, який у 1918 р. заснував у місті видавництво «Союз».** Метою його створення було видання книг для «... підняття народної свідомості й були необхідними для Просвіт, народних бібліотек і кооперативів». Така

патріотична позиція була зумовлена співробітництвом із видавництвом громадських діячів та видатних вчених Харкова – О. Єфіменко, М. Сумцова, Г. Хоткевича, О. Синявського, Ф. Шміта із головою правління Союзу Д. Гасенком та членами правління В. Рубінським та П. Шніпко. Д. Багалій очолював спеціальну видавничу комісію, і який, як підмітив М. Сумцов, поставив українське видавництво на міцний ґрунт.

Восени 1918 р., коли в Україні розгорнулася дискусія про надання російській мові статусу другої державної мови, «Просвіта» Харкова виступила активним поборником відстоювання єдиної державної мови – української.

Протягом 1918 р. світ побачили надзвичайно важливі видання: «Історія Слобідської України» (Д. Багалій), «Короткий нарис української мови» (О. Синявський), «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка» (М. Сумцов), «Местные финансы» (О. Марков), колективний краєзнавчий посібник «Природа и население Харьковской губернии» (укладачі – професори М. Сумцов та В. Талієв, приват-доценти О. Федоровський та В. Барвінський, В. Аверін, І. Ємельянов). У передмові до краєзнавчого посібника «Природа и население Слобоской Украины» професор В. Талієв писав:

«Нині перед населенням України і зокрема Слобожанщини сходить зоря нового життя. Його творчій продуктивній діяльності відкривається широкий простір, не пов'язаний з насильницькими політичними путями. Але для його потрібно знати свій край, його минуле, його природу, його позитивні і негативні сторони. Стара російська історія була малосприятлива для «самодіяльності» й знайомства з власною вітчизною, яка перебувала у повній зневазі. Тепер такого не має бути».

У планах було видання літератури за тематичними напрямками. На жаль, денікінський режим, а згодом нове вторгнення більшовиків та встановлення радянської влади припинило діяльність патріотичного видавництва.

Поряд з харківською «Просвітою» активно діяли багато інших просвітніх організацій у містах, повітових центрах і селах губернії. За приклад можна взяти Богодухівський повіт. У ньому на 258 сіл діяло 36 «Просвіт», кожна з яких мала по декілька філій. Просвітницькою роботою в повіті було охоплено майже половина населених пунктів. Особливо плідно серед просвітніх організацій повіту працювала «Просвіта» села Прохорівки. Це товариство утворилося у квітні 1917 р. і до його вступило 150 жителів села. «Просвіта» мала також три філії у сусідніх селах, у яких працювало 160 активних членів. За фінансової підтримки «Просвіти» нижчу початкову школу

було реформовано у семирічну гімназію. Закуплено для шкільної бібліотеки 600, серед інших й україномовних, підручників, підготовлені для роботи у гімназії учителі з необхідним рівнем кваліфікації. Піклуючись про підростаюче покоління, «Просвіта» відкрила у селі дитсадок з упорядкованою системою педагогічного і фізичного виховання малят. На Харківщині таких активних організацій у кожному повіті діяло десятки. Зокрема, «Просвіта» с. Слобода-Барвінкова Ізюмського повіту відкрила у своєму селі українську гімназію, вечірню школу, курси українознавства для керівників

У Сумському повіті було засновано мережу бібліотек, хат-читалень, клубів, гуртків художньої самодіяльності, а в Сумах - Український народний університет. У жовтні 1918 р. цей громадський навчальний заклад, за рішенням повітового з'їзду товариств «Просвіта», був реформований у повноцінний вуз. У його структурі діяли історичний та філологічний факультети.

місцевих органів влади, бібліотеку, клуб. Заснувала велику групу і художньої самодіяльності, для керівництва якою запросили навіть спеціаліста з Києва і визначили йому оплату праці у 500 крб. на місяць. Це була на той час досить висока зарплата, бо 1 пуд (16 кг.) крупи на базарі коштував від 7 до 10 крб. Велика і впливова «Просвіта» діяла у Сумах, яка до того ж мала десять філій у селах повіту.

Отже, «Просвіти» Харківщини до денікінського вторгнення в губернію у 1919 р. провели значну культурно-освітню роботу, спрямовуючи свою діяльність на видання української літератури та періодичних видань. «Просвітами» Слобожанщини було відкрито:

близько 100 шкіл для дітей	80 дитячих садків	200 вечірніх шкіл для дорослих та мережу лікнепів
близько 700 бібліотек та хат-читалень	600 гуртків самодіяльності	50 напівпрофесійних драматичних театрів і труп
10 музеїв		

Однак із вторгненням на Харківщину денікінських військ (червень 1919 р.), а згодом і видання військовим командуванням наказу № 22 (вересень 1919 р.) «Про обмеження вивчення української мови у системі освіти у

Катеринославській, Харківській, Курській, Полтавській губерніях», діяльність «Просвіт» Харківщини, як носіїв національної культури, було згорнуто майже повністю.

Проте, вже впродовж зимово-весняного періоду 1920 р. майже всі «Просвіти», закриті денікінцями, відновили свою роботу і у доповнення до них, у кожному повіті утворилися десятки нових. Активну участь у відродженні «Просвіт» продовжували брати діячі науки, культури, інтелігенція, населення. Наслідком їх спільних зусиль стало те, що до початку 1921 р. просвітніх товариств на Харківщині діяло уже близько 450. *Зокрема, до осені 1920 р. лише у сфері позашикільної освіти розпочало діяти 100 вечірніх шкіл, 400 курсів лікнепу, 5 народних університетів, 1050 бібліотек і хат-читалень та багато інших освітніх осередків.* Ця мережа освітніх закладів сприяла тому, що кількість неписьменного і малограмотного населення краю помітно зменшилася. З урахуванням роботи з ліквідації неписьменності попередніх років, до початку 1921 р., залежно від повіту, чисельність неписьменного населення скоротилася на 40-60 відсотків.

Висновок: розвиток освіти на Слобожанщині впродовж другої половини XVII - початку XX ст. тривав безперервно. Харківський колегіум з початку свого існування став центром освіти та культури не лише Слобожанщини, але й усієї України. Відкриття у XIX ст. університету стало знаковою подією для Лівобережної України та Російської імперії. Потреби в освічених людях призвели до відкриття низки середніх навчальних закладів у Харківській губернії. Діяльність «Просвіт» на Харківщині в роки Української революції стала важливим чинником у відродженні національної свідомості населення губернії, зростання рівня його освіченості, бажання отримувати знання рідною мовою.

Запитання для самоконтролю

- 1. Що вплинуло на створення Харківського колегіуму?*
- 2. Визначити стани, діти яких навчалися у колегіумі.*
- 3. Визначити причини відкриття Харківського університету.*
- 4. У чому полягали складнощі при відкритті університету?*
- 5. Якою була система освіти на Харківщині у XIX ст.?*
- 6. У чому полягають причини успішної діяльності «Просвіт» на Харківщині у роки Української революції?*

Рекомендована література

- ✓ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х.: Дельта, 1993. – 265 с.

- ✓ Даниленко В. М. Освіта України в роки національно-демократичної революції: хроніка подій (1917 - 1920). - К.-Под-й, 2005.
- ✓ Зайцев Б. П., Скирда В. В. та ін. Історія рідного краю. Ч. 2. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. – 179 с.
- ✓ Медвідь Л. А. Історія національної педагогічної думки в Україні. – К.: Знання, 2003. – 335 с.
- ✓ Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Х.: Бізнес-інформ, 1999. – 161 с.
- ✓ Рідний край: Навчальний посібник з народознавства / За заг. ред. І. Ф. Прокопенка. – Х.: ХДПУ, 1999. – 526 с.
- ✓ Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 911 с.
- ✓ Харків – 350. Історія, сучасність, стратегія розвитку: Іст.-екон. огляд. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – 320 с.

ЛЕКЦІЯ 9 ЕТНОГРАФІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

9.1. Світогляд і риси характеру слобожан.

9.2. Свята і обряди слобожан.

9.3. Житло і одяг слобожан.

9.4. Народні страви

9.1. Світогляд і риси характеру слобожан

Перш ніж встановити хто ж такі слобожани, коротко зупинимося на теоретичних засадах етнографічної науки. Так, потрібно зазначити, що на основі особливостей традиційної матеріальної і духовної культури й побуту народу визначаються певні *етнографічні групи* й *історико-етнографічні* зони чи регіони території його розселення. Локальні відмінності й різновиди традиційної культури характерні для всіх великих народів, які займають значну територію. Походження етнографічних груп у складі народності чи нації різне. Часто це нащадки колишніх племен, котрі злилися у народність, зберігши певні особливості побуту, матеріальної і традиційної духовної культури, мови тощо.

Етнографія - (з грецької мови - *етнос* - народ, *графо* - пишу) — наука про культуру і побут народів світу, їх етногенез, розселення та культурно-побутові взаємозв'язки.

Етнологія - (з грецької мови *етнос* - народ, *логос* - наука, вчення) — теоретична наука, яка досліджує суспільно-філософські народознавчі проблеми. Дослівно — наука про народ.

Ментальність — це національний тип світовідчуття, який ґрунтується на етнічних образах та символах, що зумовлюють стереотипи поведінки, оцінку певних подій чи осіб, ставлення до навколишньої дійсності.

Етнографія до того ж дає розуміння свого народу, його відмінних рис у порівнянні з іншими народами, особливості ментальності, світосприйняття. *Це усвідомлення себе як «ми» і протиставлення «вони».* «Ми» — всі, хто говорить нашою мовою, живе одним життям, володіє національною пам'яттю, знаннями, досвідом, мораллю, релігією, певною територією. «Ми» — український народ, із набором специфічних рис характеру — *ментальністю*.

Поряд з тим українці в межах України розселені в кількох історико-етнографічних землях, що, в свою чергу, накладають певні відмінності на її представників.

Етнографічне розташування – це умовний поділ території на локальні культурно-побутові групи, населення яких має спільні риси мовного, звичайного, господарського характеру, зумовлені природним середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв'язками із сусідніми народами.

Історико-етнографічний регіон(земля) – етнотериторіальне утворення в рамках всього етносу, який за своєю історичною долею та етнічним обличчям його населення є самобутнім, що зафіксовано в історичних документах і відтворено в крайовій символіці та людській пам'яті.

Історико-етнографічний регіон(земля) – це ще й територія, що вирізняється комплексом етнокультурних прикмет (народна архітектура, одяг, господарство) та сформувалася внаслідок ландшафтно-кліматичних та історичних особливостей.

Сьогодні прийнято виділяти в Україні шість історико-етнографічних земель – ***Полісся, Карпати, Поділля, Середня Наддніпрянина, Південь та Слобожанщина.***

Потрібно зазначити, що одним із перших історичних джерел, де було згадано про світоглядні особливості слобожан став ***«Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою...»*** за 1788 р. На його сторінках автор І. О. Переверзєв про ***«всеобщий нравъ жителей украинскихъ»*** [певна річ він мав на меті слобожан] писав так:

«Духъ европейской людскости, отчужденный азиатской дикости, питаетъ внутреннія чувства какимъ-то усладженіемъ; духъ любочестія, превратясь въ наслѣдное качество жителей, предупреждаетъ рабскія низринувенія и поползновенія; послушенъ гласу властей самопреклонно безъ рабства. Духъ общаго соревнованія прерываетъ стези деспотизма и монополіи».

До цього питання звертався і ***Г. Ф. Квітка-Основ'яненко***, опублікувавши етнографічний нарис ***«Украинцы»*** (Санкт-Петербурзі, 1841 р.) він писав:

«Люди, що населяли нинішню Харківську губернію, переважно були українці і мали [з іншими українцями] одну мову й одні звичаї, але з часу тутешнього переселення в силу життєвих умов значно відхилилися від них до помітної різниці...

Слобожанин охайний, гостинний, щиросердно ввічливий... Без влади й начальства не може пробути, чекає розпорядження і виконує їх без ухиляння; не принижується з корисливості, прагне до знань і справді досягає їх, особливо [це стосується] духовенства, яке в Харківській губернії щодо знань і моральності може бути взірцем...»

Одним із авторитетних дослідників духовності слобожан, безумовно, є **М. Ф. Сумцов**. Саме йому вдалося створити уявний портрет слобожанина. Важливим джерелом визначення світогляд народу, на його думку, є письмові джерела, записані рідною мовою – казки, пісні, оповіді та звичаї. Слобожанин, на думку вченого:

бажає дійти до всього своїм розумом, обмірковуючи все ґрунтовно

щира допитливість - риса українця

свято вірять, що добродійство краще знайти в душі убогого ніж багатого

життя людини залежить від позаземних сил, яким треба коритися, причому кожен має свою чи долю

В основі світогляду слобожан, на думку М.Ф.Сумцова лежать такі переконання :

- ✓ розуміння необхідності працювати, головним чином на землі. Джерело майна – праця. Земельна власність – недоторкана;
- ✓ головні підвалини життя людини – родина, «добра спілка чоловік та жінка»;
- ✓ молодь необхідно одружувати зарані – «щоб парубок недовго гуляв, не зледащів, не з'явився нахил до пияцтва та розбишацтва»;
- ✓ вибір пари молодих – щоби були працьовиті: «Жінка, хоч корова, аби була здорова», «Хоч за вола, аби дома не була»; примусу не буває, і парубок, і дівчина тепер вільні братись по своїй уподобі;
- ✓ поділ праці на чоловічу, жіночу, спільну працю;

Чоловіча праця – робити в полі, лагодити двір, вози, придбати дровець на зиму, змолотити й змолоти муки, доглядати коні, латати чоботи, лагодити віжки, черезсідельники.

Жіноча праця – засадити й полоти огород, варити обід і вечерю, пекти хліб, вибрати плоскінь, вимочити коноплі, напярсти полотна, прати білизну, годувати дітей, доглядати птицю, мазати хату, всіх обшивати.

Спільна праця – збирати хліб на полі, молотити, на току снопи, гребти сіно, складати стоги й копиці.

✓ добре ставлення до дітей особливо до дочок – доки вона живе в батьків її бережуть і голублять, бо ніхто не знає, яка її доля спіткає.

Яскравими прикладами важкої жіночої долі були народні пісні. Такою, є, наприклад, пісня, записана відомим етнографом Павлом Чубинським.

Д.І. Багалій, у свою чергу теж звернувся до питання: «Яку ж натуру і риси характеру мали слобожане?» **На його думку, слобожани:**

поштиві та сердечне привітні

змовчать, не підуть у сварку, але не зігнуться, навіть перед тим від кого залежать

більш здатні до містецтва - розуміння краси , а великороси до ремесла

любов до природи, працьовитості

за гріх вважається обдурити людину, чесно виконує обіцянки

іноді навіть довірливий, його обдурять, радше ніж він

слобожанин дає змогу сину опанувати ремесло, грамоти, а потім те заняття, що йому до душі

слобожани розсудливі не схильні до розбишацтва

не люблять лайливих слів

горілку люблять, вживають, але не для п'янства, а для бесіди

Можна сказати, що слобожани ввібрали у собі всі шляхетні риси українського народу. Слобожани намагалися ствердити своє особисте «я» за рахунок мирної творчої праці, в основі якої було землеробство. Саме риси землероба стали основними при ґрунтуванні ментальності слобожанина. Навчили цінувати рідну землю і постійність ідеалів селянської родини. Проте постійне сусідство з кочовим світом загартувало дух селянина-землероба, надаючи йому характерних рис вояків – кочівників: стійкості і незламності, що стають основними за умов боротьби за виживання.

Усі мандрівники, які подорожували Україною, а відтак і Слобожанщиною, підкреслювали різочу відмінність між українцями і росіянами. Особливо цей контраст впадав у вічі, коли подорожній прибував до України з Московії, як цю країну упродовж XVII - XVIII ст. часто називали іноземці.

Так, наприклад, **Едвард Кларк**, професор Кембриджського університету в своїй книзі **«Подорож до Росії, Криму й Туреччини»** (Лондон, 1812 р.) писав:

«Ми зустріли валки українців, що різняться під кожним оглядом від інших мешканців Росії. Це дуже шляхетна раса. Вони виглядають кріпкіше та краще від москалів і перевищують їх у всьому, де лиш може одна кляса людей може перевищувати другу. Вони є чистіші, заподливіші, чесніші, благородніші, ввічливіші, відважніші, гостинніші, побожніші та менш забобонні...»

Хати на Україні чисті і білі, як в Уельсі...Нарід на Україні нагадує верховинців із Шотландії... За столом українського селянина більша чистота, аніж за столом у московського князя...».

Російський вчений **Василь Зуєв**, який у 1781-1782 рр. за дорученням імперської академії наук подорожував Україною, подав цікаві відомості, головним чином, про Слобожанщину. Він виразно зазначив, що на Харківщині народ своєю мовою, одягом і звичаєм зовсім відмінні від росіян. Зокрема про оселі слобожан він говорить, що вони досить розлогі, всі будівлі дерев'яні, вимазані зовні глиною і вибілені; всередині хат дуже чисто.

Найбільшої уваги серед подорожніх, які відвідали Україну, заслуговує праця **Йогана Георга Коля (1808 -1878 рр.)**, німецького вченого й мандрівника, який проїхав усю Україну від Харкова до Одеси і від Одеси до Перемишля. Не

*А дівочкам уся воленька:
За юпочку та на вуличку,
За намистечко та на містечко,
За віночок та у таночок.
А жіночкам та нема волі:
У запічку та воркун ворчить,
У колисці та дитя кричить,
Під порогом та свиня хрючить,
А в печі та горщик біжить.
Дитя каже: «похитай мене!»
Горщик каже: «помішай мене!»
Свиня каже: «погодуй мене!»
Воркун каже: «поцілуй мене!»*

НАРОДНА ПІСНЯ

раз торкаючись взаємовідносин між українцями і росіянами, вказує на їх різницю, при чому підкреслює культурну перевагу українців над «москалями».

«Відраза Українців до Москалів, їхніх гнобителів, є така велика, що це можна назвати ненавистю. Ця ненависть радше зростає ніж послаблюється...

Властива Москалям любов до обожнення царя, є для Українців цілковито чужі і незрозумілі. Коли ви не хочете образити Українця, то не смійте говорити йому про завоювання України Московщиною».

Специфічними рисами слобожанської ментальності як органічної частини української ментальності є відкритість до змін і новизни; орієнтація на індивідуальну духовність і цінність окремої успішної життєвої практики; привітність, переважання «сердечного», чутливого начала; схильність до самовираження за допомогою мистецтва та освіти.

9.2. Свята і обряди слобожан

Усе життя слобожан було наповнене різними звичаями та обрядами, святкуванням численних православних свят та окремих днів тижня. Красиві дійства були переплетені з важкою сільськогосподарською працею. Та наші предки вміли і працювати, і тим більше, відпочивати! Свята були у великій пошані й були викликані, головним чином, релігійними потребами. Головні два свята – **Різдво** та **Великдень**, для яких готувалася особлива їжа, лунала особлива пісня, примова, зі скринь діставали новий одяг. Зі святами були тісно пов'язані повір'я, приказки й легенди. Слобожани й календар поділяли за святами: «Після різдва», «Перед Великоднем», «На Другий спас». Перші переселенці особливо цінували три три дні тижня – **понеділок, середу і п'ятницю**. М. Ф. Сумцов дав таке тлумачення слобожанами днів тижня.

Понеділок на Слобожанищині прийняв на себе риси старогрецького діда Харона, провідника душ померлих людей. Старі люди, здебільшого баби, понеділкували, цебто не їли в понеділок нічого скоромного, щоб після смерті душа знайшла собі дорогу. В Ку'пянці [Куп'янському повіті Харківської губернії] записано, що «як старому важко йти вгору без палки, так на той світ важко йти без понеділка».

Середа – таємна дівчина, начебто свята, яка доглядає, щоб жінки, особливо дівчата, не робили по середах, не мили собі голови, не чесали волосся; лінивих та недбалих вона карає, а що її шанують, тим допомагає в хазяйстві.

П'ятінка, або свята П'ятниця – постать ще більшої реальності. Як і середа, вона ретельно доглядає, хто її шанує... П'ятниця – день пісний. Хто не постить, до того ніччю під вікно приходять свята П'ятниця й голосить та плаче ... Особливо за великий гріх вважали пряди або чесати косу в п'ятницю, а також золити білизну.

Проте, поступово дотримання суворих приписів шанування цих днів тижня зійшло нанівець. Загалом у слобожанських повір'ях тісно переплетені язичницькі і християнські мотиви, а обряди підпорядковані згідно до свят народного календаря. *Дослідники стверджують, що саме народні свята мають глибокі генетичні корені, які сягають ще первісної доби.* Річний народний календар увібрав ранні міфологічні уявлення людей про силу основних стихій – повітря, води, вогню, про добрих і злих духів, про воскреслих богів рослинності, віру в силу магічних засобів впливу на природу, забезпечення врожайності, родючості

Зимові свята слобожан, як і українців загалом, були надзвичайно насиченими, яскравими за свої дійством та ритуальною спрямованістю. Розпочиналися зимові свята у грудні – одному з найбагатших місяців *«на свята й присвятки»*. Грудень до того ж був багатий на покровителів молоді, які грудневими вечорами збиралися не *вечорниці*. Так, **7 грудня – святої Катерини**, покровительки дівочої долі, а **13 грудня – святого Андрія**, покровителя молоді, який сприяв щасливим шлюбом. З цими святами пов'язані ворожіння на свою долю, судженого, випіканням ритуального печива *калити* – круглого пісного коржика, що символізував сонце. Так слобожанські дівчата на *Катерину* ламали вишневу гілочку, яку ставили на покуті у горщику з водою. За повір'ям, коли гілочка зацвіте до Різдва, то дівчина у цьому році вийде заміж. На *Андрія* ж дівчата виконували цілу низку ритуальних дійств, щоби таки дізнатися, яким буде її майбутній чоловік, його ім'я, статки і навіть зріст.

Від **19 грудня дня Святого, зимового Миколая**, заступника скривджених, до **19 січня – Водохреща або Йордані** тривають найвеличніші свята року, вінцем яких, безумовно є **Різдво (7 січня)**. Ці свята супроводжувалися колядками та щедрівками, піснями-молитвами, піснями-віншітками, піснями-привітаннями. М. Ф. Сумцов, говорячи про *«великий гуманізм та ідеалізм»* обрядових різдвяних пісень, наголошував, що колядка – пісня світла, радісна.

Серед численних переказів слобожан побутував і один про створення Богом Єви, першої жінки: «Із чого її сотворити? З глини? Не будуть любити один одного. Ні, візьму частку від Адама. Тільки з чого ж її взяти? З голови – буде дуже розумною. З руки – візьме чоловіка в руки. З ноги – буде бігати від чоловіка. Візьму ребро з лівого боку від самого серця, з-під руки, щоб щиро любила чоловіка і була в нього під рукою.

Саме на вечорницях молодь і складала такі прислів'я та приказки: у роботі «ох», а їсть за трьох; до роботи недужа, а до танцю – як ружа; як на вечорниці йде, то земля гуде, а як до роботи, то нема охоти.

“Колядки й щедрівки оточені доброзичливістю і через те вони були вельми улюблені народом і мали на нього гарний моральний вплив”.

У лютому слобожани святкували **Стрітення (15 лютого)**: вірили, що у цей день зустрічаються зима з весною. У церквах, святили воду й свічки – «громичні», які запалювали під час грози. Поширеним на Слобожанщині було частування Святого Власа (24 лютого) – покровителя худоби.

Весняні свята розпочинає **Масниця Масляна або Сирний тиждень**, який, фактично готував слобожан до великого пасхального посту. Тому вареники із сиром, млинці, гуляння та проводи зими – атрибути цих семи днів. Крім того, Масниця вирішує і морально-етичні завдання, коли, невістки та зяті, вшановували матерів своїх половинок: *«День теці»*, *«День вшанування свекрухи»*. В останній день Масниці ходили миритися з усіма, з ким були у сварці, щоб у Великий Піст не мати ворогів, бо це вважалося за великий гріх. Перед **Великоднем** – вінцем весняних свят – людина мала пройти символічні віхи: *Благовіщення, Вербну неділю, Чистий Четвер*. Головними атрибутами пасхальних свят є ритуальний хліб паска та писанка, як символ початку світо творення, зародок життя. Фарбоване яйце – це, фактично, символ самого свята. М. Ф. Сумцов передає опис, як пекли паску.

Літній цикл свят був не такий численний, що пов'язано із постійними сільськогосподарськими роботами. Найважливіші свята – **Трійця («Зелена неділя»)**, припадає за сім тижнів після Пасхи – свято проводів весни і зустрічі літа. На Слобожанщині в цей день перед порогом хати посипали ще й жовтим піском. Підлогу або долівку встеляли запашними травами: осокою, любистком, м'ятою, пижмом, мелісою, чебрецем. Ікони на божниці прикрашали розшитими рушниками, садовим і польовими квітами, гілками берізок, липи, по всьому будинку розставляли букети. Церкви до цього дня начебто перетворювались у гаї. Уздовж стін та іконостаса рядами ставили молоді зрубані берізки, місцеві образи вбирали живими квітами, підлогу вкривали луговими травами. Духівництво одягалось в зелені парчеві шати, жінки до цього дня намагались убратися в одяг зеленого кольору. Дівчата вплітали в коси квіти і зелені стрічки. На Троїцьку службу всі тримали букети квітів у руках. За старим побожним звичаєм, уклінні молитви священика потрібно було слухати, упавши

*«Маруся учинила паску,
положила туди яєчок, імбирю,
шапрану, і спеклася паска і
висока і жовта, і ще у печі
зарум'янилась. На Великдень
вранці вона понесла до церкви
на посвячення паску, баранця
печеного, поросю, ковбасу,
крашанок з десяток, сала і
грудку солі, і розіславши на
цвинтарі у ряду з другими
хустку, розложила усе
гарненько».*

долілиць, опустивши голову. Вважалося, що в цей час у людини повинно бути стільки сліз розчулення і каяття про свої гріхи, щоб на кожную квітку впала сльозинка. Ці сльози називалися «росою благодаті». Під час молебня освячувалася вся зелень, що росте на землі. З наступного після Трійці Духова дня розпочинається найжаркіша пора року. У народі казали: «З Духова дня не з одного неба, з-під землі тепло йде», «Прийде Святий Дух – буде надворі, як на грубці».

Ворота, будинки, господарські будівлі прикрашалися квітучим зелом та клечанням, яке мало вберегти від мавок, русалок. та іншої нечисті, що в цей час вилудила зі своїх зимових сховків.

У липні святкували одне з найбільших літніх свят – **Івана Купала (7 липня)**, з яким пов'язано багато легенд, одна з них – це пошуки квітки папороті. У серпні – порі збору урожаю і свята були присвячені вшануванню природи: Маковія (14 серпня), для якого слобожанки пекли періжки з маком або спеціальні коржики-маківнички. Зустріч літа з осінню – це **Спас (19 серпня)**, а **Перша Пречиста (28 серпня)** – час закінчення літа й наближення осені багатой на врожай, свята та весілля. «Прийшла Пречиста, стала дівка речиста».

Вересень був багатий на «каральні» свята: 11 вересня – **Головосіки**, коли не можна не лише важко працювати, їсти скоромне, а й навіть не можна споживати нічого круглого та не слід нічого різати; 19 вересня – **Михайлове диво**, коли не можна було ні мазати, ні взагалі робити щось важке, навіть ходити в ліс по гриби було небезпечно – бо начудиш; 27 вересня, на **Здвиження**, вважалося, що здвигається на зиму вся земля, все гаддя земне шукає притулку на довгу холодну зиму, тому не слід ходити в ліс та відкривати льохів. **З 21 вересня – Другої Пречистої до Покрови (14 жовтня) – пора слобожанського весілля.** Загалом, народні свята та пов'язані з ними обряди, прикмети, символіка сприяли вихованню людяності, почуття добра, краси, духовності.

Крім свят, увесь життєвий цикл слобожан: – народження – хрещення – заручини – весілля – смерть – був позначений певними обрядами, їх справляли гучно та витрачали за тогочасними мірками купу грошей. Одним з найяскравіших обрядів було весілля. Д. І. Багалій про це дійство писав так:

«Починалося весілля з того, що посилалися свахи до батьків молодой, вони брали з собою, яко посланці, хліб та посохи. При згоді молодой, вона давала старостам рушники, котрі у багатих були вишиті шовком або золотом. З того дня молодий міг навіщати засватану дівчину. У суботу перед вінчанням (воно звичайно бувало у неділю вранці) молода робила бенкет і вечерю подружкам з піснями й танками. Після вінця молоді йшли до батьків жениха на трапезу. Батько й мати жениха сиділи на кожусі, вивернутому уверх шерстю, і держали у руках хліб, котрим благословляли молодого, одпускаючи

його на коні до молодої. Там батько й мати молодої виходили їм на зустріч у вивороченому кожусі на кочерзі або на вилах з горщиком з водою або вівсом. На коня сідав родич молодої і немов утікав од бояр, котрі його доганяли теж на конях і приводили на двір, де він брав немов викуп за молоду. Викуп брав теж малолітній брат молодої за свою сестру. Сідали за стіл, молода у сірому або білому кунтуші, обута в червоні черевики з підковками, в плахті, запасці, в вишитій сорочці з стрічками у волосі, в намисті; молодий - у жупані та черкесі, у суконних штаних, у високій червоній шапці. Роздавалися подарунки, потім виходили на двір танцювати до обіду під музику. Грала звичайні троїста музика - скрипка, бас і флейта. На столі стояв коровай, перед образами - шабля з запаленими свічками. Подавали багато усякої страви: локишину з свининою і куркою, борщ, жарене, капусту. Дружко роздавав коровай. Після обіду знов танцювали, а потім вечеряли. Потім їхали у двір молодого, де запалювали куль соломі, і через сей костер усі переїздили. Молода роззувала молодого, а він злегенька бив її халявою по спині. Якщо молода соблюла своє дівоцтво, усі радувалися, і з радощів били вікна і усе, що попадалося під руку (так каже Калиновський, але здається, розбивали усе не з радощів, а тоді, коли молода не соблюла своєї дівочої честі).

У понеділок ходили з перезвою по усіх дружках і боярах й танцювали, давали молодим подарунки на нове хазяйство. Приносили курку до теці. Так празникували та бенкетували цілий тиждень. Весілля обходилося батька молодої у 17 карб., а молодого 16 карб., усього у 33 карб. У тому числі на горілку виходило 12 карб.».

Переселенці від початку свого життя на нових землях зберегли свої звичаї та обряди, з пошаною святкували релігійні «празники». На жаль на кінець XIX ст., як писав М. Ф. Сумцов, «все типичне під впливом міської, сучасної цивілізації (певна річ, низькопробної) міняється, перемінюючись на речі свіжіші, які задовольняють потреби свого часу».

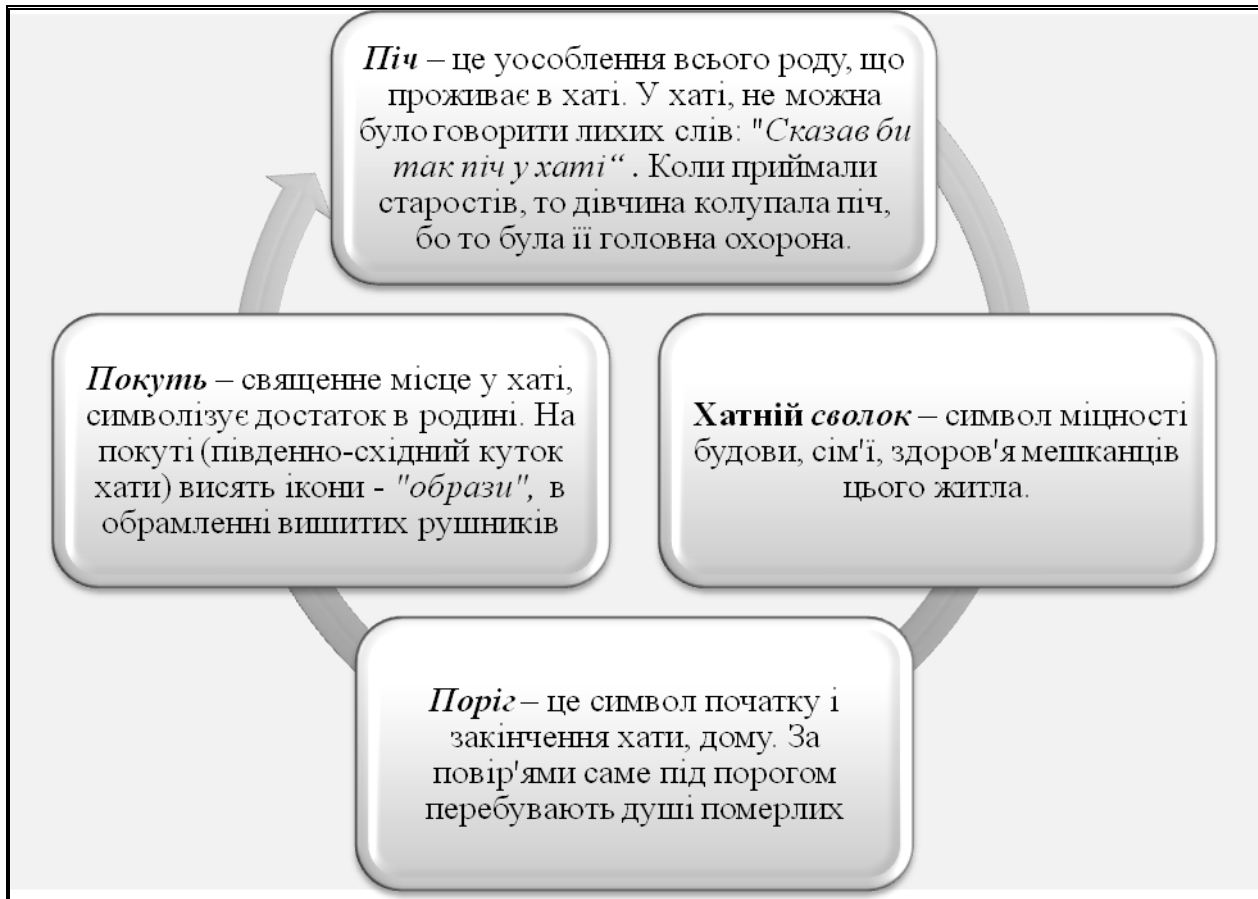
9.3. Житло і одяг слобожан

Житло слобожан протягом XVII - XIX ст. було здебільшого дерев'яним, зрідка кам'яним і то лише у знаті. Хату кожна слобожанка-українка завжди середині та ззовні обмазував білою глиною. Слобожани, як писав автор «Топографічного опису Харківського намісництва 1785 р.», любили в усьому чистоту, особливо в хатах, **«у хатах були просторі стіни і призьба, курних хат, як у росіян, не було – груби обкладалися кахлем. Часто хати білили».**

Основна хвиля заселення Слобожанщини йшла із суміжної Полтавщини та середнього Подніпров'я, тому особливо істотним стало привнесення багатьох

культурно-побутових елементів з цих регіонів, серед них і будівництво житла. Якщо взяти до уваги розміщення хати відносно вулиці, то в порубіжних районах, а це зрозуміло була і Слобожанщина, мав деяке поширення безпосередній вихід хати на вулицю, її розташування саме на межі садиби, яка прилягає до вулиці. Слід наголосити, що окремі частини хати – **під, покуть, поріг, сволок** – були оповиті піснями, повір'ями, казками, звичаями.

М. Ф. Сумцов так описав інтер'єр слобожанської хати:

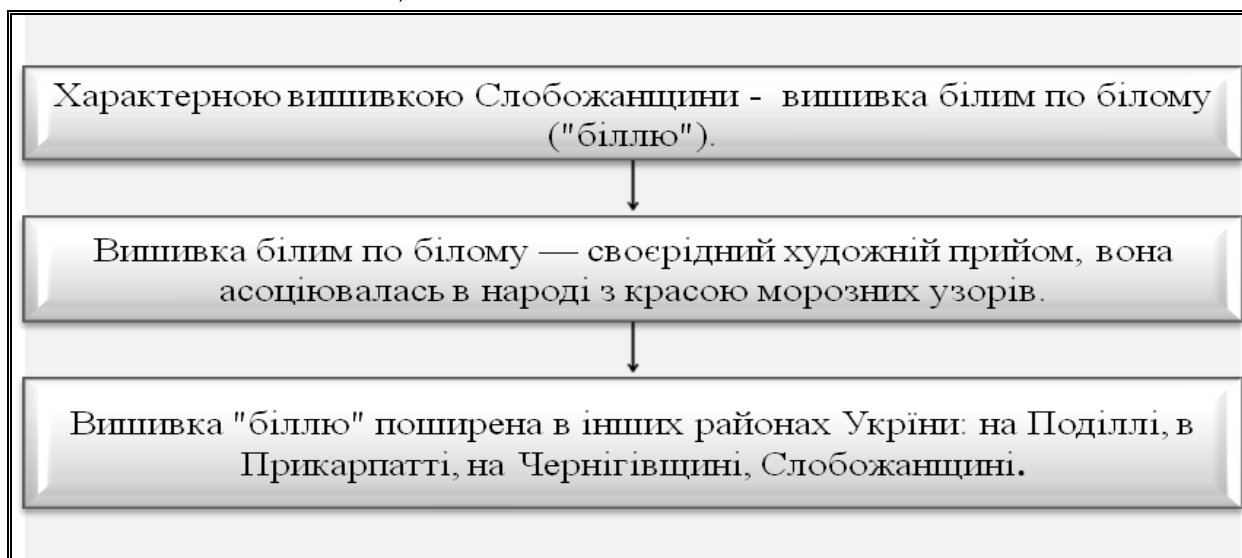
«У старовину слобожанська хата складалась з одної кімнати та сіней; потім через сіни будували другу хату, чистішу, святкову, а поруч з сіньми комору. Так двохкамерна хата стала найбільш розповсюдженою.

Внутрішня обстановка в хатах усюди однакова: праворуч, коли ввійти, проста під, ліворуч – невеличка шафа – мисник для тарілок, чашок і іншого посуду; між підчю та причілком піл, або ліжко для снання; над ліжком одне віконце на одну шибку, а під стелею простягнутий од печі до стіни дрючок – жердка, на яку скидають кожухи й іншу одержу; попід стінами лави і коло покутя – стіл; по стінах «боги», або ікони, поруч з ними малюнки, здебільше релігійного змісту, далі іноді невеличке дзеркало з шитими рушниками по боках».

Національний одяг Харківщини – як мистецтво, тісно пов'язане із народними звичаями, фольклором, побутом. Традиційне вбрання населення Слобожанщини за своїми рисами наближене до одягу полтавців, хоча

існували й певні відмінності. Одним із найдавніших елементів народного одягу – є **сорочка** як жіноча, так і чоловіча. На Слобожанщині побутували жіночі сорочки переважно полтавського типу, які називали *українками*, або *малоросками*.

Оскільки на Слобожанщині ткацькі верстати були неширокі – полотно 40-55 см завширшки, то на сорочку витрачали три полотнища. Святкові сорочки були додільними – викроєними із суцільного полотна, буденні могли мати верх із якіснішого полотна, низ – із грубого, тобто сорочка *«докачувалася»*, *«підтачувалася»* і мали назву *«до підточки»*. Спочатку сорочки вишивали білим по білому, як і рушники. Вишивалися і мережилися рукава, іноді – уставки, і обов’язково подоли були мережані, бо вони мали *«виглядати»* з-під поясного одягу – **плаhti**. **Саме мережані, а не вишиті подоли – характерна особливість Слобожанщини.**

Плахта шилася з двох полотнищ барвистої саморобної вовняної тканини з геометричним орнаментом, які зшивалися до 1/2 чи 2/3 по довжині та перегиналися навпіл незшитими кінцями – *«крилами»* – назовні. До крил по кутках пришивали різнокольорові китиці. За кольором плаhti можна було сказати, хто це – дівчина чи молодиця, молода чи стара жінка. Дівчата носили червоні або малинові *плаhti* – *червчатки*. Молода жінка носила червчатку, але до народження першої дитини. Потім вона мала переходити на червоно-сині та чим далі, тим темніші плаhti. Бабусі носили чорні, однотонні дерги. У піст жінки одягали *синятки* – сині плаhti.

Підв’язували плахту до стану поясом. *Святковий пояс* – неширокий, однотонний чи кольоровий – *крайка*. Повсякденні пояси – до 30 см – виконували не стільки декоративну функцію, скільки берегли поперек (як пояси сучасних борців чи важковаговиків), бо і чоловіки, і жінки займалися тяжкою фізичною працею.

Нагрудний безрукавний одяг – **керсетки**, довжиною трохи нижче стегон, обшиті кольоровою тасьмою – висічкою. Святкові керсетки шили з дорогих тканин, наприклад плису, оздоблювали тасьмою, зубчатою аплікацією. Їх крій мав підкреслювати фігуру, для чого завищували лінію талії, розшивали низ вставними клинами ззаду по лінії талії. Лінія відрізу прикрашалася вишивкою, тасьмою. Під впливом міста на селі з'явився нагрудний одяг із рукавами – кофти-круглопілки, черкасинові кофти, куфайки, баски, холодайки, стяжки, гусарки, козачки, матроски та ін. Шився такий одяг із фабричних тканин, мав різноманітний крій, довжину та оздоблення.

Верхнім осінньо-весняним одягом слобожанок були *куртки-куцини*. Низи рукавів обшивали чорним плисом. Носили також довгі кофти з талією. Носили ватянки з вусами, шушони з великим коміром, що прикривав плечі, мов пелерина, і застібався на один гудзик. Узимку жінки вдягали криті кожушанки, а в сильні морози – **кожухи**, розшиті кольоровим гарусом.

Жіноче українське взуття, типове як для Слобожанщини, так і для Полтавщини: чоботи з кольоровою халявою і чорним передком – чорнобривці, пізніше – високі шнуровані черевички. Бідніші взували шкіряні черевички – коти. На свята, навіть літом, взували чоботи, їх шили із сап'яну (сап'янці). Червоні чоботи облюбували дівчата, і це зумовило появу епітету: *«Дівчина в червоних чоботях»*. Росіянки взимку носили личаки (лапті) із суконними чи полотняними онучами, плетені шкарпетки, панчохи з черевичками, а влітку могли ходити босоніж. Йдучи в поле, щоб стерня не поколола ноги, змазували їх дьогтем.

Гордістю кожної дівчини було її волосся, недаремно казали: «Коса – дівоча краса». У свято заплітали дві одну косу і прикрашали кісниками – різнокольоровими стрічками. Дівчата «на порі», тобто заручені, носили віночки з живих чи паперових квітів. На Харківщині за два дні до весілля дівчина одягала вінок із квітів із павиними перами, а до коси прикріплювала 20 різних стрічок, куплених женихом. Нареченому ж до шапки прив'язували невеличкі розетки з червоної та синьої стрічок.

Дівчата любили прикраси: сережки та намисто. «Добре намисто» робили зі справжніх червоних коралів. Воно було дороге, але кожна дівчина чи жінка намагалася мати якнайбільше «разків» – ниточок намиста. Коралі були не лише прикрасою: вони свідчили й про стан здоров'я власниці: якщо колір був яскравий, червоний – жінка здорова; коли ж вони темнішали, змінювали колір, це означало, що вона занедужала.

Якщо дівчата пишалися косами, намагалися зробити їх найгарнішими і чепурненько прикрасити, то жінки не могли *«світити волоссям»*. Для них було найбільшим гріхом, і навіть у кінці XIX ст. мандрівники свідчили, що жінка легше могла показати коліно, ніж пасмо волосся. Вона могла позиватися до суду і розраховувати на задоволення позову – якщо її *«розчіпчив»*, тобто зняв очіпок, навіть рідний чоловік. *Головні убори слобожанок: у XVII – XVIII ст. – рушникоподібні намітки, якими завивали голову жінки, залишивши вільним лише обличчя, а з XIX ст. – полотняні, шовкові та парчеві очіпки різноманітної форми, а також капори.*

Українці і росіяни довгий час жили разом, іноді – в одному селі. Тож не дивно, що спільною була їх манера одягатися. Наприклад, убрання жінки з Балаклійщини – це щось середнє між українським і російським костюмом. На користь того, що саме це російський одяг, свідчить і крій, і оздоблення сорочки: українці ніколи не робили манжетів на своїх сорочках, не вставляли стрічки сатину між уставкою і рукавом, та й мотиви вишивки на рукавах не притаманні їм (нижній ряд вишивки).

Чоловіче вбрання в обох народів було скромнішим: літнє складалося із сорочки, штанів, пояса. Майже до кінця XIX ст. на Слобожанщині чоловіки носили широкі полотняні штани. У подальшому, коли штани шили з фабричної тканини, вони здебільшого зберігали традиційний крій. Чоловічим нагрудним одягом були жилетки прямого крою, верхнім – свити з фарбованого та сірого доморобного. На сході Слобожанщини одягали подібні до чинарок сіряки, іноді їх називали чуйками. У негоду слобожани вдягали *кобеняк* – свиту з капюшоном із нефарбованого сірого сукна, подібну до аналогічного одягу інших областей України (*киреї, свити з відлогою*). Узимку носили розшиті кожухи, найбільшим попитом користувалися богодухівські.

Верхній одяг мешканців Слобожанщини відзначається багатством оздоблення, що виконувалося техніками вишивки та аплікації. Особливо пишно прикрашалися охтирські та богодухівські кожухи, розшиті барвистим гарусом на полах, спині та комірці: до п'ят – «тулубчасті» і коротші – кожущанки.

Головні убори були різноманітними залежно від сезону, місцевих традицій тощо. У слобожан та полтавчан – *малахаї* із суконним верхом, навушниками та потиличником. На сході Харківщини носили так звані *пиріжкові шапки*. Були поширені й високі каракулеві шапки. Улітку вдягали *картузи* або традиційні *брилі*. Для найбільш поширених чоловічих зачісок українських селян XIX ст. характерне досить високе підрізання волосся навколо всієї голови.

Верхнє волосся біля маківки прикривало підголені місця.

Чоловічим взуттям служили *виворітні чоботи*, підошва яких пришивалася або густо (просом), або рідко (вівсом), узимку – валянки. Пізніше парубки починають носити чоботи з високими вистроченими халявами, а чоловіки – чоботи з низькими халявами (чирики).

Зачіска «під макітру», або «в кружок» – спосіб підстригання, відомий з XVII ст., коли за краєм накладеної на голову макітри рівно підрізали волосся довкола голови.

Особливості слобожанського одягу:

- ✓ перевага світлих відтінків тканини, верхнього одягу;
- ✓ багатовізерунчатість оздоблення одягу з перевагою рослинних мотивів;
- ✓ вишивка мала підкреслювати вік людини;
- ✓ основне взуття – чоботи та черевики, а лапті (личаки) – особливо в непошані, хоча і відомі.

Отож, вивчаючи одяг, можна простежити особливості духовної культури народу. Крім того, в одязі втілюються потяг людини до прекрасного, її художньо-естетичні погляди й смаки, що робить одяг ваговою частиною мистецтва.

9.4. Народні страви

*На території Слобжанщини найпопулярнішими були борошняні та круп'яні страви – різноманітні каші, вареники, пиріжки та ін. Їжа українських слобожан, як писав Д. І. Багалій, була кращою ніж у великоросіян. Рідко у кого не було паляниць та книшів, а житній хліб був у всіх. Страви основної маси були прості, але поживні, тобто висококалорійні, і дозволяли виконувати важкі сільськогосподарські роботи. Слобожани м'яса споживали небагато і то, головним чином, у свята. Святкова їжа була багатшою та певним чином мала ритуальний характер. Узимку слобожанський селянин споживав їжу три рази, а літом – чотири. Заможні прошарки населення мали більш вишукані страви. **Основна ж страв**а – **борщ, заправлений салом та каша.***

Найвизначнішим серед усіх названих страв є саме український борщ, що став маркерним, так би мовити, стержневим елементом в українській етичній культурі. Не випадково, що він особливо часто згадуються в українському фольклорі, до того ж, не рідко разом з іншим ваговим маркером етичної матеріальної культури – хлібом: «Що до чого, а борщ до хліба», «Борщ та каша – добрая паша».

М. Ф. Сумцов виділив такі головні народні страви слобожан:

«Бориц – вариво з капусти, буряків, іноді з м'ясом або салом, картоплею, часом з додатком сметани, часто з баклажанами[помідорами].

Бабка – крута каша з манних круп, з цукром та родзинками ...

Вареники – невеличкі шматочки тіста з начинкою, здебільшого з сиром або з м'ясом (польські пельмені), або з урдою (наваром з конопляного молока), іноді з вишнями; коли з сиром, то до сметани, коли з урдою, то з олією, коли з ягодами, то до меду.

Галушки – шматочки пшеничного або гречаного тіста, зварені на воді або молоці.

Голубці – пшоняна або рижова каша в капустяних листочках, з баклажанною підливою.

Гречані пампушки – шматочки гречаного тіста, зварені на воді з додатком цибулі та соли...

Затірка – невеличкі кругленькі балабушки з пшеничної муки, зварені на воді, під маслом...

Кутя – каша з пшона або гречки, здебільшого з рижу, зварена круто на молоці, часто обрядова страва на Різдво, на похоронах.

Куліш – рідка каша з гречаної муки на воді з коров'ячим маслом або олією

Коржі, коржики – більш або менше плескуваті хлібні печення, іноді присипані зверху маком, з маслом або з олією.

Капуста – шаткована, дрібно різана, посипана сіллю, чорнушкою, перцем, капуста, рублена товстої різки, з ковбасою (піджарюється на салі).

Коровай – круглий хліб, особливо на весіллі; в старовину славились лубенські короваї.

Локишина – пшеничні шматочки, зварені на молоці з маслом.

Пелюстки – м'ясо, зварене в капустяних листках.

Пундики – пшеничні плескуваті коржики, перекадані жареною цибулею.

Пряження – яєшня на салі або з ковбасою.

Потрухи в ющі – гусячі лапки, крильця, печінка, шийка, зварені на воді з цибулею й крупами.

Рубці – баранячі кишки, добре вимиті, зварені в ющі з крупою, сіллю та перцем.

Сластьони – шматочки пшеничного тіста, зажарені на маслі.

Сало свиняче – на Україні вельми улюблена страва, окремо шматочками з хлібом і сіллю і в різних стравах – в яєшні, в бориці і т. ін.

Таратута – варені бурячки з огірками, сіллю, хріном та олією; їдять на другий день холодною.

Тетеря – пшоно, зварене з гречаною рідкою кашою.

Товченики – шматочки м'яса або риби, зварені в ющі, з маслом та цибулею.

Хоми – горохв'яні пампушки з маслом.

Шпундра – зажарена свинина з буряками.

Холодець – зварені свинячі або телячі ніжки.

Венігрет – мішанина з вареної картоплі, буряків, огірків, з сіллю, оцтом та олією...

Кавуни й дині – влітку з хлібом...

До напоїв належали, здебільшого, німецька горілка, зрідка – старка, міцна горілка, витримана кілька років; настоянки: березівка, перцівка, анісовка, варенуха на узварі з медом. Окреме ставлення у слобожан було до **шинка та корчми** – місця, де продавали горілку. В окремі свята та Слобожанщині гроші від проданої горілки йшли на школи, шпиталі, церковні потреби. Ознакою шинка – була пляшка, причеплена на високому дрючку над стріхою. Особливо багато було шинків у Харкові. П.Чубинський так характеризував корчму:

«Корчма – це народний клуб: сюди сходяться в години дозвілля чоловіки і жінки та заводять дружні бесіди зі знайомими та приятелями. Сюди сходяться більше з метою людей подивитися і себе показати. У корчму приходять музиканти, збираються парубки й дівчата, для яких у дні свят музика – єдина забава».

*Не велику й не багату
Чоловік постройв хату,
Тай поставив у селі,
Коло міста, на шпилі.
Потім він, як в
клітці пташку
Над вікном повісив
пляшку, –
І, як вітер похитне,
Пляшка візьме та й кивне.
І хіба ж воно одвіку
Тее можна чоловіку,
Щоб, як пляшка закива,
Не здуріла голова?..
От як пляшка закиває,
Він до шинку й повертає;
Сяде, гляне в поставець,
Та й потягне гаманець,
І вже грошей і не ліче ...
Чоловіче, чоловіче!
Що в тій бочці одне є –
Все воно до дна твоє!..
Я. І. ЩОГОЛІВ*

Висновок, українські переселенці на Дикому полі витворили своєрідний тип людини-воїна, захисника – слобожанина, який ввібрав кращі риси українця з його ментальністю та системою світобачення. Слобожан, як доводять українські авторитетні дослідники – це українці із суто українськими рисами характеру, тому будь-які політичні спекуляції вивести якусь окрему спільноту на теренах краю, меншою мірою некоректні, а загалом підтверджують низький освітній рівень їх авторів.

Запитання для самоконтролю

1. Дати визначення понять «етнографія», «етнологія», «етнографічне районування».
2. Вказати головні риси характеру слобожан.
3. Дати характеристику народних страв.
4. Які складові слобожанської хати оповиті легендами і чому?
5. У чому особливості слобожанського традиційного одягу?

Рекомендована література

- ✓ Астахова О. В., Крупа Т. М., Сушко В. А. Свята та побут Слобожанщини. – Х.: Колорит, 2008. – 143 с.
- ✓ Боряк О. О. Україна: етнокультурна мозаїка. – К.: Либідь, 2006. – 322 с.
- ✓ Косміна О. Ю. Традиційне вбрання українців. Т. 1: Лісостеп. Степ. – К.: Балтія Друк, 2008. – 159 с.
- ✓ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – 220 с.
- ✓ Рідний край: Навчальний посібник з народознавства / За заг. ред. І. Ф. Прокопенка. – Х.: ХДПУ, 1999. – 526 с.
- ✓ Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – Прага, 1942. – К.: Довіра, 1992. – 246 с.
- ✓ Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. – Х.: Атос, 2008. – 588 с.
- ✓ Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Х.: Акта, 2002. – 229 с.
- ✓ Українська етнологія: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.
- ✓ Україна: етнокультурна мозаїка. – К.: Либідь, 2006. – 328 с.

БІБЛІОГРАФІЯ З КУРСУ КРАЄЗНАВСТВА

1. Альбовский Е. А. Харьковски козаки. – Х.: ХЧМГУ, 2005. – 240 с. А¹
2. Археологія України: Курс лекцій. – К.: Либідь, 2005. – 503 с. А
3. Астахова О. В., Крупа Т. М., Сушко В. А. Свята та побут Слобожанщини. – Х.: Колорит, 2008. – 143 с.
4. Багалей Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет существования (с 1655 года). – Репринт. изд. – Х.: Б.в., 2004. – Т. I. – 586 с. А
5. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х.: Дельта, 1993. – 265 с. А
6. Беліков Ю.А. Стан та склад харківського купецтва (60-ті роки XIX ст. – 1917 р.) // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2001. – № 526: Історія. – Вип. 33. – С. 156–165.
7. Беліков Ю.А. Торгівля харківського купецтва (60-ті роки XIX ст. – 1917 р.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К.-Донецьк, 2001. – Вип. 19. – С. 37-45.
8. Білоусько О. Україна давня: євразійський цивілізаційний контекст. – К.: Генеза, 2002. – 272 с. А
9. Боряк О. О. Україна: етнокультурна мозаїка. – К.: Либідь, 2006. – 322 с. А
10. Бунятян К. П. На світанку історії: Навч. посібн. – К.: Либідь, 1998. – 228 с.
11. Даниленко В. М. Освіта України в роки національно-демократичної революції: хроніка подій (1917 - 1920). - К.-Под-й, 2005.
12. Дем'янчук Г. С. Українське краєзнавство: сторінки історії. – К.: Просвіта 2006. – 293 с.
13. Древности римского времени на Слобожанщине: Сб. статей. – Х.: Курсор, 2006. – 196 с. А
14. З порога смерті. Письменники України – жертви сталінських репресій. – К.: Рад. письменник, 1991. – 494 с.
15. Зайцев Б. П., Скирда В. В. та ін. Історія рідного краю. Ч. 1. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2001. – 87 с. А
16. Зайцев Б. П., Скирда В. В. та ін. Історія рідного краю. Ч. 2. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. – 179 с. А
17. Історія міст і сіл України. Харківська область. – К.: УРЕ, 1967. – 876 с. А

¹ Літерою «А» позначено наявну в бібліотеці ХНАМГ літературу.

18. Історія українського козацтва. – Т. 1. – К. Києво-Могилянська академія, 2006. – 799 с. А
19. Кононова О. В. Музична культура Харкова кінця XVIII початку XX ст. – Х.: Основа, 2004. – 175 с.
20. Косміна О. Ю. Традиційне вбрання українців. Т. 1: Лісостеп. Степ. – К.: Балтія Друк, 2008. – 159 с.
21. Лавріненко Юрій. Розстріляне відродження. Антологія 1917 – 1933. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2001. – 794 с. А
22. Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 400 с. А
23. Медвідь Л. А. Історія національної педагогічної думки в Україні. – К.: Знання, 2003. – 335 с.
24. Мистецька скарбниця Харкова. – Х.: «Астрон+», 2004. – 255 с.
25. Михайлин І. Літературна Харківщина. Поезія. Есеїка. Портрети. Рецензії. – Х.: «Майдан», 2007. – 243 с.
26. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – 220 с. А
27. Парамонов А. Ф., Титарь В. П. Материалы к истории Харьковского театра. – Х.: ХЧМГУ, Райдер, 2007. – 280 с.
28. Петранівський В. Л. Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посібник. – К.: Знання, 2006. – 246 с.
29. Попович М. Нариси історії української культури. – К.: «АртЕк», 2001. – 728 с. А
30. Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Х.: Бізнес-інформ, 1999. – 161 с.
31. Потрашков С. В. Харьковские полки: Три века истории. – Х.: Око, 1998. – 150 с.
32. Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. (Пособие по родиноведению). Репринт. изд. – Х.: Сага, 2007. – 346 с. А
33. Рассоха И. Н. Украинская прародина индоевропейцев. – Х.: ХНАМГ, 2007. – 391 с. А
34. Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – 478 с. А
35. Рідний край: Навчальний посібник з народознавства / За заг. ред. І. Ф. Прокопенка. – Х.: ХДПУ, 1999. – 526 с. А
36. Саратов І. Ю. Історія Харківських гербів. – Х.: ХДАМГ, 2000. – 277 с. А
37. Саратов І. Ю. Харківський полковник Іван Дмитрович Сірко. – Х.: Майдан, 2008. – 97 с. А
38. Саратов І. Ю. Харкове, звідки ім'я твоє? – Х.: ХНАМГ, 2005. – 246 с. А

- 39.Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 911 с.
- 40.Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – Прага, 1942. – К.: Довіра, 1992. – 246 с.
- 41.Слобожанська яса. Антологія громадянської лірики кінця ХІІ – початку ХХІ століть. –Х.: «Майдан», 2006. – 960 с.
- 42.Слюсарский А. Г. Социально-экономическое положение Слобожанщины в 17 – 18 в. – Х.: Кн. Изд-во, 1963. – 457 с.
- 43.Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. – Х.: Атос, 2008. – 588 с.
- 44.Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Х.: Акта, 2002. – 229 с. А
- 45.Титар О. В. Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності. – Х.: Райдер, 2006. – 240 с.
- 46.Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). К.: Інститут історії України, 2001. – 271 с.
- 47.Україна: етнокультурна мозаїка. – К.: Либідь, 2006. – 328 с. А
- 48.Українська етнологія: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.
- 49.Харків – 350. Історія, сучасність, стратегія розвитку: Історико-економічний огляд / В. Н. Майорченко, В. М. Бабаєв, Л. М. Шутенко та ін. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – 320 с. А
- 50.Харківський художній музей. 200 років колекції/ Авт.-упоряд.: В. Мизгина, Т. Прокатова та ін. – Х.: Фоліо, 2005. – 167 с.
- 51.Хрестоматія з літератури рідного краю. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2001. – 416 с. А
- 52.Художники Харкова. Довідник / Ред. кол.: М. М. Безхутрий, В. В. Сизиков та ін. – Х.: Прапор, 1967. – 176 с.
- 53.Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. – Х.: Харьк. гос. ун-т, 1962. – 404 с.
- 54.Шрамко Б. А., Михеев В. К. и др. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – К.: Наукова думка, 1974. –374 с.
- 55.Шрамко Б. А., Скирда В. В. Рождение Харькова. – Х.: Вост.-регион. центр гуманитар.-образоват. инициатив, 2004. – 117 с. А

Термінологічний словник

- ➡ **Авангардизм** – умовна назва кількох антиреалістичних течій у мистецтві ХХ ст. Прагнення докорінного оновлення мистецтва, розриву з існуючими традиціями.
- ➡ **Автономія** (грецькою «сам» і «закон») – самоврядування певної частини держави (населення), що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавними законами.
- ➡ **Автохтони** – споконвічні, корінні мешканці даної місцевості чи держави.
- ➡ **Археологічна культура** – група споріднених пам'яток (поселення, поховання, оборонні споруди та ін.), які належать до однієї історичної епохи, займають певну територію, характеризують життя окремого етносу або етнічної спільності людей.
- ➡ **Білгородська захисна лінія** – оборонна лінія для захисту південних кордонів Російської держави від кримських і ногайських татар наприкінці ХVI - ХVII ст. Будувалася протягом 1635-1658 рр. Проходила по території сучасних Сумської, Білгородської, Воронізької, Липецької і Тамбовської областей. Починалася в Охтирці, йшла в напрямі Білгорода (звідси й назва) — Тамбова, перетинаючи Муравський шлях та Ізюмський шлях. Загальна довжина смуги укріплень 798 км зі сходу на захід. Було побудовано понад 20 міст-фортець: Усмань, Коротояк, Острогозьк, Новий Оскіл, Короча, Хотмизьк, Олешня та і ін. Деякі з них зберегли свій статус, але більшість після заселення Слобідської України поступово перетворилися на селища.
- ➡ **«Березіль»** – український театр. Заснований Л. Курбасом у 1922 р. як мистецьке об'єднання «Березіль» навколо групи акторів колишнього «Молодого театру» (створений у 1918 р.). Назва походить від першого місяця весни. Працював у 1922-1926 рр. у Києві, 1926-1933 рр. – у Харкові. Завдання театру «формувати життєві принципи людей у суспільстві». Творчий процес перебував під впливом експресіонізму й конструктивізму. Ставилися п'єси світових і українських драматургів. Особливим успіхом користувалася п'єса М. Куліша «Народний Малахій, «Мина Мазайло». У театрі працювали А. Бучма, Л. Сердюк, Н.Ужвій. «Березіль» з його національною позицією зазнавав утисків. У 1933 р. Л. Курбаса арештовано, а театр переформовано й перейменовано у Харківський державний драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка.
- ➡ **ВАПЛІТЕ** – «Вільна академія пролетарської літератури». Архітектурна організація діяла в 1925-1928 рр. Стояла на засадах творення нової української літератури шляхом засвоєння найкращих здобутків західноєвропейської культури. Фактичний лідер – М.Хвильовий, який висунув лозунг: «Геть від Москви!» Члени ВАПЛІТЕ: М. Яловий, М. Йогансен, М. Бажан, А. Любченко, Ю. Яновський, Ю. Смолич, П. Тичина. Організація видавала часопис «ВАПЛІТЕ». Погляди М.

Хвильового зумовили критику ВАПЛІТЕ з боку партійних і державних діячів УСРР. Внаслідок постійних нападок та переслідувань ВАПЛІТЕ була змушена «саморозпуститися».

➡ **Воєвода** – представник царського уряду на місцях. У Слобідській Україні воєводи як правителі міста існували з початку заселення краю і впродовж XVIII ст. Офіційно головним обов'язком воєвод була військова оборона від нападів татар, догляд за фортецею і нагляд за російськими служилими людьми. Фактично, влада воєвод була значно ширшою: вони були представниками царизму в Україні і втручалися в політичне та адміністративне життя, що нерідко призводило до суперечок з козацькими полковниками. Найстаршими були білгородські воєводи: від них залежали й слобідські полковники, вони стверджували полковничі вибори у Слобожанщині, пропонували своїх кандидатів.

➡ **ГАРТ** – «Спілка пролетарських письменників України». Заснована в 1923 р. з центром у Харкові і філіями в Києві, Одесі та ін. містах. Очолював В. Блакитний. Членами об'єднання були О. Довженко, В. Сосюра, П. Тичина, М. Йогансен, В. Поліщук та ін. Метою заснування було об'єднання українських пролетарських письменників та забезпечення активної виховної ролі української літератури в суспільстві. В 1925 р. центральна спілка у Харкові розпалася, на основі однодумців М.Хвильового було утворено ВАПЛІТЕ.

➡ **Городища** – укріплені поселення по берегах річок, часто при впадінні однієї в іншу, обнесені земляними валами і обкопані ровами.

➡ **Дике Поле** – територія між Доном, верхньою Окою і лівими притоками Десни й Дніпра. Найчастіше під цією назвою розуміли незаселену територію частини Лівобережної, Слобідської та Південної України, яку в різні часи спустошували кочові племена. Донецьке городище - місто Донець - форпост південно-східних окраїн Київської Русі. Згадується в Іпатіївському літописі під 1185 р. у зв'язку із повідомленням про втечу новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича з половецького полону.

➡ **Димка (мальованка)** – спідниця з саморобного полотна з вибіїчастим малюнком. Побутувала в центральних і західних областях України.

➡ **Дукач (личман)** – прикраса у вигляді великої медалеподібної монети з металевим бантом, прикрашеним камінцями. Займав центральне композиційне місце у всьому комплексі нагрудних прикрас. Дукачі у XIX - на початку XX ст. називали дуже різні за матеріальною та художньою цінністю жіночі прикраси – від грубого, але старанно виготовленого ювелірного виробу до фабричної штампованої бляшки.

➡ **Жупан** – давній тип слов'янського верхнього одягу. У XVII – XVIII ст. був частиною святкового чоловічого або жіночого костюма заможної козацької старшини, шляхти та міщан, а пізніше набув поширення у селянському побуті. Наявність жупана була ознакою заможності. Шили його з дорогих тканин – штофу, парчі або з тонкого фабричного сукна, частіше синього або зеленого кольору. Жупан був досить довгий, приталений, із призбираною спинкою і полами, що

ледве сходилися, з відкладним або стоячим коміром, манжетами і кишенями, на полотняній підкладці. Поли, відлоги, манжети та кишені обшивалися кольоровою тканиною, прикрашалися тасьмою, шнурами, гарусом; уздовж пілок у два ряди і на кишенях пришивалися гудзики.

➡ **Екстрат про Слобідські полки** («Экстрат о Слободских полках») – складений 1734 р. на вимогу Державного кабінету і Сенату Російської імперії на підставі матеріалів Розрядного архіву. Це збірка перших документальних відомостей про заселення Слобожанщини.

➡ **Етногенез** – сукупність історичних, соціально-культурних явищ, і процесів, які спричинили виникнення етносу.

➡ **Етнографія** – (від гр. *етнос* – народ і *графо* - пишу) – це наука, яка вив час (описує) етногенез, культуру і побут народів світу, їх національний характер, розселення та культурно-побутові взаємозв'язки.

➡ **Етнологія** – (від *етнос* – народ, *логос* – наука, вчення) теоретична наука, яка вирішує загальні суспільно-філософські народознавчі проблеми. Дослівно – «наука про народ».

➡ **Етнос** – стійке об'єднання людей, що історично склалося на певній території на ґрунті спільного походження. Характеризується єдиною мовою, культурою, побутом, психікою та свідомістю. Вживається у значенні «народ».

➡ **Етнографічне районування** – це поділ території на локальні культурно-побутові групи населення, які мають спільні риси мовного, звичаєвого, господарського характеру, зумовлені природним середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв'язками з сусідніми народами.

➡ **Етнографічне розташування** – це умовний поділ території на локальні культурно - побутові групи, населення яких має спільні риси мовного, звичайного, господарського характеру, зумовлені природним середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв'язками із сусідніми народами. Сьогодні прийнято виділяти в Україні 6 історико-етнографічних земель - Полісся, Карпати, Поділля, Середня Наддніпрянщина, Південь та Слобожанщина

➡ **Ізюмський шлях** – одне з розгалужень Муравського шляху. Починався у верхів'ях річці Орелі, перетинав Ізюмський брід (звідси назва) на Сіверському Дінці, далі йшов уздовж правого берега Осколу і в межиріччі верхів'їв Псла, Ворскли, Сіверського Дінця й Осколу знову виходив на Муравський шлях.

➡ **Історико-етнографічний регіон** – етнотериторіальне утворення в рамках всього етносу, який за своєю історичною долею та етнічним обличчям його населення є самобутнім, що зафіксовано в історичних документах і відтворено в крайовій символіці та людській пам'яті. Територія, що вирізняється комплексом етнокультурних прикмет (народна архітектура, одяг, господарство), й сформувалася внаслідок ландшафтно-кліматичних та історичних особливостей.

- ➡ **Іменний список мешканців міста Харкова (1655 р.)** – перелік прізвищ населення чоловічої статі Харківської фортеці (всього 587 чол.). Документ зберігається в Центральному державному архіві древніх актів у Москві.
- ➡ **Кальміуський шлях (Кальміуська сакма)** – одне з розгалужень Муравського шляху, яким користувалися кримські й ногайські татари для розбійних нападів на Слобідську Україну та Російську державу в XVI - на початку XVIII ст.
- ➡ **Керей (сіряк, затула, кобеняк, бурка, свита з кобеняком)** – плащеподібний одяг однотипного крою, що побутував на всій території України у XIX ст. Шився з одного або двох перегнутих на плечах полотниць саморобного сукна гіршого гатунку (рядовини) чорного або сірого кольору. По боках вставлялися великі клини, до невеликого коміра пришивався прикрашений вишивкою капюшон. Застібок керей не мала, а підперезувалася поясом. Носили її поверх усіх видів верхнього одягу в негоду.
- ➡ **Керсетка** – безрукавка з фабричної тканини, яка мала багато місцевих варіантів довжини, пропорцій, декорування. Побутувала здебільшого на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, Слобожанщині частково на Півдні України.
- ➡ **Класицизм** (латин. *classicus* – «взірцевий») – один з основних напрямків у європейській літературі й мистецтві XVII-XVIII ст., зразком для якого було класичне (давньогрецьке й давньоримське) мистецтво.
- ➡ **Кожух** – зимовий одяг з овчих шкір хутром усередину. В різних місцевостях України мав особливості крою, пропорцій, кольору, оздоблення. Колір кожуха переважно білий, рідше червоний з відтінками або чорний. Вичинка білої овчини була складнішою, і виробництво кожухів із неї занепало раніше, проте вироби з червоних дублених шкір і до сьогодні користуються попитом. Кожухи прикрашали вишивкою, аплікацією з кольорової шкіри, нашивками з яскравих плетених шнурів, китичками з різнокольорових вовняних ниток та ін.
- ➡ **Крайки (оправки, попружки)** – досить вузькі пояси, за допомогою яких утримувався стегновий незшитий, а пізніше зшитий одяг. Ширина їх дорівнювала 3-15 см, довжина - до 3 м.
- ➡ **Кургани** – досить звичні для дописемної історії пам'ятки, місця поховання досить високі могильні насипи, як називали їх українці «могили». Розташовані вони як окремо так і групами, іноді – навіть по кілька десятків.
- ➡ **Мандрівні дяки** – вихованці різних шкіл у Слобідській Україні XVII - XVIII ст., які під час канікул розходились по містах і селах у пошуках джерел існування. Вони навчали грамоті, співали духовні й світські пісні, складали вірші. В останній чверті XVIII ст. у зв'язку із посиленням кріпацтва мандрування дяків було заборонено.
- ➡ **Ментальність** – це національний тип світовідчуття, який ґрунтується а етнічних образах та символах, що зумовлюють стереотипи поведінки, оцінку певних подій чи осіб, ставлення до навколишньої дійсності. Іншими словами ментальність – це «дух народу», його критерій, що різнить з інших народів землі.

- ➡ **Модернізм** – загальна назва напрямів і течій у літературі та мистецтві ХХ ст., які заперечували реалістичні традиції, цінності старих епох.
- ➡ **Монументальне дерев'яне будівництво Слобожанщини** – найбільш поширена форма будівництва у ХVІІ - ХVІІІ ст. Характеризується багатством типів споруд, великою різноманітністю форм і високим рівнем техніки будування. Виділяють кілька слобожанських архітектурних шкіл з окресленою територією розповсюдження та улюбленими формами. Прізвища майстрів, як правило, невідомі. Крім широкої різноманітності конструктивних особливостей майстри володіли ілюзійно-живописними методами архітектурного стилю, широко використовуючи при цьому властивості освітлення.
- ➡ **Монументальний живопис Слобожанщини ХVІІ-ХVІІІ ст.** характеризується високо розвинутим декораційним чуттям, є спроби введення мотивів побуту (здебільшого одягу) в ікону, тобто «націоналізація» живопису. У ХVІІІ ст. він поступово відходить від монументально-статичних, декоративно-площинних форм, натомість з'являються певний рух, вибагливість компоновки.
- ➡ **Муравський шлях** – один з головних шляхів ХVІ-ХVІІ ст., яким кримські й ногайські татари користувалися для нападів на Лівобережну і Слобідську Україну та Росію. Починався з Перекопу, в напрямі на північ перетинав південноукраїнські степи, територію Харківського полку, потім з'єднувався з Ізюмським шляхом, Кальміуським шляхом і йшов до Тули.
- ➡ **Намисто** – найпоширеніша складова жіночих нагрудних прикрас на всій території України. Було різним як за матеріалом, кольором, формою, так і за способами носіння. Найбільше цінилося з дорогих природних матеріалів – коралів, бурштину, перлів, гранатів, скла, смальти
- ➡ **Недільні школи** – безплатні загальноосвітні або професійно-технічні школи в Україні у 50-х роках ХІХ – на початку ХХ ст. для дітей та дорослих, які з різних причин не могли відвідувати загальні школи. Перша навчальна школа була відкрита в Києві 11 жовтня 1859 р. Навчання велося українською мовою. Викладали в них представники української інтелігенції, студенти, вчителі: В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський та ін.
- ➡ **Обряд** – узвичаєне, обов'язкове символічне дійство, приурочене до відзначення найбільш важливих подій у життя людського колективу, родини чи навіть окремої особи.
- ➡ **Очіпок (очепок, чеpecь, чіпець, каптур, капор, чепак, керпа)** – обов'язковий головний убір заміжніх жінок.
- ➡ **Очкур** – вузький шкіряний або з рослинних волокон пояс, який втягувався в обшивку (очкурню) широких штанів. Побутував на Подніпров'ї.
- ➡ **Плахта** – частково зшитий розпашний святковий одяг, невід'ємна частина центральноукраїнського жіночого національного костюма. П. виконувалася із двох полотнищ (гривок) барвистої клітчастої вовняної саморобної тканини. Ці полотнища зшивали приблизно наполовину або на дві третини. Зшита частина охоплювала фігуру ззаду, а незшиті крила (криси) вільно звисали по боках. Іноді

передні кінці П. підтикали під пояс. Заможні жінки надягали дорогі нарядні плаhti, а спереду пов'язували візерунчасту вовняну або парчеву запаску.

➡ **Плем'я** – сукупність певної кількості родів, пов'язаних між собою спільним походженням та віруваннями, однаковими звичаями та обрядами.

➡ **Постоли (моршні, ходаки)** – взуття, що зберігалося на Україні до початку ХХ ст. Це дуже давній тип шкіряного стягнутого взуття. Робили постоли з одного шматка товстої, але по можливості м'якої коров'ячої або свинячої сиром'ятної шкіри.

➡ **Реалізм** – одна з основних властивостей мистецтва й літератури, яка полягає в прагненні правдивого об'єктивного відображення й відтворення дійсності у формах, що їй відповідають. У вужчому розумінні – течія в мистецтві, що протистояла модернізму та авангардизму.

➡ **«Розстріляне відродження»** – поняття, яким позначається знищення провідних діячів української культури 1920-1930-х рр. Загалом було знищено близько 500 діячів.

➡ **Русифікація** – насильницьке запровадження російської мови, культури тощо.

➡ **Сап'янці (чорнобривці)** – святкові жіночі чоботи з особливої шкіри – сап'яну (червоного, зеленого, жовтого кольорів), із трохи задертими носами, невисокими халявками і вищими, ніж у чоловічих чоботях, підборами, які були виразно оформлені орнаментом, тому їх носили головним чином дуже заможні жінки. У бідноти ж коли й були які чоботи, то нерідко одна пара на всю родину, яку вдягали найчастіше тільки на свята.

➡ **Свита** – приталений верхній одяг із домотканого сукна, різновиди якого набули значного розвитку в центральних районах України у ХІХ ст.

➡ **Сіверяни** – носії роменської археологічної культури. Проживали в басейні річок Десна, Псел, Сула, Ворскла, Сіверський Донець, якому за свідченнями іноземних джерел ХVІ ст. і дали назву. Сіверяни склали великий і могутній племінний союз, один з 12 слов'янських племінних союзів, які і створили Київську Русь, були серед семи союзників - поляни, древляни, дуліби, уличі, білі хорвати, сіверяни, що склали основу української народності.

➡ **Сірко Іван Дмитрович (орієнт. 1605-1680)** – видатний політичний діяч і козацький полководець. Народився за легендою в козацькій слободі Мерефі. Брав участь у визвольній війні українського народу в середині ХVІІ ст. Вісім разів (з 1663 р.) обирався кошовим отаманом Запорозької Січі. Здійснив не менш як 100 походів проти Туреччини й Кримського ханства. 1668 р., коли був полковником у Змієві, очолив повстання проти Москви на захист козацьких прав. Після нетривалих воєнних дій на Слобожанщині рушив на з'єднання з П.Дорошенком. Після цього повернувся на Січ. У 1672 року був засланий до Сибіру. 1673 р. знову повернувся на Січ. Похований поблизу с. Капулівка Дніпропетровської області на так званій Сторожовій Могилі. Образ кошового І Сірка став центральним у картині І. Ю. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

➡ **Слобода** – походить від слова «свобода» чи «слобода». Місце поселення вільних переселенців, які воювали і залюднювали територію Дикого Поля.

➡ **Слобідська Україна** – історико-географічна область північно-східної частини України. Займала територію Харківської, Сумської, північ Донецької і Луганської областей, а також південно-східної частини Воронізької, півдня Курської та більшість Білгородської областей Російської Федерації.

➡ **Слобідські козаки** – козацьке населення Слобідської України. Одні з перших козацьких слобід були засновані в 1638 р. козаками – учасниками повстання під керівництвом Я. Остряниці. Особливо посилювався потік переселенців з України в другій половині XVII ст. Вони відіграли значну роль у боротьбі проти турецько-татарської агресії (середина XVII - середина XVIII ст.), шведських загарбників (1708-1709). Козаки неодноразово повставали проти соціального й національного гноблення. Внаслідок розвитку землеробства, скотарства, ремесла, торгівлі засновані в XVII ст. військові опорні пункти перетворилися у XVIII ст. на торгово-ремісничі центри. Після реформи Є. О. Щербиніна козаків і підпомічників було позбавлено козацьких привілеїв і перетворено на військових обивателів, а козацьку старшину зрівняно з російським дворянством.

➡ **Слобідські козацькі полки** – військові й адміністративні одиниці в Слобідській Україні: Ізюмський, Острогозький, Охтирський. Сумський, Харківський. До XVIII ст. вони були підпорядковані спочатку Розрядному, а з 1688 р. – Посольському приказам, а також певною мірою підлягали воєводам, що знаходилися в слобідських полкових містах. З 1708 р. підпорядковувалися азовському генерал-губернатору, з 1718 р. - київському і воронізькому, з 1726р. - Військовій колегії. В 1765 р. були реорганізовані в регулярні - гусарський та уланський полки.

➡ **Сотник** – особа, яка очолювала адміністративно-територіальну та військову одиницю – сотню, а іноді невеликий загін з 2-3 сотень. З XVIII ст. Сотника здебільшого призначала місцева царська адміністрація. Поступово ця посада, як і полковника, перетворилася на довічний і навіть спадковий привілей. Як символ своєї влади Сотник після призначення на посаду отримував сотенне знамено – хоругву, яка зберігалася в церкві, а під час походу перевозилася з сотнею. Після ліквідації автономного устрою в Слобідській Україні цю посаду було ліквідовано.

➡ **Слобідсько-Українська губернія** – адміністративна одиниця, утворена згідно з маніфестом Катерини II від 28 липня 1765 р. на території ліквідованих п'яти Слобідських полків із центром в м. Харкові. Поділялася на провінції з центрами в Охтирці, Ізюмі, Острозьку Сумах. Існувала до 29 вересня 1780 р.

➡ **Покровський собор у Харкові** – найдавніша кам'яна споруда міста, зведена невідомим архітектором 1689 р. До 1726 р. була приходською церквою Харківської фортеці, до 1799 р. - колегіумним храмом, з 1799 р. - кафедральним собором. Це видатна пам'ятка архітектури XVII ст., в якій втілені художні ідеали українського народу і традиційні форми народної культової архітектури. Верхній холодний храм три банної споруди обведений галереєю і об'єднується «гульбищем» з шатровою

дзвіницею. У цьому ансамблі все спрямоване догори: і гранчасті об'єми, які виростають один з одного, і вузькі вікна. Більш суворі форми дзвіниці собору асоціюються з фортечною вежею.

➡ **Полк** – військова адміністративно-територіальна одиниця. До Слобідського козацького війська входило 5 полків. Чисельний склад кожного з них мінявся так само, як і кількість сотень у полках.

➡ **Описи топографічні Харківського намісництва кінця XVIII ст.** – оригінальні рукописні й друковані пам'ятки, в яких подано характеристику території Слобідської України, її адміністративно-політичного устрою, наведено кількісний склад і соціально-етнічна структура населення, описані його побут і культура наприкінці XVIII ст.

➡ **Українізація (складова коренізації)** – політика більшовицького керівництва в 1920-х рр., спрямована на збільшення представництва українців в органах влади, культури, освіти, державних установ; розширення сфери застосування української мови в суспільстві; пробудження інтересу до національної української культури. Основна мета українізації – утвердження радянської влади в Україні, створення для неї національного підґрунтя.

➡ **Українська захисна лінія** – система укріплень, збудованих у 1731-1733 рр. в Україні для оборони південних кордонів Російської держави від турецько-татарської агресії. Починалася від Дніпра і проходила по річках Орелі й Берестовій, далі йшла по р. Бересі до її впадіння у р. Сіверський Донець. Довжина лінії становила понад 285 км. Через кожні 15-25 км було споруджено земляні фортеці. Більша частина укріплень (12 з 16) була розташована на території нинішньої Харківщини. Їх залишки зараз є пам'ятками історії зразками фортифікаційних споруд XVIII ст. (наприклад Тамбовська фортеця): фрагменти валу можна побачити на території міста Первомайського.

➡ **Українська революція (1917 – 1921 рр.)** – складова загальноросійської революції, що почалася у лютому 1917 р., спрямована на повалення імперського панування й здобуття національного визволення. Мала демократичний, національно-визвольний характер. Приводом до революції стало повалення самодержавства в Росії (2 березня 1917 р.). У результаті революції виникла Українська Народна Республіка.

➡ **«Топографическое описание Харьковского наместничества»** – один з описів намісництв, які були складені у зв'язку із запровадженням в Російській імперії губернської реформи 1775 р. для вивчення господарських і фінансових ресурсів країни. Один з варіантів опису Харківського намісництва був складений директором Харківського училища І.А.Переверзевим, виданий 1788 р. в Москві й перевиданий Д.І.Багалієм у 1888 р. Докладно змальовує географічне положення намісництва, дає характеристику землеробства, ремесла, торгівлі, відомості про культуру і побут народу, характеристику повітових міст і сіл.

➡ **Фортеці Української лінії** – склали українську захисну лінію, яка починалася фортецею на Сіверському Дінці при гирлі річки Сухої Берічки і називалася

спочатку Донецькою (згодом, у 1738 р., фортеці лінії набули нових назв і Донецька почала називатися фортецею св. Петра). За нею йшли такі фортеці (первісні назви подаються в дужках): Тамбовська (Бузова) при Бузовому плесі; Св. Михаїла (Кисіль) при р. Кисіль; Слобідська (Лузова) при р. Лузовій; Св. Олексія (Берецька) у верхів'ї р. Береки; Єфремовська (Троїцька) при трійчастих байраках; Св. Парасковії; Орловська Щев'ята); Св. Іоанна; Белевська (Десята); Св. Федора (Крутяцька) на р. Орелі; Козловська; Василівська (Рясківська); Василівська (Маячківська); Лівенська; Борисоглібська, яка розміщувалися одна від одної на відстані 20-30 верст. Більшість з них складалася з бастіонних чотирикутників, які поза лінією були обнесені палісадом, що пролягав по рову. Фортечні слободи обводилися невеликим земляним валом або надовбами. Редути поза лінією також обносили палісадом. Всередині кожної фортеці містилися казарми, пороховий льох, продуктовий магазин, цейхгауз і криниця. Українська лінія мала на озброєнні 180 гармат, 30 мортир і гаубиць.

➡ **Харківське історико-філологічне товариство** – наукове товариство при університеті. Займалося дослідженням питань історії, археології та етнографії Слобідської та Лівобережної України, українською філологією, охороною пам'яток культури, вело науково-просвітницьку роботу. Видавало «Сборник» (т. 1-21; 1886-1914), «Труди» (т. 1-7; 1893-1902) та «Вестник» (т. 1-5; 1911-14), у ньому працювали Д.І.Багалій, М.С.Дринов, М.Ф.Сумцов, О.О.Потебня, В.І.Савва та ін.

➡ **Харківське воєводство** – орган державного управління Російської імперії на Харківщині. Створене за наказом царя Олексія Михайловича 1656 року. Першим харківським воєводою став Воїнь Селіфонов. Головним обов'язком воєвод було ведення військових справ (оборона від татар, догляд за фортецею та служилими людьми), але їх влада виходила далеко за межі цих функцій. Воно існувало до початку XVIII ст.

➡ **Харківське генерал-губернаторство** – адміністративно-територіальна одиниця, створена 1775 р. і об'єднувала Слобідсько-Українську та Воронізьку губернії, губернатори яких були підпорядковані харківському генерал-губернатору.

➡ **Хозарський каганат** – держава, що виникла в середині VII ст. у степах між Каспійським і Азовським морями, внаслідок розпаду Західно-Тюрського каганату. Північні кордони її доходили до верхів'я Сіверського Дінця і Псла. Основним заняттям хозар було кочове скотарство. Із VIII ст. у залежність від хозарського каганату потрапили деякі слов'янські племена, серед них і сіверяни. У 964 - 965 рр. був розгромлений у результаті походу князя Святослава Ігоревича на Волгу. Перестав існувати з кінця X ст.

➡ **Черевики** – жіночі шкіряні туфлі на невисокому підборі. Могли бути відкритими або з халявкою, що мала шнуровку чи гудзики. Прикрашалися багатим орнаментом, виконаним різноманітною технікою.

➡ **Чоботи** – зшиті шкіряне взуття, яке було відоме на території України ще за давньокиївської доби. Проте у селянський побут вони ввійшли набагато пізніше – лише наприкінці XVIII ст., та й то здебільшого серед заможного населення.

➡ **Шаровари** – термін перського походження. Старовинні широкі шаровари складали обов'язкову частину одягу запорізького козацтва. Широкий крій штанів у Східній та Центральній Україні зберігся до кінця XIX ст., поки на зміну їм не прийшли брюки міського крою.

➡ **Шушун (шушпан, халат, бурнус)** – старовинний верхній одяг з покупних тканин, розширений донизу, вільного халатоподібного крою. Наприкінці XIX ст. молоді та похилого віку заміжні селянки центральних областей України одягали його на свята, до церкви, використовувався він і як обрядовий. Шили шушун із вибіркового або однотонного ситцю, тонкої вовняної чи шовкової тканини. Об'ємності йому надавала велика кількість дрібних складок по спинці або вздовж талії. Звичайно він мав великий призьбраний виложистий комір і манжети.

➡ **Юпка (куртка, кохта)** – нагрудний одяг з рукавами, відомий у різних регіонах України. Найчастіше виконувався з фабричних тканин і повторював форму та крій місцевих безрукавок. Цю ж назву мав і різновид верхнього одягу.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ЖВАНКО Любов Миколаївна

КРАЄЗНАВСТВО

Конспект лекцій з дисципліни «КРАЄЗНАВСТВО»
для студентів усіх курсів денної і заочної форм навчання напрямів підготовки:
6.030504 «Економіка підприємства», 6. 030509 «Облік і аудит», 6.030601
«Менеджмент»)

Друкується в авторській редакції

Комп'ютерне верстання та макет *Л. М. Жванко*

Відповідальний за випуск: *О. Л. Рябченко*

Редактор: *М. З. Аляб'єв*

План 2010, поз. 91 Л

Підп. до друку 18. 06. 2010 р.
Друк на ризографі.
Зам. №

Формат 60х90 1/16.
Ум. друк. арк. 8,8.
Наклад 50 пр.

Видавець і виготовлювач:
Харківська національна академія міського господарства,
вул. Революції, 12, Харків, 61002
Електронна адреса: rektorat@ksame.kharkov.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 731 від 19.12.2001